

Арслан Капай уулу Койчиев

“Айта бар менин кебимди...” **(роман)**

I

“Азыркынын алабармандаган балдары ойду-келди аралаштырып, ала-була урунган төл сөздөр, чампан тилдүү балдары тантып айткан, күндө кужурап айтылып-делип аткан көп сөздөр сыңары эле, ал замандарда, оболку-оболку аталардын санжыргалуу заманында “ар” деген сөз да башкачараак мааниде айтылчу окшобойбу!? Жан-дүйнөң менен чогуу бүтөлүп-жаралгансып канына сиңген, эжели эси-дартыңдан түшпөгөн, тилге келгенинде тереңирээк мааниде айтылып, кулакка курчураак угулган, айтор, жүүнү бошто чыйралткан, мүңкүрөөгө жол бербеген, мүңкүрөйүн десең да мүңкүрөтпөгөн, анан да кара башынды эмес, калың журтунду ойлоого түрткөн, ошол элиндин кымындай болсо да таламын талашууга шыкактап-шыктандырган касиети болгон окшобойбу!? Күүлөп турган күчү болгон окшобойбу!? Анан эле байкатпастан ким өзгөртүп жиберди аны, качан өзгөрүп кетти, көңүлдү көкөлөткөн, канат бүтүргөн касиети кайда качты? Белгисиз. Дагы канча өзгөрөт, акыр замандарда кайсы мааниде айтылып калат - албетте, урунуудан калбаса - болжоп болбойт, акеси...”

Калаанын Кызыл-Аскер ыптасындагы, ызылдап-күрүлдөгөн машинеси тынымсыз чубурган кан жолдун боюндагы шыйпыр чатырлуу, тегереги темир торлуу сыракананын көлөкөлүү бурчунда июлдун саратан ысыгынан корголоп, чоң банкдеги муздак сырадан - “Арпа” анысы - кере жутуп, кыпчый кармаган тамекисин дембедем кере соруп, – чылым аттуунун эң арзаны “Беломорканал” анысы – оозу-мурдунан көк түтүнүн бурулдата үйлөп коюп, мойнун созо төбөсүнөн өйдө, эски чий калпагынын кырынан өткөрө үйлөп коюп, сокоюп жалгыз отурган философия илимдеринин кандидаты, өзү айткандай “качанкы кандидаты” Турар Атаев адатынча ушинтип ойлонду. “А...” гезитинин алтынчы бетиндеги алакандын отундай жерге басылган кабарды, көзгө араң илешкен майда тамгалар менен жыбырата терилген алты сап кабарды жаңы эле окуп болгон жаны арданганынан эки бүктөлүү гезитти барскандай колунун сырты

менен ары итерип койду. Эңги-деңги ой арасында “ар” дегенди ичинен бир нече мертебе кайталап айтып, утур-утур кайрып айтып, баамдаса, арына келе албай отурду. Ансайын сырага күчүн чыгарып, үч литрлик банкени капортосунан ылдыйлатты да:

- Арсыздар...! – деп сүйлөнүп, аягын богооз сөгүнүп коё берди.
- Ошол жерде өзүм болгондобу!

Ышталган балыкты сыйрып, күңсүгөн жыт ургансыгандан, ири алды мурдуна жакын такады. Чала ышталганбы, чала кургатылганбы, башы чирип, жумуру боорундагы сулп эти сасып кеткенби, жүрөк айнытат. Куйрук жагынан кургак эт издеди ырымга. Чукулап, тиштегилеп тим болду. Мурдун чүйрүп:

- ...дурайындар, курттатып жиберешкенби, балык кургатканды да билишпейт! Анан алдап сатышканга уста! – деди.

Отуз сомдук балык эле, доолагысы келди тыйынын, кайтарылган акысына догурунуп дагы бир чоң банке сыра алайын деди.

Мындайда, сыра уулаган жоролоштору да көрүнбөй калат кашайып, бирде-жарым таанышы көрүнөбү дегенчелик башын созуп, жан-жагына элеңдей каранды. Оюндагысын бөлүшкүсү келгенден каранды. Сыракананы жандай өткөн, ырымга жалатылган асфальттуу кыртышы үбөлөнүп-талкаланган кууш жолдо кимиси кендир кап көтөрүнө, кимиси кытайдын чакмактуу чаарала сумкесин бөктөрүнө жорто басып, көр тирлигинин убарасында базарга же базардан шашкан жолоочулар (азыркынын тили менен айтканда - “бизнестүүлөр”. Дегеним, бул кылымда кыргыздын бир өнөрү чыккан “бизнес” деген, бөртө жүгүрүп тыйын өндүргөндү кесип кылганды айтышат, соодагерчиликти бөөсүндөй көргөн көчмөндүү ата-бабалардын үч уктаса түшүнө кирбеген бир өнөр, ошонун көзүн тапканды “бизнестүүлөр” деп коюшат), өткөн-кеткенди кыйшай тиктей, колдорун шымынын эки чөнтөгүнө тыгып, ары-бери каалгый баскан бекерпоздор (ким жазганын, качан, кантип жазганын ким билсин, айтор, багы тайкы байкуштардын маңдайына жазылганы ушул окшойт го, аларды “бизнеси жоктор”, “бизнестен кур жалак калгандар” деп коюшат), жугунду аңдыган жолбун ит эле болбосо, сыракана ээн эле. Сөгүнгөнүн жалгыз-ак сыра челектин түбүндө отурган сатуучу жигит утку. “Алжыган чал!” деп койду ал далысын салган тейинде.

“Баса, жалгыз бекен же жандаган кыргыздары бар бекен?..” деп бүшүркөдү Турар Атаев. Гезитти кайра алып, курчу кете баштаган көзүн жүлжүйтүп, үнүлө барактады. Ал туурасында ырым сөз тапкан жок. “Кыязы, арачы түшөр жоро-жолдошу деле болбосо керек бечаранын...” деп боолголоду.

- Бу президентти - жеткен акмак, шовинист тура! – деп

күңкүлдөдү. - Бөркүмдөй көрүп турам, ушунун баары ошол көзү жаман каапырдын жеке тукуругунун натыйжасы!

“Кайсы президент?” деп сатуучу аңкайды.

- Орустар дагы бир кыргызды союп салышыптыр! – деди Турар Атаев тик бакпаган сатуучуга эки-үч үстөлдөн ашыра карап. – Кутурган жүнбаштар (гезитте: “такырбаштар” деп айтылыптыр) кыргыздын дагы бир баласын Мос-скванын көчөсүндө, каламандын чак түшүндө бычактап, койчо муздап өлтүрүшүптүр! Чагымда, ушуну менен алтынчы кыргыз...

- Ээ, ошондой бекен? – деп, тигил тек сөз уламакка үн катты.

Сыранын бочкесин кайтарган жигит жоронун арасында авторитеттүү саналган кишинин сөзүн жоопсуз калтырганды ылайык таппагандан гана ырымга үн катты. “Бул киши жөнөкөй киши эмес, жигиттин гүлү кезинде кыйын жүрүп, кең Фрунзенин көчөлөрүндө орустун балдары менен төбөлөшкөн, чоңдор менен кармашкан! Илим жактаган!” деген аңызды жорого чогулгандардын оозунан далай укканы бар эле.

Анын “күңк” эткен кайдыгер жообу Турар Атаевди түңүлттү. “Намысы жоктордон экен го!” деп, мурчуя башын бурса, чала ышталган балыктын жытын илген тумшугун созуп, жук-жубур андыган жолбун иттин көзүнө көзү чагылышты. Көзү төртөө өңдөнгөн ит (балким, багылуу кезинде аны “Төрткөз” деп чакырышкандыр) куйругун шыйпаңдатып, экөө тиктешип калды. “Чып!” деди Турар Атаев. Иттин чыккысы жок, кайра тирмейе тиктейт. Кишидей жалдырап тиктейт. Тили гана жок, айнектей көздөрүн жылтыратып, сүйлөп ийчүдөй тиктейт. Мойнун күйшөп-күйшөп, кыңшылап койсо, “Эй, киши, ууртамга сыра талашып жаттым беле, эмне жамандык кылдым саган? Алдыңдагы балыктан тең бөлүш” деп, жалооруй тиктегендей туюлду. Бузулган балыкка көзүн агытып, шапалактай салаңдаган кызыл тилин чыгарып, шалп эте кыйгачынан жаланып койсо, “кардым ачты” деп жалангандай туюлду. Ит менен тиктешип, ит менен арбашсаң, анан да “качанкы философ” болсоң, деңге мас жанга ошондой ой келет экен да, тыйынын доолаганга кайыл Турар Атаев балыкты жолбундун алдына ыргыта берди. “Сасык балыкты сен же!” деди. “Талп” этип тумшугунун алдына түшүп, чаңга оонаган кургак балыкты азуусуна сала жара чайнап, үзүлгөн башын сугунуп атканын карап: “Кыргызым алтынчы кишиге азайып атса, жолбун иттер көбөйдү!” деди. Банкени көтөрүнө туруп келип, толтура сыра куйдурду. Кайра бурчка барып отурду да кере шимирди. Утур кере шимирет, арына келчүдөн бетер шимирет. Арпанын бурак жыты мурунду өрдөгөн муздак сыра ичин кызытып, эсин эңгиретти, капкайдагы ойлорду

ойготту, бу саам курчураак ойготуп, курчураак козгоду. Айлананын ызы-чуусу карыш алыстап, тегереги тиешеси жок чимирилгендей туюлду.

(Бу илим жактаган кишинин бир жаман адаты болот тура, бир ойго сүңгүп алса, ийне-жибине чейин териштирмейин, себеп-жөнүн тактамайын тынчыбайт. Жакын билгендери ошон үчүн айтат да, “Абайласаңчы, Турар! Мээңе кан куюлуп кетпесин, анча эмне жаныңа күч келип?” деп).

Ошондо Турар Атаев кырк жылдан бери калаада турса да, кадимден элеттик Турар болуп толгонду, кадимки Асан-Кайгынын жосунуна салып толгонду. Илгерки окумуштуулук өмүрүндө, окууну бүтүп, “ойчулдардын академиги болчу элем” деп октолуп, Фрунзеде кала берчү өмүрүндө такай суктанып келчү, эскинин калдыгы деген жалаага, элеттин калдыгы деген кекээрге көгөрүп моюн бербей, кезинде Маркс илимине такап, илимий доклад жүрчү жерде доклад жүзүндө, акыйнек айтышчу жерде оозеки жүзүндө көшөрүп жактап келчү качанкы ойчул, тоо-талаанын, ошол тоо-талаанын боорун байырлаган эртекидеги көчмөндүү журттун ойчулу Асан-Кайгынын жосунуна салып толгонду.

“Жара тартылган кардынан оргуштап аккан, кыя кыркылган кокосунан түтүктөп аккан ысык канына капталынан чыланып, үшүнө келалбай үстөмөнүнөн чыланып, жат жердин топурагында оонап жатып, киндик каны тамган журттан айчалык алыс, жайнаган агайын-туугандан жылчалык алыс, өгөйлөгөн жайда далбас уруп, туйлап жатып, өбөккө келбей өзөрүп, томолонуп жатып, жаны эмне деп чырылдады экен бечаранын? Өпкө-боору жанчылып, акырек-сүймүлчөгү быркырап, деми кирбей кекиреги киркиреп, киртейип-караңгылаган көзү сүзүлүп баратканда, “ү” дээрине үн калбай, далбастаган жаны үзүлүп баратканда кимди сөктү экен акыркы ирет ал бечара? Кимге наалып, кимди сөктү экен? Кара курсактын айынан жер түбүнө боздуруп, кайнаган орустун арасына азгырып келген жазмышын каарып алдыбы, жутамыш турмушка туш кылган тагдырын каарып алдыбы? Калкынын канын чапкенедей соргон журт башыларын сөктүбү же канжарын жалаңдатып кашында турган, суук элеси карегине уюп, катып бараткан такырбаш орусту сөктүбү? Тирүүчүлүктөн үмүтү үзүлөөр ирмемде, чөөдөй талагандардын колунан жакшылык болбосунан күдөрүн үзөөр ирмемде, кайра ойгонгус, кансыраткан уйкуга чөгөөр ирмемде, ой тереңинде белендеген акыркы сөзүн кимге багыштады?!”.

Ушул саптар келди оюна козголуп. Кайсы-бир, кайсы-бир жылдары, жазуучу эмес, ары жок жазмакер атыгып жүрчүсүндө, кыз талаштын айынан колуна жорголотто калем алып, чыгармачыл эрөөлгө түшчүсүндө чиймелеген аңгеме сөрөйү бар эле, ошондогу

саптар келди оюна. Ушул ойлорго чөмүлгөндө жону бүкчүйүп, өңү түктүйүп отурду Турар Атаевдин. Орус жеринде союлуп өлгөн алты кыргыздын азасын жалгыз тарткансып, алтоонун айтылбай калган, айта албай калган акыркы сөзүн, армандуу сөзүн жалгыз жандырчудан бетер үңкүйүп отурду. Сол колуна кыстарган тамекиси түбүнө чейин жылжып күйүп, эки эliche бозоргон күл болгонунда түлөп түшкөнсүп, түбүнөн күбүлүп калды эле, “Бү!” деп сапырылта үйлөп салды. Жана бир чылым алып тутандырды. Ушуну менен канчанчысын тутандырып жатканын байкаган жок.

Кайсы-бир ойчул чулусунан айткан дешет, а чынында жарты токоччолук тыйын аңдып, күнү түшкөн Ош базарын котолоп-тегеректеген ар бир экинчи кишинин оозунан күндө угат ал сөздү, вагондорго тирелип-шыкалып, кудай айткан шыбагасын издемекке туш-тарапка тентип бараткандардан угат ал сөздү, ошолордун ой учугун улады:

- Жарыкчылыкка жаратаарын жаратып коюп, бирок тең жаратпай, биринен-бирин кем жаратып, бирине-бирин тепсетип, жер түбүнө талаалата тентитип койгон, кара жанын какшатып койгон кудай...

Турар Атаев тып токтоду. “Койчу ошону!” деди таарынычы бардай. “Андан көрө!” деди. Арстанбекти эстеп, Арстанбек болуп козголду.

“Кул” дегенге намыстанды. “Жети атасын билбегендер “кул” атыкчу эле илгеркиде, азыр жети атасын билип туруп, кул болгондор чыкты, капырай! Жаманатты болчу журт эмес элек!” деп түтөдү. Ушул көз ирмемде Арстанбек болуп кубулду. Кыргыз - казактын мурунку замандагы кайсы-бир тобунда экейден¹ келген Сүйүнбайдын оозун жап кылчудагы, эбин билбей, элди көзгө илбей сүйлөгөн Сүйүмбайдын жалаяктай оозун кум куйгандай жапчудагы Арстанбектин айбаты бар эмеспи, ошол айбат келди Турарга. “Ары жок маңка казак, агарбай жүргөн жакасынын агарып калганына, акчасыз жүрүп, акчалуу болуп калганына, курсагынын бир тойгонуна корстон манкурт казак! Бу жарыктык Айтматов манкурттун образын казактан тапканы тегин жерден эместир!” деп сөгүндү. “Оң жагыбыздан орус – жоо десек, андан калышпай казак кошо жоо тура!” деп, кайраштырып отурду. “Кой, Туке! Сабыр кыл, бир тууган калыкпыз! Илгертен жайлоодо малы бир, жакада жаздыгы бир боордошпуз!” деп, абалтан дайындуу сөздү айтып ким тыймак эле азыр, шардана айтып жатпагандан кийин, жумуру баш чимирилткен чеги жок, түбү жок ой-санаасын ким окуп коюптур, ээн-эркин сөгүп отурду. Мына ушинтип, бирде Асан Кайгыдай

¹ Казак уруусу.

толгонуп, бирде Арстанбектей түтөп отурду. Бир туруп Асан Кайгы кептенип, бир туруп Арстанбек кептенип, толгонуп отурду.

“Жүүнү бош, жүдөгөн кыргыз өлдүбү, бөөдө кырсыкка чалынып өрт кыргыз өлүп алдыбы?” деген ой кетти.

Турар Атаевдин маңдайына келген кишисинен, жашы-карысы болобу, “тегиң кайсы?” деп сураган дагы бир адаты бар. Абалкы адаты, аталардан үйрөнгөн адаты. Тек сүрүштүрмөй деп коёт. Сүрүштүрүп отуруп тек-жайын тактап, таап алса компоюп калат. Түптүү жерден таап алса, бүттү, “Аа, баатыр, баланча баатырдын урпагы турбайсыңбы, түкүнчө баатырдын тукуму турбайсыңбы!” деп, сынап карап калат, аңырайса ата-жотосуна чейин санап берет. “Билип жүр!” деп коёт. Өзүнчө эле азыркынын санжырачысы. Тааныбаган кишиси жоктой жүрөт, эбак көзү өткөн кишилерди да, тирүүлөрдү да аралаш түгөлдөп, тааныгандай жүрөт. Гезиттен окуйбу, сыналгыданбы же бир топ жыйындан көрөбү, айтор, тааныш ат жолукса болду, “Ормондордун тукумунан, Жайылдардын тукумунан, Белек болот, Балбай болот” деп, эсебин оңой эле алып коёт. “Кайдан билесиң анын баарын?” дегенге, “ошонун да окуусу барбы?” деп, корс этип коёт. Коммунисттер койдура албай койгон качанкы адаты.

Азыр Турар Атаевди кудайым бир сактады, алиги өлүп алчу жигиттин тегин билбей калганы абийир болду ушул саам. Бу бир ууч кыргыз баласынын тек-жаатын жеткире билгениң, ата-жотосуна чейин санжырасын так билгениң да бир азап экен, өз башына өзүң үйгөн арылгыс шор экен, өлүп алчу жигиттин тегин укканда өңгүрөп өкүрүп жиберет беле!?. “Адыгиненин балдары азганынан базарчы болуп кетти, колтукка найза толгогон Тагайдын балдары таруудай чачырап, күрөк-шыпыргы көтөрүнүп, көчө шыпырып калды, арман-ай!” деп, кейип-кепчип калчу адаты бар эле, алдындагы банкени азыр жерге бир уруп, айкырып алат беле!?

Турар Атаев сырадан чоң жутуп, жеңилдеп алды.

Ээ, уят менен сыйытты ушу Турарга эле берип койгонсуп, уят-сыйытты ушунчанын ичинен Турар эле билип койгонсуп, “арнамыс” деп жүрүп эмне гана кылган жок турмушунда. Өзү айткандай киши гана өлтүргөн жок, же болбосочу, киши баласы элестеткендин баарын жасады. Жакалашчу жерден жакалашты, сөгүшчү жерден сөгүштү, кудайым муштумду берип койгон экен ченебей, төбөлөшчү жерден эчен-эчен төбөлөштү. Далайдын сазайын карматты го колуна! Агезде билегине ишенген жаш чагы эмес беле. “Илим жактайм” деген ой жок, урунуп-беринип турмуштан ордун издеген кезеги эле. Кийин жогорку билимдүүлөрдүн катарына кошулмакка университетти бүтүрүп, илим жактап, интеллигентке окшоп калганда (илим жактаган

кишинин жүрүм-туруму ошондой болот тура), чоң-чоң жыйыны болобу, көчөдөгү талаш-тартышы болобу, жаакташчу өнөр тапкан, жаакташчу жерден далай-далай жаакташты, эзели тим калган жок. Университетте жаакташты, троллейбус-автобуста кызыл-чеке жаакташты, “Эй! Жүнбаш!” деп Фрунзенин мончолорунда жакаланып, жаакташты...

Ушунун баарын чечилип бир айтайын, төгүлүп бир сүйлөйүн десе, кулагын төшөп угарга гана киши жок мындайда, чиркиндики! Өзү айткандай, “ардуу бирөө жок”, чиркиндики!

Арына уудай тийген суук кабардын күүсү менен, сыранын канды кызыткан күчү менен козголуп алган ойлору чубалып келе берди, келе берди...

Турар Атаев жаңы жандырган тамекисин маашырлана соруп, көк түтүндү оозу-мурдунан бурулдата узун үйлөп коё берди бир окуяны эстегенде. Күлгүн жаштын үч жылын кирзе өтүкчөн өткөрчүдө, солдатта жүрчүдө мушташка түшкөн, ошону эстеди. Бир белорусту кызыл-ала кылып сабаган, белчесинен чечинип алып сабаган, ошону эстеди. Белорусту кызыл муштум дешет экен, “кызыл муштумдан келгенди көрөйүн, сен – Белорустун, мен – Ала-Тоонун бир кычыгынын кулуну” деп мушташка түшкөн. Турар сабады. “Запомни, салага! Я - потомок Чингиз-хана!” деп койгон аягында. Өзү деле түшүнүп-түшүнбөйт эмнеге антип айтканын. Өзүнүн жетинчи атасы Чынгышты айтпай, каяктагы Чынгыз ханды айткан.

Турар Атаев эркисиз билинер-билинбей ууртунан жылмайып, сырадан ууртады. Кайран кезең! “Абасы атыр жыттуу, аскар чокулуу Ала-Тоонун Арал деген айылында жашап, эмгектенип жаткан атам Атай менен апам Бурулканга жайы добулдуу, кышы бороон-чапкындуу Сибирьдин Красноярск шаарында Советтик Армиянын катарында аскердик ыйык милдетин өтөп жаткан жоокер уулуңар Турардан ысык салам!” деп баштап, аягында “кыргыздан - экөөбүз” деп кыстарып, кат жазаар эле анда.

“Эч кимге алдырган эмесмин десем өтүрүк болор. Машаяк белем, жеңилген учурум да болгон, - деди Турар Атаев. - Жеңилмек турсун, жек көрүндү болгом...”. Ошондон тарта өзү да жек көрө баштаган...

Ал сырадан жана бир мертебе кулкулдата жутуп, үстүңкү ээрдине конгон ак көбүктү сүртүнө, ууртун кымтыды. Жазы кабак тушунан салаасын салды да, артка кайрылган, тармалынын изи алигиче жана элек ак чачтарын тарап койду.

“Макоо болуптурмун” деди. Ал оюнда ошондогу, жыйырма тогуз жаштагы Турар Атаевди жекирип алды. Ошондогу Турар Атаев көз алдына жүүнү бош, акылы толо элек, алдап койсо

жоошуган аңкоо болуп элестеди. Каруусунун кара күчүнө гана ишенген кеңкелес элестеди.

- Мунун баарын эмнеге эстеп отурам азыр!? – деп күбүрөндү Турар.

“Азыркынын бокмурундарына өрнөк болсун, ушунун баарын китеп кылып жазсамбы!” деген ой кетти эргиген жанга бир туруп. Кайра көөнү айныды: “Афганчы белем? Ким окуйт эле аны?”. Китеп жазып көргөн жок беле кезинде? Ал учурда колхоздун мүлкүнө суук колун салды деп айгак чыгып, жалган-чындан жамандап, кара чечекей жатындашын да какшатып таштаганды, согуштагы эрин күтпөй, качып кеткен жеңил ойлуу шуркуяларды (“эркек көрсө ээрчип кетсе – шуркуя эмей эмине?” деген сөзү бар Атаевдин, жаалданып алганда андан орой айтат), үй бетин көрбөй, колхоздун төлү үчүн жанын садага чапканы калган чабандарды, алардын артынан жабыла жүргөн сакманчыларды, саан менен таң атырып, саан менен кеч киргизген саанчыларды жазгандар макталчу эмес беле! Партиянын айдагы астында аларың да арбап алгыдай кыйын жазышчу, окуп отурсаң кыргыздын койлору жалкы төл бербей калган ал заманда, жалаң эгиздеп төлдөп, алды үч эмден жазчу эмес, чабандары болсо койчо маарап, кой тилинде сүйлөгөнү калгандай таасир калчу. Ким билет, Советтер Союзу дагы беш-он жылы бүтүн турганда, эргулдарың аны да ойлоп табышмак беле балким... (Ушул жерден ага: “Кутмандуу күнүңүздөр менен урматтуу радиоугуучулар! Фрунзеден сүйлөйбүз” деп башталчу кыргыз радиосунун берүүлөрү эске түштү, койлордун жабырап маараганынан бери уктуруп турчу эмес беле, туут маалында кудайдын куттуу күнү угулчу кыргыз радиосунун баяндамалары болор эле, дубалдагы мыкка илинүү радионун кулагын бурасаң эле радиокабарчынын микрофонун талашып жатышкансып малыш койлоруң да бир маарап берчү ал заманда. Бүтүн Кыргызстан маарап жатып калчу эле).

Касымбеков Касымбеков башы менен куугунтукталып жаткан ал чакта Турарга окшогондорго ким коюптур!? Сокулуктук Ногой аксакалдын санжырасын кошуп жазгандагы аңгемесинин кол жазмасы басмакананы кой, Жазуучулар Союзундагы көп секциялардын бириндеги талкуудан – баамында, баштооч жазуучулар менен иштешүү секциясы болсо керек эле - өтпөй калбады беле! Жазганды кой, айта коём деп оозу күйүп, партия менен комсомолдун тепкисин жебеди беле!? “Партияда жокмун” деп какшаганына карабай, кашайгырлар партияда барлардан жаман сөгүшкөн. “Жазаң аз тийип калды” дедиби, баканооздук менен оокаты өткөн мансапкор бирөө жогору жакка жагынып, тоголок

арыз айдап жибериптир андан ары, алиги үч тамганын² эрмегине айланган, кызылчоктору аңгемелешүүгө чакыра берип жүдөтүшүп, аңгеме жазгыс кылышкан экинчи. Улутчулдуктан жалкыталы дешкенби. Уламачыл Ногойдун өзү деле өмүрүндө анчалык сөгүү укпаса керек, ага чейинкилер, ага үйрөткөндөр деле анчалык сөгүү укпаса керек, баарын жыйыштырып Турар уккан. Ошондогу тоголок арызчыл бир жасакердин азабы-ы!

Ушул ой келгенде Турар Атаевдин ичи туз куйгандай тыз этип, кейип алды.

- Тилине кирип, неге ээрчидим? Эмнеден корктым ! – деп жемеледи өзүн. – Коркпой эле койсом болмок! Катуу туруп, кармашсам болмок! Акыр түбү утмак экенбиз...

Кыжыры кайнап, ачуулуу жаны ошондогу, отуз беш жылчалык мурунку Турар Атаевди оюнда чоң колу менен “дүк” эттире көкүрөккө дагы бир ирет уруп алды. Алтымыш бештен ашса да азыркы Турар Атаев андагы Турар Атаевден алдуурак экен, оң муштумун шиледи эле, отуз жаштагы Турар Атаевдин тумшугуна таамай тийип, оозу-мурду канжалап, эки аягына араң-араң таканчыктап, солдоюп туруп калды. Маңдайкы эки тишин ыргыта койду оюнда. Оозу-мурдун кыйшайта койду оюнда. Ошондогу Турар Атаевдин суракчысынан бетер, “сол ишиндин сообу ушул” деп, кулачын керип туруп сол муштумун шиледи эле, олбурлуу десең олбурлуу, далылуу десең далылуу, көмүрдөй кара чачтуу (үксөйүп тармалдуу эле), бийик маңдай, чап жаак отуз жашар Турар Атаев каршылык көрсөтүүгө алы жетпей, башын буруп ойт берүүгө дарманы жетпей, үнсүз-сөзсүз эки бүктөлүп отуруп калды. “Эркиң бош кандай акмак болгонсуң!” деп, үстүнөн үйрүлө кыйкырып койду оюнда. Ушинтип бир Атаев эки Атаев болуп, бири - жаш Атаев, экинчиси – кары Атаев болуп кармашып, кызарып-татарып отурду. Бир Атаев эки Атаев болуп арбашып, арманы көкүрөгүн ачыштырып, көзүнө жаш толо жаздады.

“Мени тепкилегендер азыр Акүйдүн алтынчы-жетинчи кабатында отурушат, желдеткичке желпинип, тегеренме отургучтарына чалкалап, бийик терезелеринен Ала-Арчанын тоолорун, чокусун ак чалган шаңкайган аскар тоолорду тиктеп отурушат! Көкүйдү билип отурушат, көк терезелеринен Боз-Бөлтөктү тиктеп отурушат! Боз-Бөлтөктү билип тиктешеби?!” деп обдулду. Сол капталына кыңкайып, шымынын оң чөнтөгүнөн кадимки бышкан кирпичтин жарымынчалык келген колтелефонун (“NOKIA” деген жазуусу бар бирок) сууруп чыкты да кимдир-бирөөнүн номурун эстей албай кабагын түйүп, кармалап туруп

² КГБ.

калды. Жаттагыдай болду эле, канча эле? “0772 31-...-...” деп, андан аркысын таба албай туталанды. Жазгандай болду эле, каякта эле? Жамбаш чөнтөгүнө кыстарылуу, кырлары кетилген эски блокнотун сууруп алып аңтарды. Бүктөөсү сөгүлүп, бириндегени калган блокнотунун улам бир бетин аяр барактап, үстү-үстүнө чийилип оңдолгон, жол-жол саптарга үнүлөт. Кыйшыгынан жазылган, ирээтин бузуп туурасынан жазылган, бирде бадырайта жазылган, бирде чычкан жоргологонсуп майда, эки саптын арасына кыпчылта жазылган эски досторунун аттары көзгө урунат дароо. Оң сөөмөйүнүн учуна ”түү!” эте түкүрүнүп, улам бир бетин барактайт, эбак көзү өткөн теңтуштарынын ысымдары учурайт. Качанкы блокнот, качанкы ысымдар, качанкы даректер...

- Бул катарымдын көзү өтүп кеткен... Мунум кабылан эле, кап, көзү өткөн... Сыянын күчүн! Блокноттун бетинен өчпөй дале жүргөнүн кара, бул да өткөн... Кайран досум, мунум он жыл мурун өлгөн! - деп күбүрөнө, утур бир бетин барактап, чакмак беттүү эски блокнотун барактаган сайын эски нумурларды шыкаалап, оо дүйнө салган, эбак казанак ичинде эки кулач жерди кучактап жаткан он чакты тентушунун атын да таап алды. Тапкан сайын бейиши болгурлардын бейитин кошо түгөлдөп коёт:

- Баланчанын сөөгү айылына коюлган. Түкүнчөнүн сөөгү андан он чакырым алыстагы жердин астында, ал да айылына коюлган. Бул бечаранын сөөгү Күнтууда калды. Гмм... Ала-Арчага көмүлсө эле жандары бейишке чыга тургансып, кызматы өткөнү-өтпөгөнү деле Ала-Арчадан жай талашып жатканда Зулпуяп бечаранын сөөгү ардакталбай калды. Бир дөбөгө чогулгансып, Фрунзенин көчөлөрүндө далай жүрдүк эле, кыбыланы баштана чым жазданган сөөктөрү эми көрүнгөн бейитте жатат!

Ушинтип улам бир бетин барактап, бириндеген досторун тактап, эчак өлгөндөн блокнотуна телефону түгүл, эч качан аты-жөнү жазылбаган Зулпуевди ичинен аяды:

- Кудай ургандай атеист неме эле, кантти экен? “Улуу сюжетти” издеген кайраным!

Анан:

- Бир жерине чиймелегендей өңдөндүм эле, түлөөң каткыр “төртүнчү секретардыкы” жок го! - деп күңкүлдөдү.

Баары-жоктун бары жазылып, издегени жок, кашайып. Бир оокумда эстеди, эгемендүүлүктү ушул алып бергенсип, көйрөндөнгөн неменин номуру да көйрөң, - 31-08-91 эмеспи, эгемендүүлүктүн күнү эмеспи, “31-август, 1991-жыл” дегени эмеспи! Ошон үчүн жазган эмес блокнотуна.

Чалып, кулагына такады. Тыңшаса, кеткен чырылдагы башкача. Элдики жөн чырылдаса, мунукунан гимндин кайрыгы угулат экен

артка. “Ак мөңгүлүү аска зоолор, талаалар, Элибиздин жаны менен барабар” деген жери бар го, оркестр ошол жерин түркүн аспаптар менен үйлөп ойноткон жери бар го, так ошол жеринен баштап угулат экен. Бир укканда “Ордуман атып турсамбы?” деген ой келет. Эки мүнөттүк абанын толугу менен жаздырып алганбы, Турар Атаев кол телефонун тажабай эки мүнөттөн ашыра кармаса, гимн эки мүнөттөн ашыра ойноду, бирок телефондун кулагы ачылып, ээси жооп берген жок. Ошол “сволучту” бир каарып алсам деди эле, атаганат! “Алло” деген үнүн уксам, ашатып бир сөгүп алсам деди эле, атаганат!

- Черт побери³, Акүйдө отурса эмне экен! - деди орус тилдүүлөр менен акыйнек айтышчудагы эски адатына салып.

Туталанган тейде башын бурду. Тигинде, чала бүткөн кирпич үйлөрдөн берегидеги жол боюна кыркалекей өскөн теректер урунду көзүнө. Тааныш теректер эле, бирок негедир сөңгөктөрү кыйшайгансып, көлөкөсү тетири көрүндү. Шаарга алгач келгенден бери, шаар астанасын алгач аттагандан бери көзүнө көнүмүш болгон теректер эле. Сөңгөктөрүнүн кыйшайганын! Айылды, тууган айылы Аралды эске салган кайран теректердин аралары суюлуп, картайып баратышкан экен. Алышка суу жыгылбай, куурап калганы бар экен. “Илгери-илгери замандарда, биз жаш жүргөн чактарда узун өскөн теректер болор эле, күмүш жалбырактуу болор эле, айдарым желге шуудурап шоокумдуу болор эле, шоокуму моокумду кандыраар эле, узун теректердин узун тийген көлөкөсү, калың өскөн теректердин калың тийген көлөкөсү болор эле. Көлөкөлөп отурчу элек, ал кезекте сыраны теректин көлөкөсүндө шимирчү элек. Кудай уруп, терегиң кыйшык өскөн, өзөгүнөн кыйшыктып өскөн, көлөкөсү тетири тийген заман келгенби? Көлөкөсү тетири тийген заман!?” – деп таңданды масая түшкөн Турар Атаев: “Же акылым тетири айланып, тетири көрүп жатамбы? Же тегерегимди тетири баамдап жатамбы?..”.

II

Кылда курбуусунда “Автовокзал” деген жазуусу шоңшойгон, – так ошол жылы Фрунзе жаңы вокзалдуу болгон – эки кабат имараттын асфальт жалатылган короосуна түш абыдан маалда кирип барган көк автобус капталдата жай имерилип, көлөкөлөй токтогондо ар кошкон жолоочунун арасында көк чемодандуу, айры калпактуу кыргыз жигит кошо түштү.

Аскерден кайтчусунда орусту көргөн каадалуу кишидей жанына бир чемодан күткөн эле, эки сыйра кийим-кечегине, дагы

³ Шайтан алгыр!

эки күндүк күл азыгына ичи толу, жүккуржуну да ошол, күлазык куржуну да ошол көк чемоданын колтуктаган Турар четтей басып, саамга турду. Жүк ташыган чүмкөмө машинеден машинеге жармашып, ой-талаанын баарын айлана Жамбылга жетип, ал жерден автобуска учкашып үч күн бою тынбай жол жүргөн неме акыры таманы жерге тийип, боюна кан чуркап, мойну-башы жазылганына жеңилдеп алды.

“Фрунзелеп келет, кыргыз баласы уюктаган абат жайга келет” деген ушундай болот экен тоолук кыргызга, өгөй сезилген жок. Чоктой балбылдаган оттору байкала элек, бирок вокзалдагы кыймыл көзгө бир эсе жылуу көрүндү, бир эсе кымгуут көрүндү. Кере кулач тамгалары карк темирден гана ийилген курбуудагы жазууну жана бир мертебе чалкалай карап алды. “Автовокзал! Кыргыз ССРинин булуң-бурчунан, Нарын, Ысык-Көл деген итапкан жерлеринен бери кыйма-чийме каттаган жолдор, коңшу казак менен өзбекке кетчү кан жолдор келип түйүлгөн жер турбайбы!” деди оюнда. “Тогуз жолдун тоому турбайбы!” деди быйыл эле тургузулуп бүткөн вокзалдын имаратынан көзүн албай.

Бара турган жери анык болбогондон кийин ашыгып аткан киши жок, калаага келгендеги, калаа менен таанышчудагы жөрөлгөсүн жасап, кайруусун маңдайына түшүрө кийген калпагын көк желкеге түртүп салып, көк чемоданын көтөрүнө басып, вокзалдын имаратын бир айланды. Архитектура жайын түшүнгөн кишиден бетер ичи-тышын аңтара көз чаптырды. Имараттын бийик керегесин, төрт кабат үйдүн шыбын тиреген түркүктөрүн сонуркай карап, жомоктогу, кадимки эле кыргыздын жомогундагы алты капкалуу, жети капкалуу шаарлар эсине түштү. “Куруучу болсомбу! Куруучулукка тапшырсамбы документтерди!” деп, оюу бузулду калааны аралабай жатып. Ашканасы бар экен ичкериде, чыгдан тарапта экен анысы, оту каланган казанында аш бышып жатканбы, не бир түркүн даамдын, аскерде жок, айылында жок тамак-аштын чүйгүн жыты каңылжырды кытыгылап, шилекейди агызат. (Пиязга шыкалып, майга сызгырта бышырылган “пирожки”, “котлет”, анан да “чүчпара-пельмен” дегени экен, кийин билсе). “Буфет” дегени бар экен, ал жагынан стакан-бөтөлкөлөрдүн кагышканы, орус катындардын шарактап каткырганы угулат.

Имараттын ичи-сырты, жака-бели баягы армияда, “Лениндик бөлмөдө” көргөндөгүдөй ураандар жазылган кызыл-тазыл көрнөк-жарнактар менен жасалгаланган. Бир айырмасы – ырымга кыргызчасы да бар, дагы бир айырмасы кыргыз өң тартылган, көбүнесе кыз-жигит тартылган сүрөттөр көзгө учурайт. Коммунизм заманынын жарчылары учурайт.

Шам-шум этип алуудан мурун, кыркалекей өскөн теректердин көлөкөсүн бойлой вокзалдын күн чыгышы, какшыган таштуу сайга жанаша турган жагына басып келди. Аныгында даараткана издеп келген. Шыпылдай бөртүп улам бири төмөнгө кайкаландап жүгүрүп түшүп, төбөсү көрүнбөй калып, кайра ычкырын оңдонуп чыга калып жатса, коктулуу окшойт, дааратканага ылайыктуу далдаа окшойт деп басып келген. Басып келди да көргөн көзүнө ишенбей, оозу ачылды. Айран калгандан көк чемоданын жерге кое койду, анысы кыйшык коюлган экен, капталына “күп” эте жыгылды эле, элес алган жок. Көзү алайды. Шумдугуң кургу-ур, өзөн какшыйт дегенди биринчи көрүшү, таманында шагыраган ташы калып, какшыган сай жатат вокзалдын жанында! Ала мөңгү тоолордон шарпылдап агып чыккан “Аламүдүн”, “Ала-Арча” деген өзөн болсо керек эле ушул сай угушунда, ошол Аламүдүндүн тамчы суусу жок, какшыган сайы жатат! Карасаң, кулактап бууп, буруп жибергенсип, өзөндүн ташы жайнаган сайы калып, өзү жок! Мээ кайнаткан мынабул жай саратан, Сары-Өзөн Чүйдүн саратаны канын катырта чаңкагандан кашайгыр бирөө башатынан оп тартып ичип, соолута ичип салгансып, какшыган сайы жатат! Кимдир-бирөөнүн сай тууралуу айтканы келди оюна, шашкандан “сай бузулат сак болгун” деген сап болуп келди, шашкан жаны бузулуп келген сапты ушинтип жамап, жамактап койду ичинде.

Желкесине түшкөн калпагын алып желпинди. Ташы төлдөп жаткансып койташы жайнаган сайды, сайдын башы башталган тээ алыстагы калкагар тоолорду – Ала-Тоонун ак жалкак - көк жалкак мөңгүлүү кырларын телмире карап туруп: “Бир учурда биздеги Нарын болбосо да, береги Узун-Акмат, Чычкандын сууларындай суу болсо керек, таштан-ташка урунуп, ак көбүк чачыратып, чамынып аккан өзөн болсо керек, көздүн жоосун алган көркү болсо керек. Кыргыз баласы башынан суу жээктеп конгонду сүйгөн эл эмеспи, илгериде кыргызың Кыргыз ССРи боло электе, солто-сарыбагыш болуп жашачу кезде, Койлондун балдары⁴ (“Койлонду” айылдын ак ээк абышкаларынан уккан) эки жээгине жакалай конуп, сайды тирей шыкала конуп, ак өргөө, боз үйлөрү казганак тизилген, кудайдын куттуу күнү казаналуу той-топур менен өткөн кезеңи болгондур бул өзөндүн!” деп ойлонду.

Ошондо эсин жыйып, жан-жагындагы кишилердин жүзүнө тигилип, каранып жүрөт. Кыргыздын борбору, айылдын эски кишилери айтмакчы - ордосу болгон соң, солтонун жеринде турган соң жайнаган солто кыргызын көрөм деп жүрүптүр жаман оюнда. Жолду катар ушинтип ойлоп келген. Ток пейил солтолор, байпагы

⁴ Тагай бийдин (болжолу XV-XVI кылымдарда жашаган) уулдарынын бири. Андан жедигер уруусу тараган.

макмал болуп, жетишип калган солтолор кыргыз көрүнсө эле калпагын булгалап, “кош келгиле, тууганым, кош келгиле!” деп тосунуп тургансып, тегерегин каранды. Кымгуут элди байкаса, жалаң орус. Эркеги көбүнесе маңдайы курбулуу шапкечен, жеңи чолок көйнөкчөн, аялдары ооздорун манаттай боёп, төбөсүнө шоңшойтуп чач түйгөн. Дүмбүл кучакташкансып бирден балмуздак уучтап алышкан. “Орустун шаары окшойт” деген ой кетти. Анысын сынамакка амал ойлоп тапты.

Вокзалдан күн чыгышка кеткен чоң көчөнү бойлой, сайга артылган көпүрөдөн ары жүз кадам басты, жүздөп орус жолукту. Андан ары караса каршы-терши түшкөн, короолуу, учурма чатырлуу үйлөргө эки бети жык, учу-кыйры көрүнбөгөн көчөлөр жатат. Дагы бара түшсө калыңдап эле кете берчүдөй орусундун катары. Беридеги эки көчөнүн кесилишинде котологон топту караса, боорунда “квас” деген жазуусу бар, чорголуу жагына кыңайтылган сары бочкени тегеректеп турушуптур. Уулу-уулу болбой, ар кошкон эл аралаш түшкөн көчөлөр ары сүрдүү, чоочун туюлат экен, бөтөнсүп артка кайрылды да көчөнүн күн жүрүш жагына басты. Вокзалдын тушунан басты жүз кадам, жүздөп-жүздөп жолукту орус бул жактан. Жарданып автобус аңдыганы деле, котолоп такси күтүнгөнү деле орус. Аялдамадан ары баскандан, ашыгыраак баскандан айбыгып, алыс барса адашып кетчүдөн бетер айланчыктап турду вокзалды. Кыргыз өң көрүнбөйт, бир-экөөн окшоштурду эле, дурустап бакса калмак көз өңдөндү, билсе кендир кап артылган дунган экен. Көк чемоданын көтөрүнүп ары-бери басат, маңдайдагы үйдүн туюк дубалына илинген боёктуу сүрөттөн көзүн албай, “Фрунзе - ири алды орустун шаары окшойт!” деп көңүлүнө түйүп койду. “Түбөлүк улуу орус эли менен бирге!” деген урааны кызыл тамга болуп чийилген, кыргыз жигит менен орус кыздын кол кармаша баскандагы элеси түшүрүлгөн сүрөткө көзү кадалат, оюнда “орусу көп жер окшойт” деген санаа турат. Маңдайдагы ак болотной сүрөттө ак калпакчан, бүйүрмө жакалуу ак көйнөкчөн, кең багалек шым кийген олбурлуу кыргыз жигити гүл саймалуу, этеги жоон балтырга жетип-жетпеген көйнөкчөн (орустун улуттук кийими көрүнөт), олоң чачы эки өрүлүп, эки ийнинен ашыра ташталган, мүчөсү маралдай, күлкүсүнөн ууртун араң жыйган куйкул сары орус кызды ынагындай жетелеп, кынала жетелеп, кайдадыр алып баратат, маңдай тиштерин кашкайтып, күлүп-жайнап баратат. Партиянын ураанын, коммунизмге чакырган ураанын (балким, коммунизмди чакырган ураанын) бир саамга унутуп, сүрөттүн жалаң өзүн тиктесең, аларды тулаңы жашыл жайлоого, элетке баратат деп элестетишке болоор эле, “кыраан кыргыз экен го, жайлоодогу үйүнө, элеттеги жоро-жолдошторуна көрсөткөнү үр кызды алып баратат го”

деп ойлош мүмкүн эле. Урааны го урааны, аныгы кандай дегенсип, кайра каранат Турар. Орус кыздарды билегинен имере тартып жетелеп, арышты антип кең таштап басканды кой, шынаарлап баскандары деле байкалбайт кыргыз беттүүнүн, шынаарлаганды кой, тирүү бирөөсү байкалбайт. Түрү андайдан нараагыракта өчөйө аягын тарткан, бою жапалдаш, орусча чокчойтуп көкүл коюп, чачын тетири сылаган, буту ийри бирөөнү көрдү. Кыргызбы, казакпы же корейи менен калмагыбы, айтор ойлуу баратыптыр. “Жыбыраган орустун арасында иттин чүкөсүндөй болуп...” деди Турар.

Вокзалдын үстү, жолдун наркы бети таңы чыккан кепелүү шаар эле анда. Суурдун ийининдей болгон, жалпайган чатырларына кара кагаз чапталган (“андай менен даараткананы каптай баштаган биз жакта”), анысы сайдын майда ташы менен бастырылган (желге сыйрылып, түшүп калбасын дешкендери экен), дубалдары жерге кирген жепирейген кепелердин жыштыгынан эшиги кайсы, короосу кайсы билинбейт. Ийри-куйру көчөлөрүнүн эни эки аттам, аракка тойгон бирөө-жарым туурасынан куласа, жол бөгөлүп калчудай. Түрү кыргыз кебетелген неме ошол көчөлөргө кирип, кепелерди аралап кетти. Ушул кепелүү жерлер “Төкөлдөштүн этеги”, “Карпинканын башы” деп аталаарын кийин билди. Бир күнү өзү да ушул көчөлөргө корголоп келээрин гана билген жок.

Мына ушинтип, ачылыш жасагансып, кең Фрунзени дурустап аралай элек жатып өөнүн таап алганына маашырланган Турарга “эми кетейин!” деген ой келди. “Университет, политехникалык институт, медициналык институт... Кайсынысынан баштайын?” деп, желкесин кашынып турду. “Университетке токтободум беле! Оболу университеттен баштайын, университетти табайын” деди. Болжосо жарым сааттан ашык вокзалды айланчыктап жүрүптүр, келгенден бери дудук кептенип үн катпай тегеренип жүрүптүр. Кыргызды биринчи көрүшкөнсүп, баятан шилиден өткөрө бир тиктей калышып, анан жолун улаган орустардын ылайыктуу бирин токтотмокко, жол сурамакка комдонду. Оюн жыйгыча капталынан бир орус омууроосу менен сүзүп өттү, вокзал жакка ашыгып бараткан неме көрүнөт, артын карабай сүйлөнүп өттү. “Жолдун ортосуна туруп алганымды кара” деди да Турар четтей берди. Кургаган тамагын жасап, сөзүн белендеди. “Не подскажите, товарищ, как можно доехать до университета?”⁵ деп сурашка камданды.

- Сынок, квартиру ищешь да? Я могу сдать одну комнату, с хорошими удобствами. И улица бесшумная, тихая,⁶ - деди башына

⁵ Жолдош, университетке кантип жетсе болот, айта албайсызбы?

⁶ -Уулум, батыр издеген жоксуңбу? Шарттары ыңгайлуу бир бөлмөнү бере алам. Көчөсү да жакшы, ызы-чуусу жок.

бир байлам чыт жоолук салынган, жалаңкат чыт көйнөкчөн, тор баштыгына эки бөтөлкө кефир көтөрүнгөн орус кемпир озунуп.

Ушу Турарды эле күтүнүп, бир бөлмөлүү кепесин Турарга белендеп тургансып, жандап өтүп бараткан жеринен жооп күтө токтоп калды.

“Спасибо, бабушка!” деп кошумчалаганды үйрөнө элек кези, шашып калган Турар:

- Нет, не надо,⁷ - деп, башын чайкаганга үлгүрдү.

Айтканы жетишпей калгансып, тилин “шык” этип койгону да бар аягында. Басып кеткен орус кемпирдин артынан карап, эки нерсеге таңданып турду. Жайдак көйнөкчөн жүргөнү таң калтырды. “Мунун курагындагы Аралдын кемпирлери кызыл ашыктан көйнөк кийишип, бул маалда белдемчилерин белден, күрмө-чыптамаларын жондон түшүрүшпөйт, күбөк-чачпактуу!” деди оюнда. Экинчи таң калганы, Турардын коноорго үй таба электигин туюп койгону. “Айылдан жаңы келгенимди кантип билди? Калпагымдан билдиби, же көк чемаданымдан билдиби? Же апендидей ары-бери айланчыктап басканымдан баам алдыбы?” деди ичинде. Өзүн-өзү жекип, ушундан кийин корунуп калды, көгөөн көздөнгөн орустар Турардын айылдык турпатын жабыла тиктегенсийт, корунган жанга кемсинте тиктегенсийт. “Шымымдын кыюусунда айып барбы? Көйнөгүмдүн бычыны башкачабы? Жакасы боштон жалгыз окшоймун, шаардыктардай болуп жагоо байланып албаптырмын” деп, көлбөөрүгөн шым-көйнөгүнөн кысынып, көзүнүн кыйыгын салып, орустардын үстү-башын аңдыйт. Красноярскиде аскерде болгону эсеп эмес окшойт мында, эптеп эле эртерээк кыргыздуу жерге кирип кетүүгө ашыкты.

Ал заманда Фрунзелеп келген кыргызга кыргыз көрүнсө эле, жүлжүйгөн көзү жылтырап жылуу учураса эле, “кыргызсыңбы?” деп такташып коюп, кыргыздыгы билинсе эле сүйлөшүп-сырдаша бермейи адат болчу. Азыркылар кандай билбейм, ал заманда аялдамада болобу, автобус-троллейбуста болобу, “каяктансың, тууган?”, “каяктансыз, карындаш?” деп алдынан бир өтүп коюп, түгөлдөшүп коюп, сөзгө тарткандын эрөөн-төрөнү жок болчу. “Андай чылык-былык айылдыктардын, колхозчулардын, анан барып мыркымбайлардын кылыгы” деген сөз кийин чыкпадыбы. Ал учурда “асылуу” деп айтышчу эмес, “кыргызга кол сунуу”, “кыргызчылык адети” деп коюшчу. Көчөдөн эле таанышып, керек болсо көчөдөн эле танашып-кеңешип алышчу. Кеңешкендеги сөздөрү да кызык болоор эле: кайсы жерде, кайсы зоот-фабриканын кыргыз баласына ылайыктуу, кыргыздын колунан келчү жумушу бар, кайсы көчөнүн

⁷ Жок, кереги жок.

орус кемпири жаман кепесин батирге бермекке камдуу, тооктун кепесиндей болгон ал батирдин бир айчалык баасы канча сомго бычылган, орустан калышпай колбаса алуу үчүн, колбасанын үстүнөн жазбай чыгуу үчүн кайсы дүкөнгө, кайсы убакта баш багуу керек ж.б.у.с. Кыскасы, тизмелесең өзүнчө бир эшек дептерлик. Ишиң чыкса, күнүң түшүп баратса да, маңдайыңан кыргыз жолугуп калса непадам, “кыргызчылык кылыңыз” деп кутулчу эмес белең. Мына ушундай сыйкыры күч сөз эле, сыйкысы кем ал замандын жазылбаган урааны эле. Ушундай адеп күткөн заман эле. Көзүнүн кыйыгын агытып, кыйтыйып караганды билчү эмес алтымышынчы жылдын базар көрө элек кыргызы, кыргыз көрсө кыйдыланып турчу эмес алтымышынчы жылдары калаага кирген кыргыз кулуну!

Тердеп-курдаган Турар жалаяктай жүзаарчысын алаканына жайып, жаак ылдый шоргологон терин аарчынып турса, эңчер бойлуу, алп мүчөлүү, бука моюн аксакал басып келди күшүлдөп-бышылдап. Чокчо сакалдуу, кыйгач көздөрү сүрдүү. Башында калпак, үстүндө чийбаркыт күрмө, шымы - галифе. Кром өтүгүнүн жоон балтырына батпай, кыя тилинген кончунда бир көк дептер, колтугунда гезит кыстарылуу. (Турар анын “Советтик Кыргызстанды” кыстарып алганын баамдады). Айылдын активдериндей кейиптенет, бирок жашы актив курагынан улуу. Алтымыш беш – жетимиштерде бар курагы, күүлүү-демдүү турпатын карап, “абышка” дегенге ооз барбайт бирок. Төкөлдөштүн жоролуу кычыгы болуп, ошол жерден бозого тоюп чыкканбы, сары бочкенин түбүндө орустан кезмет талашып, түртүшүп жатып, сырага тоюп алганбы, алагүүсү да бар. Чолок жең көйнөкчөн, шапке-шляпачан орустардын арасында үстү-башынан корунганы, чоң шаардан адашам деп апкаарыганы байкалбайт.

- Айылчылап келген жөнүң бар, жигитек, – деди аксакал туурадан.

- Ийи, - деди Турар, - Окууга тапшырганы келгеним.

- Азамат! Окуш керек мүмкүнчүлүк барда, партия менен өкүмөт үндөп турган чакта - деди аксакал күшүлдөп, - Окуунун кайсынысын тандадың?

- Университет, - деп “лап” эттирди Турар.

“Чоң сүйлөп салдым окшойт” деди ичинде.

- Эр экенсиң. Жердигиң? – деди аксакал.

- Жердигим - Кетмен-Төбө, уруум - саяк, аба, - деди Турар.

“Кетментөбөлүкмүн, анан да саяк кыргызымын” дегенди укканда, баятан суракка алып жаткансып, бекем такыган аксакал көзүн чоң ачып, “эй” деди.

- Уркуң ким? – деди кадаланып.

- Саяктын ичинен каба, кабадан качканак. Бизди Чынгыш уулу деп коёт, – деди Турар эчтемеден камаарабай.

- Ооу! – деди аксакал.

Адегенде Турардын жүзүнө жалт тиктеп, анан баштан-аяк бир сыйра сыдырып карап алды. Табылбай жүргөн кептин учугун жандыргансып, издеп жүргөн кишиси эми табылгансып көзүнө сырдуу тигилди. Кимдир-бирөөнүн элесин, кимдир-бирөөнүн көчүп жүргөн көлөкөсүн Турардын көзүнөн көргөнсүп:

- Баатыр, сен Кан Садырдын⁸ урпагы турбайсыңбы! Кайран гана кан Сады-ыр! Бар экен го урпактары! – деп жебиреди.

Кан Садырды өңүндө көргөнсүп жебиреди.

- Уккам. Уккам Кан Садырды! – деди Турар.

Сөзүн улагыча тиги киши сүйлөтпөй:

- Келе колунду, баатыр! – деп шадылары жоон колун сунган. Турардын колун кысып, коё бербей силкилдетиپ турган, көзүн жайнатып, жүзү тамылжыган.

- Өзүмдүн тууганым экенсиң! – деп бакылдаган.

Түбү бир атадан тарап атса, “Садырга тиешем жок” деп тетириленмек беле, “каяктагы Садырды айтып башымды оорутпаңыз” деп “корс” этмек кайда ал учурда, базар көрө элек Турар Атаев ушинтип таанышып жүрөт Ногой аксакал менен.

Башка бирөө жолукканда тагдыры башкача болот беле, ошондо баш тоголоткон, үгүттөгөн кишиси бөлөк болгондо кандай тагдырга туш келмек, ким билсин. Чындап эле партиялык кызматтын артынан кетет беле же алты капкалуу шаар көргөнсүп шыктанып алган курган жан куруучулуктун артынан кетет беле, мал доктурлук кесиптин арааны жүрүп, айылдан күргүштөп келген кыргыздын баары эле айыл-чарба институтуна барып жатты эле, ага азгырылып, акыры башкарма болот беле, же Фрунзеде Мидин менен Райкан жүрөт дешчү эле, балким аларга кез келсе, акын болуп кетет беле. Бирок буйрук экен, эки заманды, өзү айтмакчы эки согушту көргөн сокулуктук Ногойго жолуккан, “солтодонмун” деген Ногойго жолуккан ушинтип.

Ошондогу кеп-келечтен узарып отуруп, чубалып отуруп жанагы узун сабак кептин башы чыгып отурбайбы. Даарып алган Ногой аксакал “Кан Садырдын окуясын” айтып, канын дүргүтүп, күүлөп коюп атпайбы да, анан намысына тийип атпайбы жаш Турардын. Какшыган сайдын вокзалдан өйдөрөөктөгү кабактуу жээгинин көлөкөсүндө, кум-шагылга чөккөн койдой ташка көчүк

⁸ Кан Садыр, Садыр Арзымат уулу (? – 1780-жыл) - Кетмен-Төбө кыргыздарынан чыккан ири уруу башчыларынын бири, арка кыргыздарынын ханы. Жалпы кыргыз кеңешинин бүтүмү менен элинин теңин Таластын этегине көчүрүп келип, ээн жерлерди казактардан коргоо милдетин алган.

жөлөй отуруп уккандагы кеп, эки банке сыра ада болгончо айтылып, өмүр бою эси-көөндөн кетпей, утур-утур ой санаасында козголо берген, ой-санаасын козгой берген кеп. Дал ошол кептин айынан акыры запкы жээринен капары жок анда.

“Кылым илгери жоготкон тууганым менен табышып атсам, унчукпай басып кеткеним иттик болоор!” деп барбалаңдаган Ногой аксакал жөн жөнөбөй, бочкелеп, челектеп сатылган сырадан алып сыйлаган. Сайды бойлой жогору чыга калганда кыркалекей өскөн теректер болоор эле, көлөкөсүнө корголоткон сары бочкеден сыра сатылчу. Туткалуу кружкелеп сатылат экен сырасы, бошу жок экен анысынын да, карбаластаган Турар элпексинип, “а-бу” деп эсин жыйгыча, Ногой мындай басып барып эле, чоң банке таап келген. Сырага кызыгандан күрү-күү түшкөн элдин арасына тура алышпай, элдин деп сайдын жакасына отурушкан. Айылда минтип аксакалдар менен сыра ичмей жок, таягы менен төбөдөн ары бир салар, Чүйдүн коногу болуп аткан соң, Турар документтерди тапшырышты жыйыштырып, койдон жоош шүк отурду.

(Кийин-кийин, айылга барбай, Фрунзелеп калып калчусунда сыра жандуу тартып, сырага күч чыгарган адат күткөнүн: “шаарга киргенимде Ногой деген абам сыра менен оозандырган” деп эскерет).

- Шаардын сырасы сагындырат. Бозону танганда бир маал сыра уулап келем, - деди Ногой. – Ушул тегеректен алыс кетпейм, түз эле вокзалына келем да, вокзалынан кетем. Кырчаңгым кармаганда анда-санда Дызержинка жакка барам, өкмөттөн жалыйна жеген, чачтарын артка кайрый сылап, сейил бактын көлөкөсүндө чалкалап баскан казыналык жазуучу, акындарга катылып келем.

- Кыргызы көзгө урунбайт, орусу көп шаар экен, - деди Турар.

- Шаарга турбай калсын кыргыз баласы! Сенчилеп окуганы келгендер көк дипломду чөнтөккө салгандан кийин куйруктарын түйөт дагы, бешишет келген жагына. Үй-жай күтүп, шаарды түнөк туткан саналуу эле кыргыз бар калаада! Бирден санап берем керек болсо: Токомбайып, Сыдыкбекуп, Маликуп⁹... Өкүмөттүн багуусунда баары тең. Дагы кимди айтасың? Партиянын биринчиси – тиги Каракочкорлук Усубалынын баласы,¹⁰ - санап келип оң колунун манжаларын аты жогуна чейин жумган Ногой сол колун аласынан ашырып, алдына төшөнүп отурган гезитти “мынабул” дегендей черткелеп койду. – Анан “Советтик Кыргызстанда” отургандар. Баарынын ата-жотосуна чейин билем.

⁹ Советтик мезгилдеги кыргыз адабиятынын баштооч акын-жазуучулары: А.Токомбаев, Т.Сыдыкбеков, К.Маликов.

¹⁰ Кыргыз ССРинин компартиясынын биринчи катчысы (1961. – 1985-жылдар).

“Калаага турбай калсын кыргыз баласы” десе, Турар азыркыга чейин там үйдөн кыйналган айылдын карыларын эстеп, диплому колго тиер замат шаардан безип, жакага качууга ык койгондорду ошолорго окшоштурду. “Фрунзени айтып коём. Фрунзеси жок эле, Аралдын абышка-кемпирлери төрт чарчы там үйдү эмдигиче чанышат. “Тирүүлөй коргонго камап! Төрткүлгө жаткырып!” деп наалып, демдери кыстыкканы кала элек!” деп эстеди.

- Айтматуб дегени угулуп атат? – деди Турар.

- Кайдан угуп жүрөсүң? – деди Ногой.

- Узун кулак радиодон, - деди Турар.

- Болсо болгондур. Калаага жаңы кирген жаш балдардан го, - деди Ногой.

Ногой “калаанын кыргызын санап эмне кыласың, мен сени ошон үчүн сырага чакырдымбы?” дегендей түр кылып, сөздү бурду. Жанатадагы сөзгө буруп алып келди. Алдыдагы сырадан өзү кере ууртайт да жылдырып коёт, аксакал кишинин алдында айбыккан Турар тарта ууртайт. Ары-бери каттаган орус койташтын үстүндө шоңшоюп отурган эки кыргызды тиктей өтөт, аны менен иши жок экөөнүн, айыл четиндеги кашатта отурушкансып беймарал кобурашат. Баятада эле вокзалдын капталындагы асфальт жолдо корунуп-кысынып турган Турарга бул отуруш эң эле ылайыктуу, ыңгайлуу сезилет.

Адегенде Ногой аксакал Турардын Качканакка чейинки ата-жотосун кайталатып укту. Турар кызыл шыйрак бала чактан атасынан, абышкалардан уккан, уга берип жат болгон ата санжырасын качанкы Качканактан таратып, – аты кызык ал киши мындан жүз жыл илгери өткөнбү, эки жүз жыл илгери өткөнбү, белгисиз - төбөсү көрүнгөн азыркы урпактарына жеткиргенче, “ийи, ийи” деп, сакалын тарап, башын ийкегилеп отурду.

- Качканактан төрт уул: Асан, Арзымат, Көкүмбай, Жорукту,¹¹ - деди Турар каадалуу санжырачыдан бетер, - Зуурабайбиче “Асанды ашка туудум, Арзыматты башка туудум, Көкүмбайды доого туудум, Жоруктуну жоого туудум” дечү экен.

- Ийи, - дейт Ногой аксакал ансайын.

- Сырттан Көкүл бий¹² деген көчүп барат Кетмен-Төбөгө.

Туугандары менен араздашкан го чагымда. Жалгыз кызын Арзыматка ыраа көргөн. Андан Садыр, Сейит. Айтууда Көкүл бий ушул силер жактан, Кемин-Кочкор деген жерлерден, - деди Турар.

- Ии, Кемин-Кочкор тигил тарап, - деп Ногой аксакал күн

¹¹ Саяк уруусунун түнкатар, түнтөй бутагынын аталары.

¹² Көкүл бий (болжолу XVIII кылым) – сарыбагыш кыргызынан, Кетмен-Төбөдө жашаган. Кан Садырдын таятасы.

чыгыш жакка колун булгалап койду.

Ал тарабы күнчөлүк жолбу, айчылык жолбу ким билсин, иши кылса өмүрүндө ал жакка жер кезип барбаган Турарга алыс, аябагандай эле алыс туюлду.

Мынча болду, Садырдын казакка жортуулга аттанып, колго түшүп калганын кантип айтпай кетет, Арзымат балдарынын тарыхынын эң кызыктуу жери ошол эмеспи¹³. Турар айтты.

- Абылайдын туткунунда Кан Садыр баласы Доскулу менен өлүп алганын карылар көп айтат, - деп бүтүрдү сөзүн.

Ногойдун аңдыганы дал ушул сөз экен. Колунун учу менен сакалын сыдырып отурган неме, санын бир чаап алып:

- Болдубу? - деп жаш баладай кудундайт.

“Болдуңбу?” деп эки кайталап сураса, жанытмасы бардыгы билинди. Аны дароо туйган Турар канчалык обдулса да, сөзүнүн оңдоп айтчу жерин таба албай койду. Оңтойсузданды.

- Ушул, - деп отуруп берди аңкайып.

Ногойдун оозун карап, сөзүн аңдып калды.

Ногой аксакал окуучусун кашына отургузуп алган мугалимден бетер:

- Жакшы сөзүң бар экен базарлыкка ала келген, бирок бир жеринен кынтыгын байкадым. Анда кулак түр, карагым. Эсиңе тутуп кал, кереги тийет. Кан Садырдын өлөөр алдында айттырган керээзин уккан жайың барбы? – деди.

- Жок, аба, - деди Турар боз ала болуп.

Эмеле “баатыр” деп аткан кишинин “карагым” деп чакырганын көңүлгө түйдү. “Чып-чыргасын унутпай, укканымды төкпөй-чачпай айткандай эле болдум!” деп, ичинде күдүктөнөт. Күдүктөнгөнчөлүк бар экен. Бала болуп башына жүн чыкканы, укпаптыр андай санжыраны. Кайран гана Кетмен-Төбөнүн куйма кулак карылары унутуп калышканбы “Садырдын керээзи” дегенчелик ал сөздү же Турар жолукчу кишилерге жолукпай жүргөнбү? Же билген кишилердин көзү өтүп кеткенби? Сексендеги атасы Атай баш болуп, Кетмен-Төбөнүн санжыра айткан карыялары Кан Садыр менен уулу Доскулунун Абылай колдуу болгонун айтышат, эси чыккан Абылай алдына тартылган этти жеп болбостон, “баласы экөөн токтоосуз өлтүр!” деп шашканын айтышат. Бирок өлүп бараткан Садырдын “кек кубала” деп айттырганын укпаптыр эзели. Чыгыш уулу чогулуп, калаага узатчу кечте дагы бирде-жарым кишинин кеп козгогону эсте жок. Же керээти келген Кан Садыр керээзин Кетмен-Төбөгө эмес, Кемин-Чүйгө айттырганданбы? Таң калды. Кызык сөз укту Ногойдон.

¹³ 1780-жылы кыргыздар менен казактардын кезектеги согушунда Кан Садыр, уулу Доскулу ж.б. Абылайдын туткунуна түшүп, өлтүрүлгөн.

Агынан жарылып айтканы бул Ногойдун:

- Сынчысынын сөзү түнүлттү Абылайды, ал жерин ырас келтирдиң. Эт желип бүтпөстөн “башын алып, кардын жаргыла, жүрөгүн сууруп, көзүмө көрсөткүлө” деп буюрат. Бул жерин да дурус келтирдиң. Сен унуткан өзөгү мына-мында: дөлөңгүттөр Садырды уулу экөөбүнүн тең колдорун кайрып, дегдендетип алып чыгышат боз үйдөн. Бышкан эт толо чара каңтарылып, кымыз толо көөкөрлөр аңтарылып, дасторкону калат тебеленип. Садыр Абылайды “Сарткулу” дечү экен илгертен, адам ордуна санаган эмес экен да.

“Чөөдөй жабалактаган колундун көптүгү болбосо, сазайыңды берет элем Сарткулу! Найза бурап жекеме-жеке чыгар болсоң, өтүндү алаар элем Сарткулу, кап!” деп сөгүнөт. “Жаагыңды бас!” деп далыга түртөт эңгезердей дөлөңгүт. Жарданып турган көп казак жакка бир караганга үлгүрүп, айткан экен Кан Садыр:

Ылаачын арыш, кыргый көз,
Болот бийдин Эсенкул,
Айта бар менин кебимди:
Ала көр менин кегимди...

Ушул саптарды айтып айтканында элөөрүп алган Ногой эки ийнин көтөрүп, көөдөнүн керип, дабышын бийик сала, жаагы ачылган дастанчыдай күпүлдөп алды, шаардын ортосундагы какшыган сайдын жакасында отурганын унутуп, күкүктөгөн дайрадай чамынып алды. Элтейип караган жаш Турарды эки кылым артка, тээ эртегидеги Эр Эсенгулдун¹⁴ заманына көчүрүп барып таштады. Турарга ушундай сезилди, эки дүйнөнүн босогосунда отургандай сезилди.

Ошондо Ногой тегеректеги орустардын көзүнө “филармониянын кыларга иши жок, ээнбаш артисти” болуп көрүнгөндүр, комуздуу кыргызды көрүшсө, астыртан келекелегени чыккан каапырдын, анын сыңарындай маскарапоз болуп көрүнгөндүр.

Тегеректи тоотуп койбой сөзүн улайт Ногой:

- “Дагы эмнени айтып жиберет?” деп кооп санаган Аблайың Кан Садырдын жаагын жап кылганча шашат. “Өлтүргүлө!” деп шашыптыр!

Тык токтоп, көзүн Турардын көзүнөн албай тигилди. “Дагы эмнени улап айтмак болгон, кайран гана Кан Садыр?” деди Турар оюнда.

- Билдиңби? – деди Ногой мурутун жанып.

¹⁴ Эсенгул Болот бий уулу (XVIII кылымдын ортосу – XIX кылымдын башы) – сарыбагыш кыргызынан чыккан журт башы.

Айтканы Турарды таң калтырганына маашырланып, көөнү агарып турду.

- Ушул жерин укпаптырмын, - деди Турар бейкапар.

- Жо-ок, кек кубалачудагы жайычы. Кан Садырдын кек кубалашты табыштаганын айтамын, - деди Ногой, - Керээзин кимге тапшырганын айтамын. Өзүнүн жек-жааттары турса, Кетмен-Төбөнүн койнундагы журту, жайнаган саяк, түнкатар-түнтөй тууганы турса, ошончо баатырдын ичинен, аккалпак кыргыздын ичинен сарыбагыш Эсенкулга кеп айттырганын айтамын!

Ногойдун кебинин жандырмагын эми түшүнгөн Турар:

- Баса-а! - деп танданды.

- Илгериде кыргыздын ынтымагы, татуулугу ошончолук болгон! – деди Ногой, - Ишеничи ошончолук болгон!

- Кек алынгананын кабарым жок, - деди Турар.

“Кетмен- Төбөнүн карыяларын кошуп мынча уят иш кылдым, болоору болду, тартынбай сурап калайын” деди ичинде.

- Анан Эсенкул кун кубалап барганбы? Абылайды өлтүргөнбү?

- Өлтүргөн! Өлтүргөндө да кандай өлтүргөн! - деди Ногой кебелбей. - Эми, аны айтсаң балээге каласың, камаласың. Ал жагын айтпай ак коеюн. Өсөйүн деген жигит экенсиң, келечегин алдыда, убалыңа калгым келбейт, ушул жагын эле билип жүргөнүң ырас...

Турардын ышкысы артып, желпинип калды.

- Мени бир алып барчы айылыңа, Кетмен-Төбөнүн чалдарына санжыранын жөнүн үйрөтүп келейин, - деди Ногой тамаша-чындан.

- Жарайт, Кетмен-Төбөнүн ичин аралап, конок болуп кетиңиз, - деп башын ийкеди Турар.

Ногой:

- Ме, эми сыра апкеле кал, - деди да, “сары чолок” деп коёт эл оозунда, бир сомдук сары кагазды сунду.

Сыра толтурулган чоң банке экинчи айланганда дагы көп сөз айтты Ногой, үркүндү айтты, Ата Мекендик согушту айтты. Эки согушту көргөмүн дегени ошондон экен көрсө. “Экөө тең дүйнөлүк согуш!” деп койду. Кыргыз башы менен дүйнөлүк эки согушка аралашканына компоюп алган түрү бар. Эки согушту көргөн кишини бир түрлүү тиктеген Турар: “Кап, менин атам бир эле согуштан кайтпай калган!” деп, бир кейип алды ичинде. Кебелбеген Ногой үркүндү кеп кылып жатканда жогору жакка бир кылчайып, чөбү күнгө күйүп кеткен сары жон дөндү кол жаңсап көрсөттү:

- Тээтиги Боз-Бөлтөккө дейре кайрылыштуу ээн талаа болчу ушул жерлер. Орустун пулеметтуу колу аркабыздан кысканда аралай качып өткөнбүз. Жыйырма бир жаш курагым эле, – деди, - Канчадасың?

- Жыйырма бир, - деди Турар.
- Дал ушул сендей курагым тура, атаңгөрү! Кайран гана

Ногой! Ал заманда Аламүдүн менен Ала-Арчаң күкүктөп акчу кез, качкан эл сууга кептелип, ушундан бир аз жогорураак жерден кечмелик издеп удургуганда, абандын кара болот кайсардай кези болучу, сыр найзасын сундуруп, качкан элдин артында болучу, – деди.

Найза сундурган киши сонундукка сундурмак беле, бет алдынан чыккан душманын жара саймакка сундурад да, Турар “бирөө-жарымды өлтүрө сайганыңыз болдубу?” деп сурамакка бир обдулуп, “Аламүдүн, Ала-Арча күкүктөп акканы кандай эле?” деп сурамакка эки обдулуп, оозун жасады, бирок дааган жок.

Карын оодарылганча эки заманды көрдүм дегени “Советке чейинкини көрдүм, “Кыргыз СыСыРЫ” деген ойго келбеген, чылкый көчмөндүү элек, эми кыргыздын көчө-көчө болуп жайгашып, кыштак күткөнүнө күбөмүн, кудая-тобо!” дегени экен.

Не үркүндү, не согушту көрбөгөн кишиден акын-жазуучу чыкпайт деген ойдо жүргөн Турар “эки заманды баштан кечирген кыргыздан, төтөөн, үркүндөгү эл менен кошо сүрүлүп, Турпанга чейин тентигендерден катар-катар атактуу жазуучу, акындар чыккан. Бу киши эмнеге антип жазуучулукка киришкен эмес?” деди оюнда. Бирок Кан Садырдын окуясы көңүлүнө орноду да калды.

Кызарып-татаргыча алагүүсү ашынган Ногой жаңы тууганы Турарды сыра менен оозантып, ичин кызытып жолго салды.

- Эртең тапшыр документтериңди, кызып алдың, – деген акылы да бар. Кончундагы көк дептердин актай байрагынан айрып, дарегин чиймелеп, карматып койду.

- Ногойду сурасаң жогорку Сокулук жалпы тааныйт, - деди.

Борборго башын батыра албай жатканда, өңгөсү бүтүп Сокулукка суутуп коюптурбу? Тек сыпаалыкка:

- Чолом тийсе, - деди Турар.

Айылга келгенде айылчылоонун шарты башка эмес беле. Же бир зарыл ишиң болбосо же бир илгерки орустардай эл-жерди түрө шимшилеген саякатчы болбосоң, темир таяк таянып, ойду-тоону каза аңтарган “геолог” дегендер чыккан азыр, же ошондой геолог болбосоң, анан эле бир ооз сөзгө ишенип, дарек-жайы чала-була чиймеленген жарым барак кагазды бетке карманып, “мени баланча чакырды эле” деп ким аттанат дейсиң? Эрге качкан кызын кууп чыккандар, кудай кошуп кудалашкандар, же бир кызматка айдалгандар эле имерме тоону айланып, бир өрөөндөн бир өрөөнгө катташ кылышпаса, иштери жок болчу. Анын сыңарындай Турар карыянын көңүлүн улады:

- Эки тоо көрүшпөйт, эки адам көрүшөт, аба, - деди.

Сокулукка кетчү автобуска чейин узатып койду. Туш-туштан бириндеп келип, бир автобусчалык кыргыз чогулуп калат экен ал жерге. Жарыктык Ногой ал жерден да жөн турбай, кирип баратып автобустагыларды күлдүрдү. Эшиктин түбүндөгү орундукта отурган кемпирди тиктеп, мурда көрүп, эстей албай жаткан түр кылып:

- Ким элең? – деди.

- Баланчамын, мен баланчанын кызы эмесминби? – деди кемпир Ногойду таанып.

- И-ии, - деди Ногой, - шаарга келгенде эле кубулуп, кыз болуп калышат.

Чакыя тийген күндүн ысыгын жуткан темир боор сары автобустун ичинде сызгырылып, айдоочуну “айда эле айда!” деп ашыктырып, боргулдана тердеп отургандар “дуу” этип күлүп жиберешти. Күлкү толгон автобус ордунан козголду.

Ушундай жолугушуу болгон. Кайсы күнү экени эсте жок, бирок 1962-жылдын июнь айында жолукканын жаңылбай эстейт. Эгерде кулагына модалуу угулган “философ” деген кесип чыкпаганда, агайлары да шыкактап, окуудан кийин окумуштуулук жолго үндөбөгөндө, балким, такай эл чогулган жерлерде, түркүн жыйын үстүндө жүргөн, адегенде “дебит”, кыйын кетсе алкынта “Волга” миндирген бир кызматка жетмек, анан чий калпак кийген, ыгы келсе-келбесе деле муунта галстук байланган, ыңгыранып сүйлөгөн, эби келгенде төр менен тост талашкан, эби келбесе кемеге жакты аңдыган курсактуу кызматчы чыкмак дагы, башынан көптү өткөргөн, эл-журтту кыдырган киши түрдөнүп, кербезденип кеп кылып жүрө бермек ушул окуяны эстегенде. Ошол кездешүүнү турмуш жолунун бир кызыктуу окуясы эсептеп: “илгери-илгери, шаарга окууга барганымда Сокулуктук Ногой деген аксакалга жолугуп калып”, “илгери-илгери Сокулуктук Ногой деген аксакалдан укканым”, “Сокулуктан экен Ногой аксакал, ошол айтып берген илгери“ деп бажактап, “илгерисин” таптап айтып, өзүнүн сөзүнө өзү ашык болуп жүрө бермек.

“Ошол аңгемелүү кепти Ногой аксакалчалык ийине жеткире айтсам, Ногойчолук жеткире алсам, атаганат!” деп какшанган күндөр, эзилте эсин оодарчу күндөр күтүп жатканы менен иши жок алдыда, сурап алган жолуна салып, күн жүрүш багытындагы “Ленин проспектиси” деп аталган даңгыл жолду бойлой каттаган автобуска отурду да, “Кана, университет! Кайдасың, кыргыздын багына бүткөн жалгыз университет?!” деп, университет турган жерди издеп жөнөдү. Кашынан чыккан орустан сураса деле, автобуста чалкалап отурган орустан сураса деле, оголе көп көчөнү катары менен санап келишип:

- “Панфилова”, “Логвиненко”, анан азыр “Тоголок Молдо”

(аныгында: “Тугалак Мулда” деген) болуп өзгөргөн “Спортивная” көчөсүнөн өткөндөн кийин Белинский көчөсүнүн кесилишинен солго буруласың, үч-төрт мүнөт жүргөндөн кийин оңго - Фрунзе көчөсүнө бурулсаң, бурчтагы имарат – сен издеген университет! - дешкен.

Аралдын “орто көчө”, “чет көчө”, “чолок көчө”, “кашат көчө” деген төрт көчөсүн аралап чоңойгон неме: “Ой-буй, мунун баарын кагазга тизмелеп, каршы-тершисинен келтире чийип албагандан кийин кайдан жаттадым” деп жаңылып калбаска тырышат. Баятада ууртаган сырасынын угуту күчтүү белем, ичин тызылдатып, эси кадимкидей эңгирегенин эми байкады. Аксакалдын көзүнчө сыр алдырбаганы менен масая түшүптүр. Орундукка отурса эшикке жетпей, болжолдуу жеринен ылдам түшкөнгө үлгүрбөй калчудай туюлуп, тикесинен туруп алган. Аялдай түшкөн автобус мөңкүп жылса ала-салып кетчүдөй туюлгандан көк чемоданын аласына кыпчып, таянгычты эки колдоп кармап алган. Автобустун терезесине кадалып, көөнө Пишпек заманынан калган орустун эски үйлөрүн – сырт дубалдары даңгыл жолду тиреген, каалгалуу терезелери көчөнү караган куйрук улаш үйлөрүн кыдырата санап барат, ичинен “Белинский, Фрунзе, Белинский, Фрунзе...” деп кайталап, болжогон көчөсүн аңдып барат.

Жүрүп бараткан унаанын ичинде айланкөчөк атышкансып, кеменин ичинде чайкалышкансып, адамдардын бөртмө эшикке бет алаарда жөөлөшө басышканы кызык экен, ага көнө элек жаны жүдөп чыкты тез эле. Тирелген жүргүнчүлөрдүн колоңсосу тумчуктурду бир жактан. Өзү да боргулданып, үстүңкү эрдин жалап койсо, жаак ылдый шоргологон ачуу тери ууртуна куюлду. Теринин шордуусун кантесиң! Көйнөгүнүн да колтук тушу сыгып алчудай нымдалып чыкты. Бир маалда автобустун алдыңкы эшигинен секирип түшүп, эли кумурскадай кыжылдаган шаардын баш айландырган кыйма-чийме көчөлөрүн аралап баратты, көк чемоданын көтөрүнүп, көк теректүү, кара жыгачтуу жолдорун – “тротуар” дейт экен кийин билсе - бойлоп баратты. Жалаяктай жүз аарчысын мойнуна салып аарчынып, улам желпинип коет.

Турар Атаевдин 1962-жылдын жай саратанында айылды таштап, Фрунзеге келчүдөгү жоругу ушинтип башталган. “Чоң калаага барчумун, чоң окууга түшчүмүн, баланча райкомдой, түкүнчө исполкомдой чоң болчумун!” деп самаган, дымагы чоң Турар көңүлүнүн тереңин кытыгылаган купуя кыялын, дымагына ченеп бышырган бүтүмүн ишке ашырмакка Фрунзеге келгендеги кербези ушул эле.

Жайкысын кериле кетменин чаап, күзү-кышы көөрүгү менен кампасын айланчыктап, колхоздун түйшүгү менен жүрө берсе үй

күчүк болуп калчудай, мыкты кетсе алыштын башын кулактаган атактуу суугатчы болчудай. Анан Аралдын кебээ курсак абышкаларына окшоп айылдан чыкпай жүрүп эле карып, бүрүшүп калчудай бир күнү. Бул жарыкчылыктагы бешенеге жазылган шыбагасы Ат-Ойнок менен Суусамыр тоолорунун арасына гана камалгансып, бул жалганда эрди тийбеген кашык калбагансып, “эмнени гана көргөн жокпуз” деп тамшана сүйлөгөнүн кантесиң абышкалардын! Алардын жолоюн жолдосоң, ушул өрөөндө төрөлгөнүң үчүн ушул өрөөндөн чыкпай өмүр кечирип (“ушул өрөөндө деле эл кызматы бар”), ушул өрөөндө өтүшүң керек! “Чоң дүйнө бар, чоң дүйнө!” деп сүйлөнгүң келет. “Ал дүйнө кырлардын ары жагында!” деп сүйлөнгүң келет.

Жөөкөрдөн бетер сагалап, “агалаган!” боз балдар көк чемоданды колдон жула талашып, райборборго кетчү таш жолго чейин узатып чыгышчуда, көздөрүн ымдап, бырыштуу колдорун жайган кемпир-чалдар: “Ак жол сага, Чынгыштын урпагы! Кийин акең Саадак Атаевдей журт кызматына жараган киши болгонунда кырка-кырка үйлөрү уулу-уулу болбой, аралаш түшкөн, түндөсү балбылдаган оттуу, дүпүйгөн бактуу, кабат үйлүү Фрунзени ырымга бир көрсөтсөң, бизге жетишет, айланайын!” деп кашалуу короонун этегинде кала беришкен кыркалекей тизилип. Чынгыш уулунун тың чыкма кулунунун тезирээк элдик болушун тилешип, чоң болоор күндүн бачымыраак угулушун күтүнүп, баласы окууну бүтсө эле үлкөн кызматка турганы гезит бетине жазылчудай, дубалдагы мыкка асылуу радиодон “дүнк” этип угулчудай алысты аңдып, эртеңкини тыңшап, жабыла “Оомийин!” деген тейде алакандарын жая, улутунуп кала беришкен.

Батанын күчүнө шерденип алган Турар “Кагылайын, Чынгыш уулу!” деп коёт ичинде. Азыр ойлосо адырандап алыптыр ошондо. Аңсаткан университетти алгач көргөндө (Белинский жагынан келген экен азыр эстесе), ирегеси жумуру түркүк маңдайлуу (сүрөттөгү Ленинграддын Улуу Петр заманынан калган заңгыраган имараттары сыяктуу), үч кабаттуу керегеси бир көчөдөн бир көчөгө жеткен, короосунда кыргыздын кызыл жүздүү улан-кыздары кымгуут түшкөн жайды суктана карап алганы эсинде, дүйнөлүк илимдин кайнаган очогуна кабылгансып, босогосун аттаса эле, астанасындагы жумуру түркүктөрдү айланып турган топ жашка аралашса эле көкүлдү тетири сылап, керстендей керилип калчудан бетер, ошондон ары чилистен болуп кетчүдөн бетер кадала караганы да эсинде.

“Мындай өөнү жок жайды заңгырата тургузуш копол кыргыздын колунан келбей калсын азыр, тээ Манастын күмбөзүн тургузган замандан кийин эле кыш кармаганды унуткан эмеспи

элибиз, күмбөз тургузаарда таранчы менен кашкарлыкка кор болуп калганы ошондон эмеспи, маңдайындагы түркүгүнө, сызгыч менен аттырып койгонсуп бурчтарынын кырдуу чыкканына караганда орустун устасы көмөк бермеги мүмкүн” деп, жайнаган көп терезелүү, каңылтыр чатырлуу университетти көздөй илгери кадам шилтеди.

Баята автобекеттин тушунда үстүнөн кысынып калган неме кыргыз жаштарынын сырт келбетине назар салып жүрөт. Чолок жең көйнөкчөн, кең багалек шым кийген, көкүлдү тетири сылаган жаштарды көрдү, “болду-болбоду өйдөнкү курстун балдары же сот, райкомдун окуусуна түшкөндөр” деди оюнда, айры калпакты баса кийип, моюнга орусчасынан муунта галстук байланган жаштарды көрдү. Ушунусу кызык көрүндү. “Кыргызга ушинтип кийинсе эп турбайбы? Калпак менен жагоо жарашат турбайбы!” деди оюнда. Узун чачтарын эки өрүп, сооруга таштап койгон, беттери анардай кыпкызыл, мандалактай маңкайган көчөт кыздар жүрөт олчойто-олчойто китеп кучактап. Алардан көзүн алалбай, сыдыра карап алды.

Бир сыйра ашык алган кийим-кечеги, эки күнгө жеткенчелик ченеп алган жолазыгы тыгылган көк чемоданынын кайыш туткасын бек уучтаган Турар университеттин так маңдайына келгенинде имараттын кылда чокусундагы кыз-жигиттин катарлаш баскандагы эстелигин да суктана тиктегени эсинде. Кудум азыркыдай эсинде. Азыр турабы-жокпу билбейм, астын-үстүн түшкөн ушул заманда аман калдыбы-жокпу билбейм, акташтан чегилген, булутту жиреген чулу эстелик болгонсуду эле. Кең багалек шымчан, чолок жең көйнөкчөн, чачты артка кайрып салган сымбаттуу жигит менен этеги тизеден ылдый, жеңи чолок жеңил көйнөкчөн кыз (болжолу он жети – он сегиз жашында) башты бийик көтөрүп, Ала-Тоонун чокуларына көз чаптырышат. Бир мүдөөнү тең бөлүшкөнсүп алысты, тээ алысты тиктеген, узак жолго, аруу жолго чогуу сапарга аттанышкансып арышты кең таштаган, ишенимдүү таштаган жарык маңдай кыз-жигиттин эстелиги ушу турган жаштарга арналгансып туюлган. Ошондогу аруу ой көрүнгөнгө эле келе бербесе керек, ошондо Турар эстеликтеги жигит өңдөнгүсү келди эле, ошентип кыз жандагысы келди эле...

III

Азыр ордундабы же жокпу билбейм, Турар айтмакчы кыргыздын маңдайына бүткөн ошол жалгыз университетке кире берчүдөгү он эки түркүктүү кенен вестибюлдун оң жак төрүндө

китепкана – “кызыл үй” деп да коюшчу - болор эле. Эми кайсы бирин айтасың, кимдин гана китеби жок эле ал жерде, Маркс, Энгельс, Лениндин том-том китептеринен, партиялык съезддердин калың мукабалуу материалдарынан тартып, не бир көкүрөгү тунук ойчулдардын, акын-жазуучулардын калеминен жаралган чыгармалар турчу эле текче-текче болуп тизилип, шыпка дейре шыкалып. Кыргыздан Токтогул, Тоголок Молдо, Аалы, Жусуп¹⁵ дегендердин китеби чыгып, катарында турар эле. Жаңылбаса, “Манас”, “Семетей”, “Сейтек” өз-өзүнчө китеп болуп чыгып калса керек эле ошол жылдары, көпкөк мукабалуу болсо керек эле. Ошондо да китеп жетчү эмес кыргызга, капырай. Билим дегенде ак эткенден так эткен студенттер узун кезекке туруп, акыя күтүп, Ленини болбосо да, берегилерге теңелчүдөн бетер биринен-бири талашып окушчу. Көзүнүн майын коротуп, айла кеткенде дептерден дептер калтырбай, китепти китептей көчүргөндөрү канча!?

Көөдөй кара чачын кадимки Жусуп, Мукайчасынан¹⁶ сыйда тарап, чалкасына кайрып таштаган, сыйга кийчү жалгыз шымынын кырын сызгычтай үтүктөп, күрмөсүн каруусуна илип алган, “быйыл төртүнчү курс” дээрликтей салабаттуу басыгы бар филология факультетинин студенти, анан да факультеттин алдындагы өз демилгелүү чыгармачыл жаштардын “Учур” адабий ийриминин активисти, төтөн “Улуу сюжет изденип” аттуу ыры менен оозго илинген жаш акын Жусуп Зулпуев ошол кызыл үйдүн эшигин имерип турган жоон топ кыз-жигитке жакындады да, дал бүгүнкүдөй жагдайга, шаарга келген кыргыз баласы кезек күтчүдөгү жагдайга деп баятан белендеп алган сөзүн кадимки Түгөлбай, Кубанычбектерди¹⁷ ээрчиген интеллигенттен бетер сыпаа үн менен айтты:

- Элдин куйругу ким?

Адегенде элес албай калгандары “ким эле?” дегендей бирин-бири карап, элендегиче, четтерээкте турган, алманын сабындай мойнуна күмүш желбирөөч¹⁸ тагынган, эки өрүм чачын далыга таштаган каратору кыз:

- Мен, - деди уялыңкы.

Чала уккан Жусуп Зулпуев “ким?” дегиче, алиги кыз төмөнкү курстан өңдөнөт, тартынчаак түр менен:

- Байке, мен, - деди үнүн бийигирээк чыгарып.

¹⁵ Аалы Токомбаев, Жусуп Турусбеков – Совет мезгилиндеги кыргыздын баштооч акындары.

¹⁶ Жусуп Турусбеков, Мукай Элебаев – Кыргыздын тунгуч акын-жазуучуларынан, Экинчи Дүйнөлүк согушта каза табышкан.

¹⁷ Түгөлбай Сыдыкбеков, Кубанычбек Маликов.

¹⁸ Моюнга тагылчу зергер буюму.

Ал деле элес алып, маани бербептир сөзгө. Ортороокто мойнун созуп койколондогон курсташы турган, комсомолдун активисти өзү, теги элеттик, андан-ары чукуласаң ашка тойбогон бир томояктын тукуму, ошонусун унутуп, ыгы келсе-келбесе деле “мен – Дзержинканын жакасында чоңойгон жаштарданмын!” деп көөдөнүн керген неме, ошол асылып калды ойдо жок жерден:

- Ай, Жусуп! Өзүң тилчи болсоң, сөздү бузуп сүйлөгөнүң курусун! “Элдин куйругу” деген да болчу беле? Мунуң тантык сөз эмеспи!

- Кезектин куйругун айтканым, дос! Орой сөздү жумшартып, оңдоп жатпаймынбы, - деп койду Жусуп Зулпуев.

Тигил кенедей асылды да калды:

- Филологияны төртүнчү жыл окуган киши ушинтип сүйлөсө, тилибиз эмне болот? Чаласабат билермандардын айынан тил бузулаарын сен билесиң да! “Тил таануунун теориясы”, “семантика” боюнча лекцияларда далай укпадык беле!

Эл көзүнчө билимдүү көрүнгүсү келдиби, айтор “теориялап!”, “семантикалап!” опурулуп, Жусуптун күйбөгөн жерин күл кылды комсомолдук активист. Жөө чеченденип безилдеп, эрөөлгө үндөп турду ушинтип.

Азыр кандай билбейм, ал заманда Фрунзеге келген кыргыздын дагы бир өнөрү болор эле, физик көрсө “кыргыздын Ньютону”, химик көрсө “кыргыздын Менделееви”, кар жаачудай кабагын түйүп, философиянын артынан түшкөндү “Сократ эле Сократ! Кыргыздын Сократы!” деп атыкдырчу. Андайлардын даңк-дайыны курстан-курска, жатаканадан-жатаканага угулуп, өздөрү да дердейип калаар эле. Аны укканда айылдан келген кыргыздын анча-мынчасы аңырайып калчу, айрыкча - кыздар. “Ошондой дымактуу жигиттердин бирде-жарымына туш болсок, багыбызды табаар белек!” деп дегдегенде, далай кыздардын жүрөктөрү кабынан чыкчудай туйлады го, чиркин. Ал эми “илим жактаптыр, даража алыптыр, сыйлык алыптыр!” дегенди айтпа, андайдын даңкы космоско учкан орустун балдары менен тең угулчу. Ошолордун биринен саналган, “илим жазам, Радлов болом!” деп далайдын оозун ачырган Жусуп Зулпуев оңтойсузданып алып, сөз жайын жайбаракат түшүндүрүп кирди:

- Досум! Ушинтип жүрүп кыргыздын адабий тили, шаардык тили акырындык менен калыптанат! Өзүң айтмакчы Дзержинканы чөйрөлөп, маданияттуу сүйлөгөнгө үйрөнөбүз. Аны мына – биз, азыркы муун калыптандырабыз! – деди.

“Мына – биз” дегенди айтканда эки колун эки жакка жайып, “жалпыбыз” дегендей ишаара жасады.

- “Калыптандырба” деген киши жок! Бирок эби менен. Чалды-куйдулукка алдырууга болобу?

Китептин кезеги унутулуп, кызыл үйдүн алдында талкуу башталып кетти.

- Досум! – деди Жусуп Зулпуев. - Семантиканы айтып калдың, сен дагы жакшы билесиң. “Тилдин сөз жаратуу мүмкүнчүлүгү” деген темада реферат да жазып жүрбөдүк беле! Эсиндеби? Анын сыңарындай...

- Сөз жаратуу керек! Бирок саясий сабаттуулукту унутпоо зарыл. Партиянын генералдык линиясы деген бар...

- Сабаттуу эле! – деди Жусуп Зулпуев жактырбаган түр менен. “Каяктагы генералдык линияны айтып былжырайт” деп ойлогонго үлгүрдү.

Ушуну эле күтүп тургансып, Жусупту капканга оңой түшүргөнүнө кудундаган тигил жаагын жанды:

- “Куйрук” дегениң саясий ката! Эсеби, “буржуазиянын куйругу”, “бай-манаптардын куйругу”, “эскинин куйругу”! Эсеби, “эл душмандарынын куйругу”! Аны унуттунбу? Же сен куйруктарды актап жатасыңбы?

Кебинин кемтигин чукуп таап бергенине корстон тигил тигиле карайт. “Ала канаттыгыңды ашкере кылдымбы!?” дегендей карайт. “Курстун алдыңкысымын, сөзгө алдырчу эмесмин” деген Жусуп акысын алдыргансып, мукактанып калды.

“Буларың чилистен го! Эл укпаган капкайдагы “теория”, “семантика”, “реферат!”, дагы эмне окшош сөздөрдү аралаштырып сүйлөгөн ашкере билимдүү агалар го!” дешип, экөөнүн жаакташканына кулак салган студенттер эмки жоопту Жусуптан күтүп калышты.

Жакшы эле сабырдуу жаны бар эле Жусуптун, кызарып-татарып, баш териси тырышты. “Унуттунбу?” деп акырайганы ийне менен безге сайгандай тийди. “Контр, эл душманы” катарында атылгандын уулу экенимди ушул билип койгонсуп, акмактын сүйлөп турганын карачы!” деп ызырынды бир туруп.

- Сен!.. Сен антип!.. Оозунду кара!.. – деп эле тили буулду.

Калчылдап жибербей карманып:

- Бул сөзгө кайрылып келебиз дагы, дос! – деди да, колун ачуулуу силкип, шарт бурула эшикти көздөй жөнөдү.

Тургандар түшүнбөй күбүр-шыбыр.

- Эл душманынын баласы! – деди активист артынан, - Туура сөздү көтөрө албай, чычалаганынан басып кетти.

Ичинен “төө чечкендей кылдым” деп компойду.

- Эл душманы!? Билбептирбиз! Ким деген эле атасы? – деди тургандар.

- Таласбай Зулпуев деген болгон. Отузунчу жылдары советтик - партиялык кызматтарда жүргөн. “Контр”¹⁹ катары кармалып, атылып кеткен!

- Контр!? – деп көздөрү алайды тургандардын.

- Хрущевдун мээримин тийип, бир канчасы акталган эмеспи! – деди дагы бири.

- Текши акталган эмес. Арасында айыбы оорлору бар, аларды актаганга болбойт экен. Мунун атасы ошондойлордон имиш...

- Эмне айып болду экен?

Активист олурая карап:

- Коммунизмге каршылардын үгүтчүсү болгон! Англиянын тыңчысы болгон! Англиянын бузуку аракеттерине таянып, Советтер Союзун жексен кылмакчы болгон! – деди.

- Ок! – дешип тургандардын жүрөгү ооздоруна тыгылды, - Англиянын тыңчысы!?

Кыздар кымтынып, “Англия!” десе арам угулуп, оозанганга даабай, “апи-ийлеп!” ооздорун басты.

- “Зулпуевдер” деле бар турбайбы? – деди жигиттердин бири.

- Фамилиясын өзгөрткөн эмес экен да! – деди дагы бири таң калгандан башын чайкап.

“Актайм!” деп туталанды Жусуп Зулпуев университеттин айнек калкаланган эшигинен чыгып баратып: “Атам эл душманы эмес!”. Көзүнүн чаары учуп, каны башына тээп чыкты. Ансайын кызууланат: “Мен атамды актайм! Жазып отуруп актайм! Жазыксыз атылганын, Атаев сындуу бакан ооздордун жалаасы тийип, “улутчул” атыгып, ак жеринен атылганын жазып чыгам акыры! Жаза берем, жаза берем!.. Кимдин “куйругу” ким экенин ошондо көрөбүз! Атамдын өмүр баянын роман кылып жазам!”.

Ушунун баарын бирде ичинен туюк айтып, бирде дабышын сала күбүрөнүп-шыбыранып айтып, албууттанып баратты. Санаага бастырганда өзү менен өзү басып баратып сүйлөшкөн кишилер болот, ошентип баратты. Кашынан ким чыгып, ким өткөнү менен иши жок, арышын кенен-кенен таштап, жаалданып баратты.

Университеттин алдындагы аянтчаны жээктеп, кобурашып турган бир-эки таанышы “Эй, Жусуп!” деп үн салышты эле, аларга да кулак салган жок.

- Тууган! Тарых факультетине документ таштаган жагы каякта? – деди көк чемодан көтөрүнгөн, айры калпагын баса кийген, тердеп-кургап алган олбурлуу жигит.

¹⁹ “Контрреволюционер” дегенден кыскартылып айтылганы.

Жусуп Зулпуев кылчактап да койгон жок. “Тууганыңды урайын!” деди ичинде. “Сообу!?” деген бойдон кала берди көк чемоданчан жигит.

...Ушул окуядан кийин жоро-жолдоштору Жусуптун түнт тартып, күндө бир маал үңкүйүп, университеттин “МАЗ”²⁰ деген залында отуруп калганын көрчү болушту. “Малый актовый зал” дегени бар экинчи кабатында, күндө кечинде эл тараган маалда киргилт суусу челкилдеген челек, туура башына кендирдин айрындысы оролгон таяк (ал каадалуу буюмдун аты “швабра”, “каадалуу” демекчи, кээде ошону талашып чукчуңдашып кетишет өз ара) көтөрүнгөн орус катындар полун жууп кеткенде абасы тазарып, салкындап калат, ошол залы ээн калганда кээде кечке отурат бирдемелерди чиймелеп. Жазат, кайра чиймелейт. Кээде жазганы купулуна толбой, айрып салат майдалап. Оңдоп кайра жазат. Окуп чыгат.

- Жазып атам, - деп кырс жооп берет кызыга сураган кишиге. - Көрөсүңөр жакында!

Билбегендер: “элдин атасы акталып, Жусуптуку акталбай калган экен. Мындагы ЦыКадан жолу болбогондон, атасынын актык кагазын алмакка түз эле Москвага, Саясий Бюрого, СССР Жогорку Советине, Жогорку Сотуна арызын урат имиш” деп өз ара түкшүмүлдөйт.

- Жусуп эле болсо аны жасайт, - деп баштарын чайкайт кыялын билгендер.

- Саясий Бюрого!? СССР Жогорку Сотуна!? – деп көздөрүн алайта таң калышат бирерлери, - Түз эле Хрущевдун, Брежневдин өзүнө чыкканы жатабы!? Жогорку Сот менен кармашканы жатабы!? Биз мында университеттин ректорун кой, башкармадан бетер курсагын салаңдаткан береги деканына баш багууга даабай жатсак!

Сюжеттен сюжет издеп, улам биринен иренжип, сөздөн сөз иргеп, утур жазганы утур купулуна толбой, “замандын түрүн өзүндөй бере алдымбы?” деп, токсон толгонуп жазгандагы ошондогу азап-ай!

“Атамды актайм! Атама эстелик болсун ушул китебим! Эмгегим менен атамды жакшы атты кылам!” деген ой сүрөөн болот Жусупка.

Атасын эзели көрбөгөн кишиге атасы жөнүндө жазуудан өткөн мүшкүл болбосо керек, ойдогудай чыкпай жатса жек көрүп кетет өзүн бир туруп.

Башын салаңдатып, оор үшкүрүнүп отуруп калган күйгүлтүк мүнөттөрдө ыраматылык апасы Гүлажардан, атасына теңтуш жүргөн айылдагы кишилерден уккандары Жусупка дем берди. “Атанды

²⁰ Малый актовый зал.

көргөн өлбөсүн” деген сөз бар эмеспи кыргызда, атаңдын көзүн көргөн киши түбөлүк жашоочудан бетер эмнеге айтылып калганын ким билет, бирок карып кейиптенген Жусуп ошол кары сөздүн маанисин бир чама түшүнүп алды белем актовый залда тунжурап отурчуда.

Атасы тууралуу бала чагынан уккандарын бир сыйра сыдыра эске түшүрүп, электен өткөрдү. Ата зар болуп өскөндөн атасынын жоругун уксам дегенде ичкен ашын жерге койгон Жусупчалык бала болбос дүйнөдө. Такыр айласы кеткенде, айылдын сакалдууларынан “Атам кандай киши эле?” деп сурачу. “Ооу, аны бир айтасыңбы, эки айтасыңбы, эки Аркыттын ичинде андай киши жок эле! Кайран Таласбай!” дегенди укканда, бала Жусуп терисине батпай сүйүнүп, “Атама окшоймунбу?” деп, көзүн албай кадалып калаар эле. “Атаңдайсың, карагым! Кишини караганың кудум эле атаңкы!” деп, башынан сылап, далысын таптап жооткотуп коюшар эле чоңдор. Ушул касиети азыр дагы бар. Айыл-апага каттаганда сурап калмайы кала элек. Калганын апасынын оозунан уккан.

“Пишпек” деп койчубуз анда калааны, Кыргызстан уюшулганда атаң Аксыдан “делегат” атанып Пишпекке барган. Мындан туура эле Ташкенге түшүп, от араба чыккан кез, от арабага жармашып, жердин баарын айланып барганбыз деп айтып калчу эле, атаң. “Жусуп” ысымдуу чоң менен таанышканын айта келген тамшанып. Атаңдан кичүү эле чагымда. Кичүү болсо да жетик жигит экен, өкмөттү башкарды деп айтчу. “Жусуп антти, Жусуп минтти, Жусуптан дилгирим келди, Жусуптан тапшырма алдым” деп калчу. Уулду болсом атын “Жусуп” коём деп айтканы бар ошол жылы. Чубурта кыздуу болуп жүрүп, отуз сегизинчи жылы сен көрүндүң. Сөзүнө туруп, атыңды “Жусуп” койгон. Анан эле... Анан эле каран басып... Жанагы “үңкү”²¹ дегени ээрчий келип, аягында кызмат талаштан айгак чыгып!” деп, андан кийинкисин айта албай тамагы муунуп, өксүп ыйлап жиберер эле жарыктык киши. “Атамды күйгүзгөн үңкүсү кандай неме болду экен? Бир көрсөм ошол кишини, сөгүп алсам кегим жанат беле!?” деп ойлочу Жусуп.

Апасы Гүлажардан ушундай аңгеме уккан бала чагында. Акыры жүрөк оорулуу болуп өлдү, бечара.

Эс тартканында Жусуптун дагы бир эсинде калганы, апасынын күтүнө бергени, күдөр үзбөй күйөсү Таласбайды күтө бергени, күтө бергени... Кечиккен Таласбайы күүгүм талаш эмеле келип калчудан бетер, келе калса алдына белен коё калмакка, казандын түбүнөн эки чөмүч шылдыраган сорпо, бир сугум кесме болсо да мис аякка арттырып, текчеге коюп коёр эле. Очок тушундагы оюк текче бош

²¹ НКВД.

калчу эмес. Камыктырган Таласбайы эл жатканда эшикти каккылап кирип келчүдөн бетер, шашкан жаны этек-жеңди далбактата эңтедеп, кубангандан “Күлүм! Жусубум!” деп кыйкырып, кулачын жая күлүп-жайнап кирип келчүдөн бетер, майчырактын билигин өчүрбөй, түн бир оокумга дейре кирпик какпай жата берчү. Түн бир маал ичи өрттөнгөндөй “шуу!” эттире үшкүрүнүп алчу. Жүрөктүн үшүн алчу ошол кебетеси. Үстүндөгү төшөктү силкип ийип, чачы-башын саксайткан бойдон теңселе тура калат да, тигиндеги челекке жетип, тиш какшаткан муздак сууну сузгулап жутуп жиберчү, “өх!” деп алып, кайра барып жалп этип жатып калчу. Көрсө, күйүттөн ошентчү экен.

Жуурканга башын каткан Жусуп ушунун баарын көрчү, ал тургай бир-эки мертебе быйтыйган колун созуп, энесинин көзүндөгү мөлт аккан жашын аарчыса да керек эле.

Бирок Таласбайы келчү эмес. Эртесинде апасы көзү-башы барыга сыр алдырбай туруп, текчеде томсоргон мис аяктын сорпосун Жусупка ысытып берээр эле да кечке колхоздун түйшүгү менен болот. Кеч киргенде мис аякты кайра белендейт.

Бала болсо да апасынын кайгысын туюп, кабырга-сөөгү сөгүлөт Жусуптун. “Төбөбүздөн ныгырган мискин турмуш жоголоор беле, апамдын күйүтү женилдээр беле” деген ойдо бала Жусуп басса-турса ошол Таласбай деген кишинин келишин кошо тилешчү. Жылдын төрт мезгили тиленген кези болду. Там-туң туруп, Аксынын ак шыбактуу адырларын кыялап басчуда тиленди, мисте-жаңгактуу Аркыттын тектир-тектир тоолорун телмире карап, атасын издеп чыкчудай кыялы асмандап кетчүдө тиленди, жай саратан маалда там аркасына корголоп, жалгыз көлөкөлөп калчуда тиленди, кыш чилдеси кайыктырган күндөргө кайыл болуп тиленди. Эмне деген гана ойлорго бастырган жок кайран башты. Башта: “Апамды кайгыга салып, кайып кеткен Таласбай! Апамдын ичкенин ириң, жегенин желим кылган тилегиң каткыр Таласбай! Апамды мөңкүрөткөн таш боор Таласбай! Эмне мынча жүрөгүң муз? Кабарыңды билдирип, каңгыбай кайтып кел!” деп урушуп да алчу.

Тиленип жүрүп торолду. Уруш жылдары эмес беле, эр-азаматтын баары урушка кетсе, Таласбай ошондон ары кошулуп кеткенби деп да соороткон күндөрү болду өзүн. “Уруштан кайтпагандын кара кагазы деле келет турбайбы!” деп сөгүндү кийинчерээк. Кийинкийин, чоңдордон “кат жазышууга тыюу” (“без права переписки” деп коёт экен гезиттин тилинде) дегенди угуп, түшүнүп жүрөт жөнүн. Түңүлгөндө таарынычы тыйылган.

“Эки колу артына кайрылган бойдон, “үңкүнүн” алдына түшөөрдөн мурун, босогону аттап чыгаардан оболу бир кылчайып,

барбайган манжалары менен мурдунду чымчып өпкөн” дээр эле апасы. “Кыздарыңды өзүң бил, мен десең керээзим Жусупту окута көр!” деп бек-бек табыштаган имиш.

Ушул жерин эстегенде университеттин актовый залында отурган Жусуп Зулпуевдин эт жүрөгү эзилип, мурдунун таноолору дердейди. Барбайган мурдунун тушунан атасынын калдайган колу калкалап тургансып, элестетип алды.

- Зулпуюп! - дегенден башын өөдө көтөрдү.

Караса адабий ийримге чогуу барган курбусу.

- Ой, Жусуке, беш күндөн бери ийримге келбей, кабарың жок. Дайныңды билмекке жаткан бөлмөңө баш багам, анда жоксуң. Кызыл үйгө баш багам, мында жоксуң. Кеч келчү болупсуң. Арызданып атат, арызын Москвага жазып атат деген уудуң-шуудуң кеп чыгарып алышыптыр элдин баары. Арыз мынчалык жазылчу эмес эле дейм. Ырды бүтүрүп, эми поэмага кириштиби деген ой кетип...

- Атасынын көрү, кара сөзгө өттүм, - деди Жусуп, - Айтканындай эле, Москвасы болбосо да бүтүн Ала-Тоого угулгандай чоң чыгарма жазуу оюмда бар...

- Эмне жөнүндө?

- Отуз сегизинчи жыл жөнүндө.

- Отуз сегизинчи жыл дегенде... кайсы беш жылдык болуп калчу эле? – деп тигил желкесин кашынды.

Жусуп Зулпуев тигиле карап турду да:

- Кара келтек жылдары тууралуу, Сталиндик репрессиянын курмандыктары тууралуу, - деди.

Кашынып турган курбусу кашынан контрду көргөнсүп, көзүн алайтты.

- Койсоңчу!? – деди чоочуп.

- Тамашасы жок эле.

Курбусу “алыңа карачы” дегендей телмирип:

- Токомбайып Токомбайып башы менен, Сыдыкбекуп Сыдыкбекуп башы менен козгобогон теманы сен козгоп, жаныңа эмне күч келди? – деди.

- Атам тууралуу жазганга акым бардыр!

- Атаа!.. - деп унчукпай калды курбусу.

Саамдан кийин:

- Аңгемеби? – деди.

- Повесть! – деп “балп” эттирди Жусуп Зулпуев.

Ушул күндөн тарта университеттин филология факультетинин өйдөңкү курсунун студенттеринин арасында “баягы Жусуп повесть жазып жатыптыр” деген аңырт-каңшаар тарап, “Учур” адабий

ийрими жазуучу чыкма Жусуп Зулпуевден кабелтең повесть күтүнүп калган.

“Актовый залдан көрүнүп калат экемин” деп корунган Жусуп 316-аудитория ээн калганда, ошол жерге бекинип алып жазды калганын. Туура тогуз күндө жазды ошондо кара сөз түрүндөгү тырмак алды чыгармасын, кээде түн бир оокумга чейин отуруп жазды. Тогуз күндүн ичинде тогуз көчүрүп жазды. Дурус эле өжөрлөнүп, “повесть” деп чымырканды эле, повестке жеткире албай калды көлөмүн, “дагы улантам, түрмөк-түрмөк кылып улантам кийин” деген ойдо, “ангеме” деп атады. Жазып болду да “Партиялык курултайдын делегаты” деп атады. Башына: “Апа! Беш кыз, көкүрөк күчүк уулунду жалгыз багып чоңойттуң. Ак сүтүндү актаар бекем. Ушул чыгармамды апам Гүлажар, сага арнаймын” деп жазды. Ушул саптарды чиймелеп жатканда апасынын оозунан уккан бир окуя эсине кылт эткенден көзүнө жаш кылгырып, жүүнү бошой жаздады. “Уулунду багып чоңойттуң!..” деп кайталады ичинде.

Ал окуянын жөнү мындай. “Бир күнү өлгүм келди” деп айтчу апасы кебелбей, “ушинтип кор болгондон көрө өлгөндү артык көрдүм. Өзүңчө олтуруп калган, жети-сегиз айлык балканактай кезиң, эмчектен чыга элексиң али. Жай саратан маалы. Ит-Агардын суусуна бой таштап, агып өлгөнүмдү артык көрдүм да, таң заардан туруп, кыздарга айтпастан, сени көтөрүнгөн болуп, өзөңдүн бийик жарлуу жээгине чыктым. Артыман кошо томолонуп кетпесин деп белиңен шыбакка байлап отургузуп коюп, бийик кемерди көздөй баратсам, чыркырап ыйлап калдың бир маалда. Карасам, менден көзүң албай, талпынып ыйлап турупсуң. Дароо боюмду таштап жибере албай, имерилип кайра келдим. “Тойгузуп коёюн” деп, отура калып эмиздим. Эмизип болуп, жанагыдай кылып, белиңен шыбакка тандым дагы жардын тушуна кайра бардым. Көк ирим суу таштан-ташка чамынып, күкүктөйт тимеле. Дал ошол көк ирим жерине боюмду урайын деп турам. Жаңы секирмекчи болгондо кайра чыркырап ийдиң. И-ий, ошондогу чыркыраганың эми кулакка бир башкача ачуу угулат. Түтпөгөн жаным “жалт” карасам, обдулам деп жатып оңкоңон түшүп калыпсың, балакетиң алайыным. Оңдоп отургузмакка кайра бардым жаныңа. Мен да таш боор экем ошондо, чыркыраганың карабай, белиңен бекем таңып коюп, сууну көздөй жулунуп баратсам, өйүздөн бирөө колун булгалап, чыйпыйы чыга кыйкырып турат. Атаңдын туугандарынан болот. Алыстан байкап калып, басып келген экен. “Эмне кылганың алдыгы?! Баланын убалын ойлобойсуңбу? Кыздарыңды ойлобойсуңбу!? Эстүү катындын кылар ишиби ушул!” деп тилденип туруптур. Артка келгем. Ушинтип бир өлүмдөн калгамын, балам, сен утур

чыркырабасаң, өлүп алмак экемин ошондо. Ичээр суум бар экен көрсө,” деп айтчу.

Эчтеме болбогондой айтчу, бирок Жусуптун жүрөгү мыжыгып, мыжыгып кетчү укканда. “Томолой жетим калмак экемин, атазар болгонум аз келгенсип, эне жытын билбей чоңоймок экемин, таш боор экенсиз!” деп алчу кээде энесин жемелеп. Бир туруп энесин аяп кетчү. “Уулунду багып чоңойттуң...” деген саптарды жазып жатып, каңырыгы түтөй ушуну эстеди. Бирок сюжетке киргизгени жок бул окуяны. Анан атасын эстеди.

“Атаке, ай-талаада сөөгүң чачылып, көмүүсүз калдыңбы, адеби менен көмүлбөй бир аңгектин түбүндө кор болуп калдыңбы, сай-сөөгүм сыздайт биле албай. Төгөрөктүн төрт бурчун түрө чалсам дейм, жаткан жайыңды дадил таап алсам дейм, үстүңөн өбөктөй калып, бир өкүрүп алсам дейм! Же мен шордуу, төгөрөктүн төрт бурчун тинте албаймын, изиң таап артыңан баралбаймын. Анте албаган соң сөөгүңдү кайдан табам да, өкүрүп кайда барамын!? Атам Таласбай, ушул чыгармамды арбагыңа арнаймын,” деп жазып койду. Жүрөк дартынан өлгөн апасы Гүлажар менен кайып кеткен атасы Таласбайды ушинтип табыштырып койду. Тогуз күндөн бери туйланып атып, кайып кеткен атасы менен апасынын арбагын университеттин ушул дарсканасына чакырып алган бакшы сымал сезип кетти өзүн.

Аягына: “Кыргыз Мамлекеттик Университети. 316-аудитория. 1962-жыл, Фрунзе” деп жазды да, көкүрөгүн кере кенен дем алып, ордунан шарт турду. “Түз эле “Ала-Тоого” чуркап барсам!” деп өрөпкүдү, “сүзө качыра кирип барып, Аалы Токомбаев менен Түгөлбай Сыдыкбековго көргөзсөм” деп өрөпкүдү. Андай үлкөн кишилерге жетиш кайда, анте албасын билип, кол жазмасын көтөрүнө терезенин тушуна басып келди. Алыстагы тоолорду тиктеди. Күнү узарган, саратандын илеби урган июлдун ушул кечинде тулаңы күнгө күйүп, саргарган Бас-Бөлтөктү, анын артындагы карт Аламүдүн, карт Ала-Арчанын мунарыктаган тоолорун сырдашындай тиктеп (ал кезде тоолор шаңкайып көрүнөөр эле терезеден), сүйлөшүп-сырдашчудан бетер урчуктуу чокуларын телмире тиктеп, “атаганат, тил бүтсө силерге бир оокумга!” деп тиктеп, өзүн бир саамга тээ Аламүдүндүн төрүндөгү көк болоттой сурданган аскар чокуга теңеп, анан терең үшкүрүндү. Бул - азаптын үшкүрүгү эле, атаны издөөнүн азабы менен атамды кантип жазам дегендеги чыгармачылык азаптын үшкүрүгү эле. Жеңилдей түштү.

Ири алды баягы өчмөнтөйү бар активист сөрөйдүн көзүнө бир көрүнсөм дейт, түз эле “Ала-Тоого” чуркап жетсем дейт.

Сабыр тутуп, алдынан бир өтмөккө “Учурчул” курбуларына келди эртеси. Өздөрүн каадалуу калемгер санаган баштооч акындар,

баштооч жазуучулар, баштооч адабиятчы-сынчылар кезектеги адабий кечеге, адабий талкууга чогулушкан. “Токомбайып жазбаганды жазып!” деп чоочуган баягы курбусу гана көпчүлүктүн кужулдагынан четтеп, коомай отурду бурчка тыгылып. Калгандары парталарды, отургучтарды калдырата жылдырып, уй мүйүз тарта чалкалай отурушту да каада менен угушту Жусуптун аңгемесин. Адегенде жайбаракат баштаган Жусуп улам илгерилеген сайын аңгемесинин кыраатын келтирип, “Учурчулардын” демин ичине катып калышканын туйган сайын доошун сала кызып, күрпүлдөп кирген суудай күпүлдөтүп окуду, кара жини кармаган бакшыдан бетер чамынып окуду. Чымындын гана учканы угулган тымтырстык өкүм сүрүп, жалгыз үнү университеттин бул башынан тигил башына жаңырып турду. Ошондо кайран Жусуптун учкул кыялы ал замандын сүрөтүн мына мындай келтирген эле.

IV

“Партиялык курултайдын делегаты” (Биринчи бөлүк)

Аял-эркек аралаш тикесинен тик туруп, тиреле ырдаган, бар кайратын үрөй, күчөнө ырдаган “Интернационалдын” өктөм кайрыктары – айтууда азыркынын чилистени, эне тилге жооптуу “Тыныстан уулу”²² ысымдуу чилистени “мындан ары ырдын кайырмасы” деп айттырган ыкчам кайрыктары кулакты тундура жаңырып жатканда, малакайын эки бүктөй уучтаган, оң каруусуна төрт эли кызыл жагоо арчындаган Аксылык делегат Таласбай Зулпуев катарындагылардын абанын ээрчий эриндерин бүлк эткизе кыбыратымыш этип, бир маалда качанкы бир эски ырдын төрт сабын ичинен эки мертебе кайрып алды. Делегаттар тизмеленип атканда жыйынды тейлеген жүйрүк тилдүү кыргыз активдер – орусча күрмө-шым кийинишип, орусча көкүл койдурушканы гана болбосо өзү курдуу эле көрүнөт кебетелери – көчмөндүү элден өңдөнгөн малакай-тончон өкүлдөрдү жазбай таанышып, шыпылдай басып келишип: “Интернатсанал”²³ ырдалат, жалпы мээнеткеч журттун урааны болот, кошулуп ырдагыла, кыргыздын (!) намысы үчүн жок дегенде кайырмасын коштогула!” деп, бек-бек айтышкан. Башын ийкегилеп, “Албетте! Албетте!” дегени менен ичинен: “Кайырмасы эмнеси, ботом? Жакалуу тондун кайырмасы болчу эле,

²² Касым Тыныстанов – кыргыздын совет адабиятын жана тил илимин негиздегендердин бири.

²³ Интернациональ – жумушчу табынын эл аралык гимнине айланган ыр.

бала болуп башыма жүн чыкканы ырдын кайырмасын кулагым чалбаптыр?” деп, Таласбай Зулпуев калың топту аралай басып кеткен. Эми көчмөндүү делегаттардын көпчүлүгүндөй эле ата-жото укпаган ырга тили келбей чайналып, эки көзүн жайнатып турду, жамакчы неме жакшы эле ыр жандуу эле, бул ирет эрдин бүлкүлдөтө кыбыратканы менен көмөкөйүнөн кыңылдап, тилин чайнап алчудан бетер доошун бийик созо албай турду. Бирок толкундап алган. Эркүү кыргыз эли өзүнчө өкмөттүү болуп, Кара-Кыргыз автоном облусу атыккан, ошол облустун урматына мынчалык эл топтолгон жыйындын салтанаты толкундаттыбы, үзүктөй-үзүктөй кызыл байрактары илинген, кулачтай-кулачтай кызыл көрнөктөрү тегерете жыш тартылган төбөсү бийик мынабу эки кабат аксарайдын сүрү толкундаттыбы, же тил күрмөөгө келбеген ырды тантигандан көрө билген абанымды созуп калайын дедиби, айтор, оозуна сала бергенсип: ”Бербедигер бир өзүң, бере көргүн тилегим! Кулаалы таптап куш кылдың, курама таптап журт кылдың!” деп койду ичинен. Бала кезден уга жүргөн ыр эле. Аттиң, так ошол ыры, ошол ырдан уланган чыр акыры түбүнө жетти.

“Делегат” деген даража чыгып, жыйындан жыйынга делегат шайланып, жаңы өкмөт “уполномочун” деген кызмат таратканда “үлкөн уполномочун” атыгып, шымалана партиянын ишинде жүрүп эле ойдо жок күнгө туш болоорун ким билиптир анда, “Интернационал” жаңырып бүтүп, дүркүрөгөн кол чабуулар, ураалаган кыйкырыктар менен уланганда да жүрөгү толкундаган Таласбай Зулпуевдин кыялы алда кайда кетти алып-учуп. Көчмөндүү кыргыз уруусунун түркүн эл аралашкан мындай курултайы бир болсо Манас-Семетейдин учурунда болгондур, Адигине-Тагай дейт, ошолордун учурунда болгондур, Аксынын абышкалары эмдигиче ооздорунан түшүрбөй, улутунуп калышат, “ордону бийлеп-калчаган Нүзүп, Мусулманкул²⁴ дегендер болгон” деп, аларың деле мынчалык кыйын кеткен эместир, асты минтип куралыштын өзү үч уктаса түшкө кирбеген жорук эмеспи, учан журттун курултайына делегат шайланмактын өзү жомоктогудай окуя эмеспи. Алаканын шатырата чапкылап, жанындагылардан калышпай “Жашасын улуу Лелиндин осуяты!”, “Жашасын Сталин!”, “Жашасын Өктөбүрдүн жеңиши!” деп кыйкырат, эки көзү маңдайдагы кырмызы жабуулуу үстөлдү - “президиум” аталат экен анысы, артында “ардактуу президиуму” да бар - кырданта отургандарда, кырданта отура жыйынды баштагандарда, алдыга суурулуп жарыш сөз алгандарда. Кыял чиркин курусун, алып учат алда кайда: “Элүү жылда эл жаңы деген. Капырай, элүү жыл оболу

²⁴XIX кылымда жашап өткөн Кокон хандыгынын саясий ишмерлери.

ким элек, ушул жол, ушул нук менен жүрүп отурсак элүү жылдан кийин ким болобуз? Тобо-о, элүү жылы кийиниң – миң тогуз жүз жетимиш бешинчи жылга туура экен. “Кемминизм” аталган ошол бейпил заманды көргөн күн болоор бекен!? Эмнеге болбосун, сексен жашка чыгып эле жүрүшпөйбү, кудай жанды аман койсо сексенге чыгат экемин, сексен дегениң жакшы курак эмеспи!” деп отурду. Жарыш сөзгө чыккан жок, бирок дүркүрөгөн кол чабуулардан кур калбай, маал-маалы менен “ураалап” отурду. “Миң тогуз жүз жетимиш бешинчи жыл, марттын жыйырма жетиси!” деп отурду. 1975-жылдын 27-мартын самап, дамалуу отурду. “Ата-а, күч-кубатым аянбай, өктөбүр жолтойго кызмат кылса-ам” деп, түпсүз кыялга термелип отурган.

Бир маалда баятан сөз сурап жулунгандардын ирээтин бузуп, утур сөз алып, чакчырыла сүйлөгөн кайыш курлуу кыргыздын:

- Ленинди көргөм! – деген сөзүнөн оюн жыйып, кулагын түрүп калды.

Дуулдаган делегаттар тынчтана түштү. “Ооу! Жолдош Ленинди көргөн! Жолдош Ленинди көргөн!” дешип, өңчөй мусулман делегаттардын эстери ооп, ооздору ачылды. Орус-кыргызы аралаш жыйынды баштаган он чакты активдин орто ченинде отурган, жашы жыйырма беш - жыйырма алтыдан озбогон, кызыл аскерчесинен жоо кийимчен, чачын артка сылаган, сыйда мүчө кыргыз кайра сөз алган экен. Сол колу менен кайыш курун майыштыра кармап, оң колун сермеп-сермеп коёт, трибунанын бирде оң жагына, бирде сол жагына имерилип коёт.

- Жолдош Ленин менен жолукканымда Түркстан жагдайын кадала сурап, жергиликтүү партиялык уюмдардын, советтик органдардын катарын түпкү элдин өкүлдөрүнөн толуктоо маселесине бек көңүл бурган! Демек кыргыз букараларынан кызматчыларды таптоо керек, ушул жагын күн бүгүнтөн тейлөө керек!

“Баракелде-е! Башыбыз айланып, карайлап турган чакта сөздү таап сүйлөгөн кемеңгер жигит экен го! Партиянын саясатын терең түшүнгөн көзү ачык жигит экен! Жаактуусун айтасыңбы!” деп, делегаттардын жарымы тамшанса, жарымы “Лелин менен жолуккан! Лелин менен жолуккан! Лелиндин сынынан өткөн!” деп арбалды. Тигиндеги үй бою тирелген сүрөттөн көзүн тамылжытып караган Ленинди бир карашат, трибунадагы кишини бир карашат. “Орган”, “масса” деген сөздөрдү андоого түшүнүгү чактуу Таласбай Зулпуев элдир-селдир боолголойт сөз төркүнүн. Аңгыча катар отурган делегат чыканагы менен капталга койгулап:

- Кайсы “үп” эле?²⁵ – деп шыбырады.

Таласбай Зулпуев түшүнбөй, жалдырап калды эле:

- Кайсы актив эле? – деп оңдоп сурады.

- Абдыракмануп дешпеди беле жана. Жооптуу катчы

Жусуп Абдыракмануп окшойт баамымда! – деди Таласбай Зулпуев тигиге эңкейип.

Төрдөгү киши сөзүн улайт:

- Экинчи суроо, жер-жерлердеги ишти кыргыз тилине кечендетпей көчүрүү. Мына кыргыз кезиттүү болду, кезиттин аты “Эркин-Тоо”, төрт ай болду. Бардыгы эле биле бербесе керек аны. Кезитти таратуу иши майда-барат жумуш эмес! Баарыбыз жапа тырмак кол кабыш кылганыбыз оң. Ириде өзүбүз окуп, анан маанисин кара аламан журтка түшүндүрүү - партиялык милдетибиз. Жолдоштор, партиянын саясаты калың массага жукпайт антпесек! – деди.

Кабагы түйүлүп, өңү кумсарат. Ушинтип жарым саат сүйлөдү.

Трибунанын бирде оң капталына, бирде сол капталына имерилип коёт. Бирде оң колун, бирде сол колун сунуп, сермеп коёт. Анда-санда трибунаны “дүңк” эттире муштап коёт. Зал “солк” эте түшөт анетсе.

Жарыш сөз талашкан актив орусчага да жүйрүк окшобойбу, же тегерете тартылган көрнөктөрдү тизмелеп жаттап алганбы, ураандары баятагыдай кыска айтылбай, узун ташталып, албууттана кыйкырса, өңгөнү кой, эки тепкич баштооч билими бар башы менен Таласбай Зулпуев жаңылды. “Жашасын дүйнөлүк мээнеткеч элдин баштоочусу - орус пролетариаты!”, “Жашасын орус пролетариаты менен көчмөндүү кыргыз томожтарынын түбөлүк достугу!”, “Жекеликте жексен кылсын сотсиалдык курулуш!” деп бүтүрдү сөзүн. “Томоак” десе, “томоак” кейиптенели деген делегаттар шатырата кол чаап, жалпы ураалап калышты. Ураалаганды Таласбай Зулпуев бул сапар да жакшы келтирди.

- Танапис! – деген жарыя айтылып, делегаттардын алдыңкы катары ордуларынан тура баштады.

- Эмне? Эмне болду? – деди түшүнбөй калгандары.

- Тыныгуу! – деп айтылды дагы бир жолу.

Жайдын ичи жалпысы менен кымгуут козголду. Бирин-бири кучактап, колдорун кысып жатты. Малакайын колтугуна кыса салган Таласбай Зулпуевдин ири алды жанагы кыргызга барып учурашып, колун кыскысы келди. Карыялардын толу мунун ушуга айтайын деди. “Өзүбекстан деген өкмөт түзүлбөдүбү, уруусу

²⁵ «Кайсы « - ов» эле?» эле дегени. Жаңы заманда кызматка аралашкан кыргыздар фамилияларын алгачкылардан болуп орустун ыңгайына өткөрүшкөн. Маселен: Сыдыков, Абдыракманов ж.б.

кыргызы деле, кыргыз эмеси деле “өзүбек” аталып, көбү ошол өкмөткө кошулуп атпайбы, айрыкча Аксы элинин кыштоолору өтүп кеткенин ылаңка сөз ээрчиди, карыялардын салам-дубайын жеткирейин” деди. Улам мойнун созуп, президиум жакты акмалайт. Тегеректеп киши толтура.

- Жанагы жигит кыйын сүйлөдү ээ, – деп сөзгө тартты чыканагы менен түрткүлөгөн катарындагы делегат.

- Калет жок, - деди Таласбай Зулпуев, - Китептен чыккан кишидей сүйлөдү! Жигиттин гүлү экен!

- Кайсы элдин өкүлүсүң? – деди тигил.

- Аксы элинен. Кырк-уул болушунан, - деди Таласбай Зулпуев, - Өзүң?

- Кетмен-Төбөнүн саяк элинен, - деди тигил, - Арым болушунун атынан келген ылгалмын. Атым – Атаюп Саадак.

Эси-дарты Абдыракмановдо турса да, жүздөгөн делегаттардын ичинен суурулуп барып ал кишиге учурашуунун ыңгайын келтире албай турду. “Топ тараганча оңтоюн таап бир айтармын” деп өзүн жооткотуп коёт. Кыжылдаган эл арасында жөөлөшүп-түртүшүп, Саадак Атаевди ээрчий сыртка чыкты.

- Кел, биз да даарат сындырып алалы, - деди Саадак Атаев.

- Ыя, - деди Таласбай Зулпуев.

- Даарат ушатып алалы, - деди Саадак Атаев, - Анан чолобуз тийбей калат.

- Каякта экен?

- Эл турган жакка эле барабыз, - деди Саадак Атаев.

Чын эле караса, даараты шаштырган делегаттар мандайдагы мажүрүм талы күчүктөп, кара жыгачы бүрдөй баштаган бакты – мурда бир бай көпөстүн багы болсо керек – аралай чуркашып, көзү-башын илдирип албаска бутак-бүрчүктөн буйтай чуркашып, шактуу кара жыгач, жоон теректин далдаасына аркасын сала саамга талтая туруп калышат да ычкырын тартына чыга келишет. Капталына кыңая калып, таноолорун жана чимкиринип, какырынып-түкүрүнүп атканы да бар. Эңкейе калышып алыштагы сууга колдорун чайкап коюшат. Жеңилдеп алган немелер күрмөлөрүн бүчүлөнө момурая басып келишип, жазгы күндүн табына күнөстөп, уй мүйүз тарта туруп калышат. Жаната уккандары бүдөмүктөнүп, кобурашып турушту. Айран кала баштарын чайкайт:

- Жолдош Лелин кыргызды киши катарына кошууну табыштаган дейби! Абдыракманупга табыштаган дейби!

- Пай-пай! Пайгамбар менен жолугуп!

- Киши катарына кошулдук, ошон үчүн өзүбүзчө өкүмөт

болбодукпу. Эми мусулманча жазманы жайылт деген турбайбы! Абдракмануп ошону айтты. Караламан казак менен сарттын ичинен кыргызды бөлүп чыкканы Сыдыкуб эмеспи!²⁶

- Сыдыкубу кимиси?
- “Сарт” дебе. Анын баары “өзүбек” атыккан эми.
- Аа! – деп таң калды аны укканда тончон кыргыз.

Баята коноктордун ат-көлүгүн алууга, жем-чөбүнө жооптуу кыргыз уландарды – “жетим балдар үйүнүн тарбиялануучулары” деп коет аларды – чуркатып коюшкан экен, делегаттар эсин жыйгыча аларың чурулдап калышты:

- Кара-кыргыз кезити! Кара-кыргыз кезити! Кезиттин аты “Эркин-Тоо”! “Эркин-Тоо”! Бирден алгыла! Алгыла! Алгыла!

Бурулуп карашса мусулманча жазылган гезитти кат-каттап кучактаган уландар элди аралап, бирден булгалап, таратып жүрүшүптүр. “Кыргыз кезиттүү болду” дегенди угушкандары бар эле, бая Абдыракманов да айтты эле. Көрүшкөнү ушул. Чын эле гезит экен, эки бүктөм экен.

- Почти как “Пишпекский листок”!²⁷ – деди гезитти кармалаган сакалчан орус делегат.
- Почти как “Правда”! Киргизская “Правда”!²⁸ – деди орусча билген кыргыз делегат.
- Че? – деп мурдун чүйрүйт беркиси.
- “Батрацкая правда”! – дегенче шашты кыргыз.
- Куда-тобо! Берчи бирди көрөлү, - деп жабалактай колдорун созот делегаттар.

Чоңдордон артпай жүргөн асыл буюмдай талап жатышты. Кат-сабаты ачылганы окуганы алды, көзү туюгу ырымдап сонундукка алды. Бирине жетип, бирине жетпей, бат эле талап кетишти. Жетпей калганы олжодон кур калгансып “кап” деп ичинен кыңырылды. “Тумар кылып бирди үйгө ала кетпей!” деп кыңырылды.

- Эмне кезит экен? Эмне дептир? – дейт сабаты жогу сабаттуусунан.

- Бүүт-күл об-лааст-тыык жее-ри 1958 миң чаар-чы чаа-кыы – рыым-га..., - деп эжелейт гезитке үнүлгөнү.

Кур калгандын ичинде Таласбай Зулпуев да бар эле, тигинин эжелеп окуганына моокуму канбай, шар окуганды издеди. Гезитти жая кармап, дабышын бийик салган жигитти тегеректеп, үстүнө үйрүлгөн кыргыздарга кыналды. Кулагын төшөйт.

- “Бүткүл областтык жери 1958 мин чарчы чакырымга туура

²⁶ Абдыкерим Сыдыков – Кара-кыргыз автоном облусун негиздөөчүлөрдүн бири.

²⁷ “Пишпек баракчасы” сымал эле көрүнөт экен.

²⁸ “Правда” гезитине окшойт экен. Кыргыз “Правдасы”!

келип, бир чарчы чакырымда төрт жан турат. Бардык калкы 790 122 киши, мунун ичинен 504 858си кыргыз, 118 170и өзбек, 133 123 орус, 1084 тажик жана калганы ар түрдүү башка калктар. Алар: түрк, уйгур, татар, дунган, сарт-калмак, кыпчак, казак жана башкалар”, - деди тигил.

Ой-буй, азар-түмөн эл бала-чакасына чейин санатылуу экен ушинтип. “Сан кыргыз”, “базарга батпай кыжылдаган сарт”, “уй түгүндөй калмак”, “саадактары бир кучак, санжыргалуу кан кыпчак”, “кара таан казак” дагы эмне, дагы кандай айтылчу эле эл оозунда, эзели санатып угушканы ушул. Кулагын төшөп жардангандар бир-бирине кымыңдап коюшат.

- Эсепте экенбиз! – деп коюшат.

Не элеттен, не сарттан келгени билинбеген, бир караганда чөл кыргызы кебетеленген, топу-маасычан делегаттар да көздөрүн үлүндөтүп сүйүндү:

- Бизди унутпаптыр!

Бул дагы эчтеме эмес, кийинки окуганы оозду ачтырды.

- Областта малдын саны төмөнкүчө! – деп келип, төрт түлүк, беш түлүк малды санап, ага кошуп доңуз менен эшектин санын айтканда, түртүшүп турган кыргызындын келмеси түштү оозунан. “Отуз миң чочко, алты миң эшек” дегенде, жакаларын карманды. “Эненди-и! Эшектен бери саналуу тура!” дешип, жерге түкүрүнгөнү бар. “Малга кошуп!” деп тегерене басып, этек-жеңин кагынганы бар.

Тигил жигит гезиттин улам бир бетин оодарып коет. Өзү да үнү коңурдоо жигит экен, коңур чечен өңдөнүп төгүп окуду, утур бир бетин оодарып, төшөлүп окуду. Сүзүштө кыйшай түшкөн малакайын оңдоңуп коюп, Таласбай Зулпуевдин бир кулагы гезитти окуган жигитте, бир кулагы күбүр-шыбырда. Бир маал күбүр-шыбырга дурустап кулак салса тигил жигит ушул гезитке тиешелүү жаштардан имиш, эмне мынча безеленип шар окуйт десе, гезитти бастырган Ала-Тоолук азаматтардын бири имиш!

Эки эле бүктөм гезит, ичинде баары-жоктун баары бар экен, тигил гезитчи окуп бирин түгөтө албайт. Ошондо да чолуп-чолуп окуду. Бүкүл орус аткаруу кемитетинен бир жагдай, Кара-Кыргыз аткаруу кемитетинен бир жагдай деп окуду. Жапайы алма, жаңгак, мисте, өрүк, карагат, кожогат, деги койчу, айтып отурса Ала-Тоодо мөмөсү желбей көң болгон жемиш жыгачтары көп экен, “дары чөптөрү, арашан суулары” деп окуду эле, Ала-Тоо бейиштин төрү экен, жер үстүндөгү байлыгы быякта калсын, жер алдында катылуу кен байлыктары андан кенен экен, алтын-күмүш, асыл ташты угуп эле жүрүшөт, тигил гезитчи тилге келбеген капкаяктагы кымбат бир заттарды да санап өттү “радий-мырадий” деген, “ушунун баары –

сарамжал!” деди эле, астапырылда, Чоң Бээжин эмес, кыргыздын жери - учмактуу экен! Жер-Уюк ушул жер экен!

“Жанымта” деп бирди окуду. Кеңеш бийлигинин ишине көп макул эмес бирөөнү ашкерелеген жанымта экен. Аягында ыр окуду.

Ушунун баарын батырган гезит болот тура. Бир кыргыздын санаасын сан кыргызга, сан кыргыздын санаасын бир кыргызга жеткирген гезит тура. Аңыз болгон “Эркин-Тоо” ушундай тура!

- “Эркин-Тоо” элдин кезити! Жазгыла, мына - “Эркин-Тоо” деген кезитиңер бар эрктүү элсиңер! Арабыздан канык жазгычтар, канык акындар чыккан! - деди гезитчи жигит сөз аягында.

Ошолордун он чактысын санап да өттү. Иши кылса ошолордой болгула деп үгүттөдү эле, “Тыныстан уулу”, “Токомбай уулу” деген эки эле ысымды эстеп калды Таласбай Зулпуев.

Ушундай тууган, куш тилиндей ушундай кат-кабар мусулманча жазылчу болуптур, тили кыргызча чыгыптыр, кыргыз баласы ушундай гезиттүү болуптур, ушундай гезитти жасаган кыргыз баласы чыгыптыр.

- Жайлоо-кыштоолорго качан жетет? – дешти эле,

- Кыдырмачы уюштурабыз! “Бошто”²⁹ деген болот, кыдырмачы бошто уюштуруу оюбузда бар! – деди гезитчи жигит.

Тээ жер түбүндөгү – жер бетинин “Маскөө”, “Иленинград”³⁰, дагы-дагы эмне балакет деген өңүрүндөгү кат-кабарды Ала-Тоонун бооруна зымырыктай ташыган гезитти өз көзү менен көргөндүгүнө куштарланган эл арасында Таласбай Зулпуев да терисине сыйбай, бир орунга тура албай желпилдейт. Ар кайсы жерде топтошкон кыргыздар менен кол алышып, далай делегаттар менен таанышты. Утур бирине барып:

- Салам-алейкум, тууган! Аксы деген жерден болом, атым Таласбай, атамдын аты Зулпу, - дейт.

“Аксың каяк эле?” деп аңкайышса, “Кетмен-Төбө, Таластан аркы дабандарды ашкандагы жер эмеспи” дейт. “Аксыны билбеген кыргыз бар тура, тобо!?” деп таң калат.

- Аксылык болсоң, атың неге Таластык? – деген тамашаны да укту.

Анысы узун сабак жомок.

- Ийикчи эшенди укканыңар барбы? Эшенди ээрчип барган көп кыргыз Анжиянга өрт койгон жылы жарык дүйнөгө келгем. Биздин бүлө дал ошол жылы Таласка үркүптүр, Таласта туулганымдан атым Таласбай, – дейт.

Топту аралап чыкканча уруусу кыргыз тараган жердин бир далайынан кабарлуу болду. Түрлүү-түрлүү кыргызды көрдү.

²⁹ Почта.

³⁰ Москва, Ленинград.

Көктөмдө тон-ичигин жонунан түшүрбөй, кырданта көрпө тебетей кийген кыргыздарга учурашты.

- Дале тончонсунар? – деди Таласбай Зулпуев.

- Ат-Башыда токсон чыга элек, ботом! - деп коюшат тигилер.

“Ат-Башы, Нарындан ” дешсе, “көк ирим Нарын дарыянын башы эмеспи” деп баамдады, “Каркырадан” дешсе, Көкөтөйдүн ашы эске түштү. “Ооба, ооба, Көкөтөйдүн ашы биздин жерде өткөн, аштан калган таш тулгалар азыр да турат белчесинен өйдө чымга көмүлүп, ошол жерден келдик” дешет көлдөн келгендер көтөрүлө. “Түп” десе, Чын-Мачындын түбүн болжолдоду. Үркөрдөй бөлүнүп, четтеп турган, жоолук менен чапандарын белден бууган, сарт топу кийген куучуюнку делегаттар менен таанышты. Аларың айнып калган немедей бир туруп “кыргызбыз” деп, бир туруп “сартпыз” деп башты айлантышты.

- Койиң энди, Ахмаджон. Өзүбекмиз демайсама! Бундан биен бизни “өзбек” аташмокда,³¹ - деп тыңыраак бирөөсү жанындагысын тыйды.

“Өзүбек” десе, айылдагы карыялардын кайгысын эстеди кайра. “Нанайдан наркы жердин баары кулакка өөн аталып атпайбы, “Өзүбекстан өкмөтү” аталып атпайбы, көп элдер ошол өкмөткө ийилиштүү болуп атпайбы, аксакалдар ошон үчүн армандап атпайбы!” деди оюнда Таласбай Зулпуев. “Өзүбекстандын бир өңүрү бизге өткөнбү?” деп айран калды. Элге аралаша албай окчундаган, кебете-кешпири бир караган кишиге чөл кыргыздары түспөлдөш, бир караган кишиге калча кейиптүү, иши кылса бир чалымы бар делегаттарды жандады.

- Бизби? Энди кандай айтсак жарашады? Биз - түркпүз, - дешти алар мукактанып. – Айым, Жалал-Кудук болушунан боламыз.

- Кыргызсыңар! – деп бир тийди Таласбай Зулпуев, - Мусулманкул, Алымкулдун урпагысыңар!³² Туурабы!?

Ары калаадан жатыркап, ары жарыш сөздүн бирин түшүнүп, бирин түшүнбөй, баштары айланган ал делегаттар “капталдан жиреген бул кайсы актиби?” дешип бүшүркөдү, баштарын тегиз ийкегилеп:

- Ляппай! Хоп! Ушундек, ушундек³³, Сизниң сөзиңиз туура! – дешти.

Оруска гана катыла алган жок Таласбай Зулпуев. Зарылдыгы деле жок эле. Же болбосо чала-моңол тили менен тийишип деле көрмөк. Ушинтип айланып басып жүрүп, “чек тартуу маселесин кабыргасынан коёюн, анын арты менен Абдыракмановдун көзүнө

³¹ Кой эми, Акматжан. “Өзбекпиз” дебейсинби! Мындан ары бизди “өзбек” деп аташууда.

³² Кокон хандыгы тушунда жашап өткөн төбөлдөр.

³³ Ушундай, ушундай (өзбекче).

илинейин” деп чыйралды. Анча-мынча кишинин көзүнө жаңы замандын камчысын чапкан актив көрүнүп, айланып басып жүрдү. “Жылтырап отурганы келдим беле, аксакалдар табыштады эле, чек маселесин козгоюн. Жалал-Абад өкүмөтү чекти натуура тарттырганын айтайын” деди. Чөйрөлөп басып жүрдү. Жоро-жолдош арасында эки ооз сөздүн башын курап жиберчү жамакчылыгы кармап, ыр жамактады:

Тегене деген төр жайлоо,
Теребелин сурагын.
Тебетейим ыргытып,
Териме батпай турамын.
Аркыт деген күр жайлоо,
Айланасын сурагын.
Элүү жылда эл жаңы,
Ээлигип мында турамын!
Узарып уучуң кылымга,
Курултай курду кыргызым.

Соңку эки жолдун уйкашынан жыдып калды эле, ичинен жаратып койду. Курултайдын жүрөктү толкундаткан, көңүлдү толтурган маанайын так өзүндөй таап жамактаганына куштарланды. “Ырдап салдым!” деп куштарланды. Өзүн Жеңижокко теңебесе да, шыгы ойгонгон акынсып турду. Басып жүрүп, дагы кайталады ичинен:

Тегене деген төр жайлоо,
Теребелин сурагын.
Тебетейим ыргытып,
Териме батпай турамын.
Аркыт деген күр жайлоо,
Айланасын сурагын.
Элүү жылда эл жаңы,
Ээлигип мында турамын!
Узарып уучуң кылымга,
Курултай курду кыргызым.

Аягын: “Таласбай Зулпууюп. Миң тогуз жүз жыгырма бешинчи жылында, март айынын жыгырма жетиси” деп бүтүрдү.

“Кезитке таштай кетейин! Жана кезит ыр сурабадыбы!” деген ой келди. “Эркин-Тоонун” бетинен, ырдын этегинен “Жазган: Таласбай Зулпууюп” деген саптарды элестетти.

Эл зериге баштап, “калаа деген чайканалуу болчу эле? Чайканасы жок бекен?” деген үндөр угулду.

Насыбай атым убакыт өтүп, көчөнүн башынан кош ат чегилген трашманке көрүндү. Такалуу туяктары таш жолду тарсылдата койгулаган кош ат жакындаганда башын буруп, тунжурай тиктеген делегаттар жол бошото четтей беришти. Илгери мындай трашманкени төрөлөр эле минчү.

- Орозбекубду тарткан араба! – деди бир кыргыз.
- Тырашманке!³⁴ – деп оңдоду аны бирөө.
- Араба десе даражасы түшүп калабы! – деп опурулду беркиси кайра.

Тебетейин баса кийген, мурутчан киши түштү трашманкеден. Аягын акырын таштап, сөөлөт менен түштү. Ичкери кирип баратып, жарданган элге башын ийкеп, учурашып койду. Эл күбүр-шыбыр:

- Орозбекуп аксакал!
- Кыргыз аткаруу кемитетинин аксакалы Орозбекуп!

Карагерин алчылантып Абдыракманов пайда болду жогорку имерилиштен. Делегаттар эми ал жакка жарданды. Мингени куйрук-жалы төгүлгөн бедөө аргымак экен, алчылантып келатса асынма булгаары баштыгы капталында салпылдайт. Ал келди да мамыга атын аса байлап, арышын бачымдата кирип кетти.

“Кайсы эшигинен чыгып кеткен? Качан үлгүргөн? Ата-а, бая бакты аралап чуркаганда чыгып кеткенби? Жанагы Саадак деген неме каскактай болуп! Же гезитти тегеректеп турганда чыгып кеткенби?” деди Таласбай Зулпуев.

- Киргиле! Киргиле! Жыйын башталды! – деген үн угулду.

Делегаттар тапырап кайра киришти. Эми биротоло түш оогондо, биротоло түшкү чайга чыгышмай болуп киришти. Жарыкка көнө түшкөн делегаттар шыкаалай карап, күңүрт залдан орундарын таап алышканча, жыйынды баштаган актив:

- Жолдоштор, качкын кыргыздардын абалын талкууга салуу таклиби бар, - деп сөз баштап жиберди.

Артта түртүшкөндөр бош орун издеп, отурганча ашыкты.

Актив сөзүн уланта берди, жай таба электерди ансайын ашыктыра тамагын жасай берди. Милдет дегенди утур кайталап, узун сүйлөдү. Кытайдан кайта элек качкындар арбын дале, аларды кайтаруу - милдет, кайткандар мужукка тарттырган жерлерин сурай албай жүдөдү, жерлерин кайтаруу - милдет, шапке көрсө жалтанган жакырлардын шайман жагы да тартыш, жардам үлөштүрүү - милдет...

“Түшүнүктүүрөөк экен, түшүнүксүз сөзү азыраак экен“ деп отурду Таласбай Зулпуев.

³⁴ Трашманке – чүмбөттүү жеңил араба.

Анан жарыш сөзү кайра башталды. “Турпанчылар” деп коюшат экен үркүндөн кайткандарды, “турпанчы элек” деп улам бири турат.

Арман-ээй, айтып отурушса баары эле он алтынчы жылында бир өлүмдөн калган кыргыз. Угуп отурса, баары эле мылтыктуу казак-орус, жарактуу кара орустун кызыл кыргынынан араң кутулган, конуш-жайынан куулган томолой баш кыргыз. Баары он төрт-он бештеги уландар экен ошондо. Абдыракманов өзү баш болуп бир ажалдан кайткан киши экен ошондо. Текестин ичинде Чоң-Капкак, Үч-Капкак деген жерлерде бир уруу элди катын-баласына карабай казак-орус кылычтап кырып жатканда он беш жашар Жусуп, азыр Кара-Кыргыз облустук партия бюросунун тизгинин кармап, трибунаны чапкылап отурган мынабул Жусуп беш жаштагы кара чечекей инисин көтөрө качып, артынан бардаңкенин огу жаап турганда, карагай-черди аралай чуркап, багы бар экен, карматпай кетиптир. Кеп салып жатканда, моло таштай томсоруп, кайраттуу сүйлөдү. Болгону гана инисин оозго алганда бир маал “чечекейим” деп койду.

Мукай Камбаров³⁵ ысымдуу дагы бир турпанчы сөз алды. Бир уруу элден, кокту толо журттан коколой башы калган шордуу экен, көз байланаар маалда, борошолоп жааган карда Какшаал тоону Бедел туштан жалгыз ашканын айтты, тентип жүргөн кезинде Турпандан жалгыз кайтканын айтты. Туталана түшүп, эмнегедир ошончодон Беделдин ач белинде кайыгып өлгөн чоң энесин кыстара кетти сөз арасына. Кетели десем болбой көшөрүп, акпаашаны кармап калган деп айтты, “Каргышы жетти!” деп айтты. “Каргышы жеттини!” үч мертебе кайталап айтты.

Ыйлагыдай айтты. Өзү ыйлабайт. Туталанганы гана болбосо, туттугуп да койгон жок. “Каргышы жеттини!” укканда, жакаларын карманып, “чын эле, ботом! Каргышы кайт болбоптур! Падышанын тукуму ошон үчүн соолбодубу!” деп бир ооздон кошулганы болбосо, отургандар тунжурайт.

“Азапты көп тарткан кишиден мөлтүр жаш акпай калат окшойт, анан калса кыргызга жарашпаган согуш экен!” деди Таласбай Зулпуев тигини угуп отуруп зээни кейигенден.

Башкалардан айырмаланып Камбаров жер-сууну козгогон жок. Сүйлөп келип маселени эл күтпөгөн кабыргасынан койду, сабаттуу көрүнөт, ток этер жеринен койду:

- Жолдош жооптуу катчы! Бар болгону жети-сегиз жыл илгери эле ак асаба туубузду желбиреткен өзүбүзчө хандык болсок, ак кийизге салып көтөрүлгөн хандуу болсок деп тиленген кыялкеч журт элек. Карагылачы, мына бүгүн эрктүү элдердин катарынан

³⁵ “Мисмилдирик” (Беделдеги каргыш”) романынын баш каармандарынын бири.

орун таап, кыял-тилегибиз оңунан чыгып, автоном облус аталдык. Автоном облус! Ушу күндү көксөгөндөрдүн нечени үркүндө жок болду. Менин баамымда үркүн – кыргыздын козголоңу, кан ичер падышага каршы козголоңу. Падышанын тактан кулашына үркүн чоң шилең болду десек оң келеби?

- Оң келет! – деп кыйкырды Абдыракманов, - Эң туура баамдагансыз!

Саамга ойлоно калып, үстөлдү муштап жиберди:

- Өктөбүрдүн жарчысы! – деди, - Өктөбүрдүн жарчысы десек да жарашат!

Жыйын кошо: “Жарчысы!” деп түйшөлдү. “Атаңгөрүү! Кеменгер киши кеменгерлигин кылат тура, карачы ушул жерден да айрып түшүндүргөнүн!” деп тамшанды.

- Ошол кандуу окуяларга он жыл толгону турат, - деп улады сөзүн мурдагы турпанчы Мукай Камбаров, - Ал эми далай кыргызды айрынын учуна салып сайгылап өлтүргөн кара орустун балдары сайрандап жүрөт. Алардын кылыгы өз баасын ала элек!

Жаалы кайнаган түрү бар.

- Мезгилдин аралыгынан, бийиктигинен баам салуу керек! – деди Абдыракманов.

- Он жылдык бийиктик! – деп жиреди Мукай Камбаров.

Абдыракманов тигини партиянын тилине салып жоошутту:

- Албетте, мужуктун айыбы жок эмес. Кан соргуч капиталисттер, көпкөн көпөс-байлар Түркстандагы оторчулукту мужуктардын колу менен орнотконун билебиз. Мужуктар табиятынан жумушчу табынан айырмалуу, андыктан тукурукка бат көнөт. Көчмөндөрдүн жерин мужуктун колу менен тартып алышкандыгы ошондон. Анысы – тап катары чектелгендиги...

Котортуп уккан орус делегаттар чурулдап сөздү бөлүштү.

- Товарищ Абдурахманов! Товарищ Абдурахманов! Ваше утверждение противоречит ленинскому положению о движущей силе истории!³⁶ – деп кыйкырышты.

Бу жаңы заманда төл атыңдан мурда айтылган сыйкырдуу сөз пайда болгон “жолдош” деген, мурдагыдай бакылдап жайдак айтылчу сөз эмес, партиялык мааниси бар, партбилет менен тең жүргөн сөзгө айланган, орду менен айтпаса сөгүштөй угулат, сай-сөөгүнө жеткендей угулат. Коммунист башың менен ансыз атың айтылса, чен-тонунду сыйрып алгандай эле болосуң. Ал эми орусчасын таптатып уккандын кудай бетин нары кылсын. Азыр ошондой абалда калышты. “Товарищ, Абдурахманов! Товарищ,

³⁶ Жолдош Абдыракманов! Айтканың тарыхтын кыймылдаткыч күчү тууралуу Лениндик жобого каршы келет!

Абдурахманов!” дей беришип, “товарищин” таптап айтып, Абдыракмановду туш тараптан күргүчтөп жаалаганда, турпанчыларың да болуша албай калышты.

Тунжуроо бузулуп, ызылдайт залдын ичи. Таласбай Зулпуевдин башы айланды. Наманган менен Анжияндын эл кумурскадай кыжылдаган кан базарына түшчүдө да мынчалык башы ооруган эмес. Кызууланган Абдыракманов төртпү, бешпи кайталап кыйкыргандан:

- Колонизаторы с партбилетами!³⁷ – деген эле сөзү эсте калыптыр.

Аны кайталап айткан сайын байлооч бүркүттөй үңкүйүп отуруп калышкан турпанчылардын бир бөлүгүнө дем кирип, жан тартмак болду. Качан мушташ чыкчудай болгондо:

- Чай вактиси булди! – дешип, айла кеткенде “чайды” айтып арача түштү түштүктөн келген бирөөлөр.

Кетенчиктечү түрү жок Абдыракмановдун.

- Айтканыңар түк ката! Бул сөзгө дагы кайрылып келебиз! – деди кекенип.

Адатынча трибунаны бир муштады да тыныгуу жарыялап, ыкчамдай басып сыртка бет алды.

“Акета-ай, ооздон чыккандын баары эле жанакыдай жабыла ырдаган ыр эмес окшойт, бу орус анча эмине ызырынды!” деди Таласбай Зулпуев. Жыйындын каадасын, бүгүнкү салтанаттын шаанисин орусун бузуп салгандай туюлду. “Ушундек, ушундек”³⁸ деп башын ийкегилеген Жалал-Кудуктук түрк эмес тура буларың, Коргон-Төбөлүк кыпчак эмес тура буларың, ызылдап катуу тийет турбайбы” деп, кызыл чеке талаштын төркүнүн биле албай таң. Качкындарды жайгаштыруудан башталган сөздүн аягы мужуктарды жазалоо дегенге кантип өтүп кетти? Шакыйнасы кармап ордуна турду. Талоонго калган Абдыракманов менен таанышуунун, Аксыдагы жер талашты айтуунун ылайыгы дагы келбей, күптүлүү чыкты шылкыйып.

Башы оорлоп, чыкыйы ооруганын, өзөгү карарып, карды ачканын эми сизди. Ойлонуп бакса эмнени гана уккан жок эртеден бери. Тил күрмөөгө келбеген “Интернатсанал”, кайсы-бир активди колго салып шайлоо, көзгө көрүнбөгөн дагы бир активдердин көлөкөсүн колго салып төргө чыгаруу (“ардактуу президиум” дейт экен аны), партиянын утурумдук иштери, үркүн, Абдыракмануб, Камбаруб... Эки ортодо кыйкырган урааны канча!? Урушка түшчүдөн бетер “ураалашканы” канча!? Башы ооругудай, каны бузулгудай эле болуптур. “Өх!” деди ичинен.

³⁷ Партбилетти жамынган колонизаторлор!

³⁸ Ушундай, ушундай.

Топурап калышты делегаттар. Илгерки бай-манаптын тобундагыдай болуп, үй тиктирип, конок алган ким бар дейсиң, “чайынын ылайыгы кандай?” деп бүшүркөп, “Кол чаначым! Кол чаначым бар эле, канжыгада асылуу эле!” деп кол чаначтарын сурап, “Үкөктүү келди элем! Үкөгүм!” деп үкөгүн издеп, делегаттар азан-казан түштү эле:

- Конокторду чайканага алып баргыла! Чайканага баштагыла!
- деген буйрук айтылды.

“Чайкана” десе чайнектин чоргосунан шырылдаган сууну ченеп саткан чайкоочу эске түшүп, кол чаначтарын тутамдай, корунгансып калышты эле:

- Кызыл чайкана! – деди баштаган киши.

Ошондо да, “бир чөөгүн чайдын акысын төлөп жүрмөк белек” дешип, куржундуу, чаначтуу делегаттардын жарымы бакты четтей имерилип, жаңыдан жамырай баштаган көктү тебелей келип, чепкен-чапандарынын этегин кайра-түрүнө келип, тегерете жайлана башташты. Аш-тойдо табак тартылчудагыдай болуп, бештен, ондон бөлүнө жолоочулуктун казанын асмакка кам урду. “Бысмылда!” деп коюшат чөк түшүп жатып, “Бысмылда!” деп коюшат чанач-куржундарынын көзүн ачып жатып. Күлазыкка калама нан, бышкан эт, тоңдуруп койгон куурдак, курут алынган экен, суусар тебетейин сеңселткен оокаттуудан өңдөнөт, арасында чучук, казы-карта, бөөн-карынга куюлган сары май, сүзмө ала келгени бар экен. “Аксарбашылына айтуяк чалынчу, кырк кулактуу казан асылчу жорукка кабылдык!” дешип уу-дуу, “Айтуяк айтчу маал эмес, мал - көтөрүм эмеспи! Анын үстүнө Бишбектин чок ортосу! Өзү Бишбек болсо, орус сойдурбай калсын, бакты чукутпай калсын!” дешип уу-чуу. “Абдыракмануп улуксат алып берсе, заматта тегерете казан асып, ылайыгын деле таап жибермекпиз!” дегени чыкты ичинен. Деген менен үзүкчүлүктүн ың-жыңы билинбеген узун-узун дасторкон жайылды. “Курултай дасторкону! Кара-Кыргыз абтоном облусун чакырчудагы, чамгарагын сегиздеп көтөрчүдөгү курултай дасторкону!” деп бажандашат.

Куржунун сүйрөгөн Таласбай Зулпуев кайсы топко кошулаарын билбей кайсактап калды эле, капталдан бирөө “Таласбайлап” чакырды. Он чакты кыргыздын арасына кыпчылган Саадак мойнун буруп, колун маңдайына алып, булгалап туруптур. Таласбай Зулпуев анын жанына жүйүртө отура калып, куржунунун көзүн ачты.

Саадактан өйдө отурган, устуканына жамбаш кармаган чокчо сакал кыргыз кезеги эми келгенсип, жыйынды эми билгенсип кеп салат:

- Кандуу моюн мужуктун жазасыз жүргөнү жалганбы?

Кой терисин жамынып, делегат атанып, арабызда жүргөнү канча дейсиң!

Бу кишинин партия чыгаардан мурун томяк жүргөнү билинбейт, атка минер көрүнөт, сөөлөтүнө караганда мурда болуш, болбоду дегенде ыстарчын жүргөн кебетеси бар. Абдыракманов менен орустардын кызыл чеке түшүү жагдайын, талаштын ушул жерин ачыктай албай башы маң болгон делегаттар чокчо сакалдын оозун тиктейт. Анын айтуунда Абдырахманов “кара орус жазалансын” деп, орустар - каршы. Ушундай турбайбы! Эмне эле мушташчудай кызандап, жулунушат десе! Текши унчукпай, сары майга малынган бармактарын жаланат, эттен үзүп оозго салып, сүзмөдөн илип сугунуп, жаактары бүлкүлдөйт. Элпектенип эт туурап, кыя тилинген эттен, анда-санда этке аралаштырып, бөөндөгү сары майдан томкоруп, оозун толтурган Саадак анын сөзүн улайт.

- Керимбай досум³⁹ кандай жүрөт? – дейт чокчо сакал делегат.

- Күүлүү, - дейт оозу бошобогон Саадак.

- Такай топ үстүндө болчу эле, - дейт тигил.

- Топко мени атказбадыбы, - дейт Саадак.

Абалтан ымаласы бар немелердей. Кандай топ болуп бөлүнгөн буларың, экөөнүн кобурашканына аралашса сөздөн жаңылышчудан бетер, отургандар кулак гана төшөп, жаактарын чулчуйта эт чайнап курсакты тойгузуу менен алек. Коомайланган Таласбай Зулпуев ушинтип ойлогуча:

- Жусукебиз кыргыздан кызматчы чыгаруу жагын да сонун келтирди ээ! – деди Саадак кудундап.

Абдыракмановдун сөзүнөбү, же башкасына ичи чыкпай калганбы, айтор, чокчо сакал:

- Кул-кутанды сүрөгөн заман, - деп күңк этти.

- Кедей-кембагалды! – деди отургандардын бири териккен түр менен көзүн чекчейте.

Баята Абдыракманов трибунаны муштагылап бакылдаганда, кулагына сиңген белем:

- Пролетариат! – деди Таласбай Зулпуев таптак.

Чокчо сакал делегат “дегеле кыйраттың” дегенчелик Таласбай Зулпуевди бир тиктеп алып, үстүндөгү бейкасам чепкенди карап турду да:

- Кайсы элденсиң? – деди бир маалда.

- Аксыдан. Саруу элинен, - деди Таласбай Зулпуев бейкапар.

- Жашың? – деди тигил.

- Жыгырма жети, - деди Таласбай Зулпуев.

Таласбайдын чаарала чапанын жактырбай караган тигил киши

³⁹ Кетмен-Төбөлүк манап, болуш башчысы. Качканак уулу Арзыматтын урпактарынан, Совет заманы орнотула баштаганда кулакка тартылып, сүргүнгө айдалган.

эми “жыгырма” деген сөзгө чындап иренжип, сынай тиктеп калды.

- Аксынын канчасы обулуска кошулду? - деди.

“Жер уусунан кабарлуу го!” деп ойлоп калган Таласбай

Зулпуев:

- Нанай колоту чек болду. Тоо жагы кыргызга кошулду, пас жагы... жаңыча аталды, өзүбек аталды, - деди.

“Пас” деген сөздөн тамаша чеккиси келген тигил киши:

- Өзүң деле “пас” жактык окшойсуң, биз жакка кантип өттүң? – деди.

Отургандар “дуу” эте күлүп жибершти. Киши күлөрлүк эмне айтканын түшүнбөй Таласбай Зулпуев элейди.

- Эмнесине күлүп? – деди Саадактан.

- Сени Намангандын сарты деп ойлоп калды, - деди

Саадак кыткылыктап.

Арданган Таласбай Зулпуев “энеңди...” деди ичинен.

- Ким мунуң? – деди.

- Жумгалдын манабы, – деди Саадак. – Саяктан!

Таласбайды чычалатып алган Жумгалдын манабы кайра жайгармакка устуканынан үзүм эт сунду:

- Кел, агандын колунан даам ооз тийип кой!

“Жумгалдын манабы түгүл, Кокондун каны болуп кетсин маа демектен. Шакаба чеккен неменин шагын сындырып коёюн” деген ойдо, Таласбай оройлонду:

- Сага окшогон кишинин колунан кешик алганча! - деди.

Отургандар кастарын тигип, жаман көзү менен карашты. Төбөдөн ары бир урчудай обдулуп, Жумгалдын манабы үрпөйүп калды эле, Саадак ортого түштү:

- Ал, алып кой, кадырлуу киши сунуп жатканда...

Анан мойнун буруп:

- Биз жаат, - деп тыйды.

- Ким жаат? – деп опурулду манап.

- Биз жаат, - деп кайталады Саадак.

- Кыштак болуп конгон элдин кыргызчылыгы кем, - деди манап.

- Булар кыштагы жок эл, - деди Саадак.

Манап унчукпай калды. Жаатташуудан кайдан кабары болсун, “курултай делегатымын” деп жүрбөйбү Таласбай Зулпуев.

Бири түркөйлөнүп, бири оройлонуп, текши суз тартып отуруп калышты. Ардеменин башын бир чулгуп, кош сөздүү сүйлөшүп, көпкө отурушту аңдынып.

Дене-башын жазып, буттарын кенен-чонон чоймокко отурган жерлеринде жамбаштай жата кетишти. Өтүк-маасыларын, чокойлорун чечип, чулгоолорун жая койду четте отургандары.

Тебетейлерин кыйшайта түртүп, нымшыган чекелерин аарчынат, ооздорун чоң ача эстеп, чайкана жакты карайт алаксымакка.

Эриге түшкөн Таласбай Зулпуев ордуна туруп барып, не чөл кыргызы, не чалымы бар өңдөнгөн делегаттардын тобуна кошулду. Арманын жалгыз айтса Абдракманов тоотпостой туюлуп, “ушуларды кошо бетиме кармап, айтчумду айтып калайын, көктөн издегеним жерден табылбадыбы!? Жабыла айтсак, жааласак, угар,” деди ичинен.

- Мен Абдуракманупдун алдына барам, - деди Таласбай Зулпуев.

- Эмнеге? – деп үрпөйүштү тигилер.

- Багыш, жоо – кесек, найман ... ушунун баары чекти ажыратууда Кара-Кыргыз өкүмөтүнө кошулбай, чекилик кетти. Ушуну айтып кел деп аттандырышкан мени. Абдуракманупка жеткирейин...

“Абдуракмануптун алдына барчу киши тура!” дешип, тигилер жаалап калышты:

- Жакшы болор эрди! Түрк, кыпчак элиден⁴⁰ болобуз. Экиге бөлүнүп, өкүмөтсүз калганыбызды айтып бериң, аке?

- Ии... – деди Таласбай Зулпуев. – Чогуу баралы!

- Курамадан⁴¹ эдем... – деди бири.

Белин жоолук менен аарчындаган кара чапан ал неменин муңуна Таласбай Зулпуев кулак төшөй албай калды.

Так ошол маалда чайканага кеткендердин алды бириндеп, арты чубалып келе баштаган. Негедир алды ашыгычтуу келип, ач кулактан тынч кулак дегенсип бакка отургандарга аралашты, арты өз ара кажы-кужу айтышып чубалат. Жакындаган сайын кыжылдашканы катуурак. Кулак салышса, кыйкырыктуу келатышат. Ынтымактуу эле кетишкен, эки жаат болуп бөлүнүп, жакалалашчудай келатышат. “Колго салабыз!”, “Колго салабыз!” дегендери угулат. Ага көнбөй каршы тарап опурулат.

Отургандар моюндарын созуп, аңдоо салат. “Эмне болуп кетти!” дешип, этек-жеңдерин кагынып, ордуларынан атып турушту. “Эмненин колго салганы?” дешип таң.

- Акетай, ээй! Чай ичишпей эле, арак ичишкен го буларың!? – деп тамашага чалат бирөөсү.

- Самагун! “Самагун”⁴² дегени болот орустун! – дейт экинчиси.

⁴⁰ Фергана өрөөнүн байырлаган жарым көчмөн элдер. Тили жана маданияты кыргыздарга тууган, бирок чек ажыратуу маалында “өзбек” деп жаздырылган.

⁴¹ Фергана өрөөнүндө жашаган, тили, маданияты жагынан кыргыздарга жакын майда элдердин бири. Кийин “өзбек” аталып кетишти.

⁴² Самогон - колго тартылган орус арагы.

Ачуулуу топту баштаган орто чендеги беш-алтоо – орусча чолок этек чапан кийген, баята “турпанчыбыз” деген делегаттар кебетеси – кызыл чеке түшүп, бирин-бири омууролойт, биринин сөзүн бири жөнөтпөй, кыйкырып келип каруулары менен урунат. Ай-койго келбей, бир маалда чапчыша кетишти. Арачы түшкөндөр күйпөлөктөйт:

- Ой, жигиттер! Кантесиңер! Колго салабыз дебедикпи?
- Сабыр кылгыла, колго салабыз! Сабыр кылгыла!
- Жолдош делегат! Тарт колунду! – деген үн угулду.

Колун кагып жибергиче, сабыры түгөнгөн бирөөсү муштумуна ээ боло албай, шарт бурулуп муштап калды. Муш жегени ашата сөгүнүп алып, жакалаганды тумшугуна туштап урду. Тебетейи ыргып кеткен тигиниси “Какы-ый!” деп кыйкырып, маалкатпай тээп алды. Тебенекти капталынан чыккан бирөө былч эттире уруп өттү, уранаакты бирөө качырып келип тээп өттү. Ага болушуп дагы бирөө жулунду. Анан калың топтун эки жаат болуп төбөлөшкөнүн көрүп ал. Баары эле муштумун түйүп, тегеренип жүрөт, “атаңын оозун!..” деп сөгүнүп, айланып жүрөт. Жарылган төбөсүн кош колдоп басып, башын ийнине каткан бирөөсү качып жүрөт, канжалаган тумшугун билектеп жанган бирөөсү кууп жүрөт, бири жер кулачтап жыгылат, өлөрман бири айкырып кайра тура калат... Ичин басып, өзөрүп бири жүрөт жөргөлөп.

Жанараакта эле, чайга чыкканча эле Абдыракмановдун маңдайында о дүйнөлөп кыйкырып, “үркүндөн кайтканбыз, үздүгүп жүрүп кайтканбыз” деген кыргыздар мына ушинтип мушташып атты. “Он алтынчы жылында бир өлүмдөн калганбыз, Текес-Турпандан бери тентигенбиз, кокуй! Терип жегенибиз кой текей, узун текей болуп, Терс-Маёдон ары өткөнбүз, кокуй! Куму эшилген эрме чөлдү кезгенбиз, как эткен каргасы жок, кук эткен кузгуну жок ошол чөлдүн этегинде “Лоп” деген жер кую болот экен, Лопко чейин киргенбиз, кокуй! Домбул бийден кийин кеткенби, Долон бийден мурун житкенби, иши кылса айры калпак “улоптук”⁴³ деген эли болот экен, ошол улоптукка улагалаш жүрүп, аз жерден “улоптук” боло жаздаганбыз, уксуз кете жаздаганбыз, кокуй!” деп безеленген кыргыздар, чөкө таандай чурулдаган кыргыздар өлөртирилерин билбей мушташып атты. Атасынын куну бардай, бирин-бири жеп жутчудай мушташып атты. Баштары айрылып, көздөрү чыкканча мушташты.

- Милиция! – деген үн угулду орус делегаттардын арасынан.

⁴³ Лоптук.

Ордуларынан атып турган орус делегаттар жалпысы менен “милициялап” кыйкырып калды эле, кыргыз делегаттар капталдан айгай салды:

- Жооптуу катчы бар эмеспи! Жооптуу катчыны чакыргыла!
Жусупту алдыргыла, ботом!

Кыргыздардын кыйкырык-жүйөсүн жөн тапкан орустардын “милициялап” бакырганы басаңдай, кошо жооптуу катчыны чакырышты:

- Юсупа сюда! Юсупа Абдуракманова сюда! Скорее!⁴⁴

Ошондо соорусу бышандуу (керки тамга эле анысы) бедөө аргымагын жулкунтуп, жоо кийимчен Абдыракманов кайдандыр-жайдандыр келип калбаганда, “эмне кылыгыңар бу!” деп айкырып, албууттанып айбатын салбаганда, ким билет мушташтын кантип бүтөөрүн. Ким билет, чилдей бытырап Турпандан бери безгенин айтып, эмеледе бышаң-бышаң ыйлаган кыргызың бул саам бирин-бири бычакташып тынмак беле тим койсо!?

Жаалы кайнагандан өңү кер сары тартып чыккан Абдыракманов делегаттарды ичкериге топурата айдап кирип, кыдырата тизип алып, бир сыйра сөккүлөдү. Тобоо, шыңгоосунан келген Абдыракмановдун кабылан сымал сүрүн кара ошондо, же жооптуу катчылыктын камчысы ошончолук катуу беле, айтор, чоң-чоң эле кишилер, Абдыракмановдон бойлуу, энгезердей эле кишилер кер сүйлөөгө даабай, баштарын шылкыйта, сүрдөп туруп беришти алдында.

- Жолдоштор! Кыргыз баласы качан оңолот деги!? Көзүңөр качан ачылат! – деп сөөмөйүн кезенет кызыл аскер фуражкасын көзүнө баса кийген Абдыракманов. – Чачылган баш-аягыбыз жыйналбай жатканда, кагышка түшчүдөй болуп эмненин талашы!? Төңкөрүштүн шарданы аркасында эрктүү элдердин катарына кошулсак, өзүнчө облус күтүнүп атсак, өзгөрүшчүлөрдүн кылаар жоругу эмес бул!

Каңырыгы түтөп, зээни чындап кейиптир кайран жигиттин, кыркалекей тизилгендердин алдында жер тепкилеп, ары басып кейиди, бери басып кейиди. Жанатада трибунаны чапкылап, элсизде жүргөнүн айтчуда мынчалык түтөгөн эмес эле. Бир кейисе он алтынчы жылында кызыл уук түшүп бозгондо кейигендир мынчалык, боз улан чагында Турпан жолунда тозгондо кейигендир мынчалык, көчмөндүү кыргыз элинен адашып, атпай чиркей журтунан азганда кейигендир мынчалык. Көзүнөн буурчак-буурчак жаш төгүлбөгөнү эле болбосо, тегеренип жиберчүдөй кейиди кайран жигит.

⁴⁴ Жусупту чакыргыла! Жусуп Абдыракмановду чакыра көргүлө! Тезирээк!

Чын эле эмненин талашы? Же бир, башың сайып чек талашып атпаган соң, же ошол чектеги алыштын башын талашып атпаган соң, эмненин анчалык кырды-бычак талашы? Эл талашканы деле угулбайт, эл талашып атпаган соң, анда эмненин кызыл-жаян мушташы? Таласбай Зулпуев аң-таң. (Сураштырып укса, жаңы активдердин арасында жаат-жаат бөлүнгөн өнөр чыгып, “уулучулук” деп коюшат экен аны, “Кудайкул уулучулук”, “Сыдык уулучулук” деп коюшат экен. Кийин өз башына түшпөгөндө ушул мушташтын жандырмагы өмүрүнүн аягына чейин бүдөмүк бойдон кала бермек).

“Өчтүүнү күчтүү жеңиптир” деген анык белем, Абдыракманов үнүнүн калчылдаганын араң тыйып, сөздү акырындап ар кайсы оезболуштан элди бөлүү, облус чегин ажыратуу ыңгайына бурду. Мындай топ “ликбез” деп аталып калган жаңыча, анын сыңарындай чукулу ликбезге окшоп калды мунусу. Көчмөндүү кыргыздын жер чегин ажыратууну Абдыракманов Лениндин төрүндө, ошол кишинин өзү менен көздөшүп, бычып келгенсип, кепке кызыккан делегаттар бирин-бири түрткүлөй, кулак түрмөккө ороло калышты. Айылга айда-жылда бир каттаган чоң жомокчу-санжырачынын кебин тыңшагансып, тебетей-малакайларын көтөрүп, моюндарын созо Абдыракмановдун оозун тиктешет. Эртеден бери укпаганыбыз калган жок деп жүрүшсө, кеп чүйгүнү айтыла элек экен алигиче, трибунаны койгулап, оруска сүр көрсөткөнү менен Абдыракманов ачыла элек экен алигиче. Жооптуу катчы оозун эми ачырды тигилердин. Арасында кыйын ашуу-белдери бар Ала-Тоонун тээ Каркыра, Челек, Кашкелең, Каштек, Бетегелүү Кой-Таш, дагы эмне-эмне деген өндүр-өтөктөрүнөн бери бирден саймедиреп санап, автоном облустун топурагын айланта айтып чыкты эле, “Ой-буй!” дешип, далайы башын чайкады. Жетим эле жүрүп жетилген неме экен өзү, кайдан жүрүп мунун баарын көкүрөгүнө түйгөн капырай, далай жылы тентип эле жүргөн неме экен өзү, качан жүрүп жердин уусун үйрөнгөн капырай, не бир бел-белестерди тизмелеп чыкты эле, тээ Эдил-Жайыктан берки адыр-күдүрлөрдү угушкансып, бирдаарлары “Пай! Пайлап!” жакаларын карманды. Байкоостон бири “Челеги каяк эле?” деп шыбырады эле, Абдыракманов жемелегендей жалт карады. “Бетегелүү Кой-Таш дейби? Каяк эле?” деп дагы бири күңкүлдөдү эле, жекиргендей жалт карады.

Эл арасынан чыгат экен да, сөзүнө караганда билгени бар өңдөнөт, баягы “Мукай Камбарубмун” деп, үркүндү айтып безеленген, кишини тик караган делегат боорундагы курун таянган тейде:

- Ал берки жагы. Короготу, Түйүшкөн? – деди.
- Казакта, - деди Абдракманов.

- Кордой менен Ыргайты? – деди делегат.
- Билем! – деди Абдыракманов талылуу жерден карматкандай оңтойсуздана, - Үркүндө ээн калган кыргыздын жерине казак отура калып.

Кыйла жердин казакка өтүп, чектин Чүй суусун бойлой ажыратылып калмагынын жөнүн узун түшүндүрдү. Майдалап түшүндүрүп, оозун жыйганча, “Мукай Камбарупмун” деген делегат негедир жооптуу катчынын сөзүн макул албай, не какшыктаганы, не кээр узатканы белгисиз, турган жеринде жамактатып:

Короготу, Түйүшкөн,
Кеткенине күйөмүн.
Кордой менен Ыргайты,
Кошо кетти, күйөмүн,
Кантейин! - деп көктү тиктеген бойдон күңгүрөнүп коё берди.
Кер-мур айтышчудай болуп барып, сөзүн улаган Абдыракмановдун бир оокумда:

- Анжыянды да алалбай калдык! – деп кошо үшкүрүнүп алганы Таласбай Зулпуевдин эсинде калыптыр.

“Баса-а! Анжыян, Алай арасы, Анык журту кыргыздын” деген кеп бар эмеспи эртегиден, айтууда “Манаста” эмеспи! Аныбыз эмне болуптур?” дешип, тургандар ошондо араң Анжыянды эстешип, чоң сөз укмакка белендене, Абдыракмановду түйшөлө тиктеп калышты.

- Биздин камыбыз чала болуп калды. Кыргызстандын ордосу... дегеним, борбору кылуу максатыбыз бар эле Анжыянды. “Экономика” деп коёт орусча, сарамжал жагынан куп оң келмек. Тогуз жолдун тоому, туш тарабы кыргыз журту, өзү кыргыздын эзелки базары дегендей, - деп сөзүн улады Абдыракманов күрсүнө. - Анжыян эми мындан ары Өзбекстан деп аталчу республикага өттү. Өзбекстан демекчи, элин мындан ары өзүбек демей болдук. Анан дагы эсиңерге түйүп койгула, мындан ары сарт элин “өзбек” деп каттоо тууралуу партиянын буйругу бар.

Ушинтип, сөз арасында Кара-Кыргыз автоном облусун бир-эки ирет “Кыргызстан” деп атап, көзүн ачтым деп ойлоду актив чыкмалардын.

Баята мушташкан кыргыздын дайны жок, улам бири ордунан ыйбалуу кол көтөрүп, көздөрү ачылгансып сөздү улайт.

- Бу сарттын өзүбектин арасына киргени чын болсо, биз деле кара-кыргызы жок эле, анык кыргыз бололу, - деди сөңгөктөй узун кыргыз.

- Кызыл-кыргыз бололу! – деп капталдан чыкты көзү тегерек кыргыз.

Бирөөлөрдүн купулуна толду көрүнөт:

- Кызыл-кыргыз! – деп, күүлдөгөн үндөр чыкты туш-туштан.

Абдыракманов муюгансып калды кайсы биринин сөзүнө. Ушуну эле күтүп турган жаны, “Анжыян” дегенди укканда кеп удулун кетирбей Таласбай Зулпуев кезектүү сөзүн талашууну чечти. “Бул кайсы актив сөрөйү? Кулак салалычы сөзүнө!” деп калышты делегаттар. Ал учурда Таласбайдын “Жолдош, Абдыракманов!” дегенди үйрөнө элек чагы эле, тамагын жасап алып, айтчусун ток этер жеринен баштады.

- “Аксы” деп коёт биз жакты, - деди Таласбай Зулпуев,- Илгери Наманганга чейинки жердин баарын эле “Аксы” деп коюшчу. Нанай колоту бар, Аксынын алкымында, ушул жерлер Өзүбекстан деген өкмөттүү болгонун угуп атабыз, - деди Таласбай Зулпуев.

- Гмм... Биринчиден, Өзбекстан өкмөт эмес. Өзбек Советтик Социалисттик Республикасы! – деп ондоду Абдыракманов, - Орто Азиянын атынан Советтик Социалисттик Республикалар Союзуна толук мүчө. Сөзүңүз оозуңузда!

- Жалал-Абад өкмөтү... - деп улады сөзүн Таласбай Зулпуев.

- Кантону!.. - деп ондоду Абдыракманов.

- Ии, кк...контүнү, - деди Таласбай Зулпуев мукактанып.

Чыйраксынган жаны аябай жүдөдү. Мынча кишинин көзүнчө уят болдум деп ойлоп, жерге кирип кете жаздады. “Мендей дагы партия болобу!” деп өзүн-өзү жемеледи. Жыйырма төртүнчү жылдан тарта партия болуп жүрөт, ата-а!

Абдыракманов ойлуу тиктейт. “Эмнени ойлodu экен? Аксынын жерин кайрып бермекти ойлонуп жүрбөсүн” деди тердеп-кургаган Таласбай Зулпуев ичинде. “Кайран кыргыз эли! Кадрларыбыз караңгы!” деп ойлогон эле Абдырахманов. Бир караса көздөрү чагылып, арбашкандай тиктешип калышкан экен экөө. “Тилинди жутуп алгансыбай ула сөзүңдү!” дегендей теше тиктейт Абдыракманов. Отургандар жымжырт. Таласбай Зулпуев чыйралды, Абдыракмановдой так сүйлөйүн деп чыйралды. Чыйралып сөзүн улады:

- Кабарыбызда чек тартууга Жалал-Абад кантүнүндөгү шора⁴⁵ өкмөтү алсыздык кылууда. Багыш, жоо-кесек кыргыздарынын жерлери экиге бөлүнүп, көбүнесе Өзүбекстанга өтмөктө, - деди.

Ушуну эле күтүнүп турушкан экен, “кыпчакпыз, түркпүз” дегендер кошо ордуларынан комдонуп, ымдашып калышты эле, Таласбай Зулпуев аларды да кыстарды сөзүнө. Аны укканда:

- Алары ким эле? – деп ийиндерин куушургандар болду.

Бирөө баята “Эркин-Тоону” окутуп укчудагыны чала-чарпыт эстей калды көрүнөт:

⁴⁵ Шура өкмөтү. “Кенеш өкмөтү” дегенди билдирет.

- Кезитте сөзгө алынды беле жаңылбасам? – деди.

- Таң! - дейт экинчиси.

- Андай кыйын экен, казак, кыргыз теңдүү эле өздөрүнчө болушпайбы? – дегени да чыкты.

- Шора? – деди бири капталдан.

- Жаңы өкмөтчү! – деди Таласбай Зулпуев.

- Ээ, “Кеңеш” дебейсиңби! – деди алиги.

Ушул сөз арасында баятан каарын төккөнсүгөн Абдыракмановдун көздөрү жылт эте түшкөнүн, жүзү тамылжыганын байкады Таласбай Зулпуев. Жеңилдеп алды. “Баса! - деген эле Абдыракманов оюнда, - Талашты ушул өңүттөн салбаймынбы? Маселени ушул өңүттөн жиребейминби? Чын эле каракалпак, кыпчак, түрктүн чаар чапан, ала допу өзүбекке эмне тиешеси бар! Кыргызга боор элдерди кыргызга кошпойлубу! Курама топтоп журт кылмак дегениң ушул эмеспи! Эсеби, каракалпак, аккалпак кыргыз, кыпчак... “Кыргыз” боломун деп өздөрү келип атса!”.

- Кайсы жылдан бери партияга членсиң? – деди Абдыракманов.

- Былтыртан бери! – деди Таласбай Зулпуев.

- Жолдош Зулпуев! – деди Абдыракманов:

- Жалал-Абад кантону боюнча жер-суунун чегин ажыратуу ишине уполномочун болосуң! – деди.

Таласбай Зулпуев эсин жыйгыча, “уполномочун” дегениң камчысы узундуу чоң кызмат болоорун угуп жүргөн Саадак Атаев капталынан укуп:

- Аный дей көрбө! – деп шыбырады. - Мени кошо, мени кошо сунушта!

- Макул! – деди Таласбай Зулпуев Абдыракмановду тике тиктеп.

- Мени унутпа! – деди Атаев Таласбай Зулпуевди колтукка укуп. - Эми, ыңгайын таап мени айта көр!

Облустун чын кызматын өтөмөккө керели-кечке тиленип жатып, аксылык делегат Таласбай Зулпуев ушундайча чекке жооптуу ишке чегерилип алды. “Абдыракман уулучулук” деген жалаага кабылаарын, өзү ортого түшүп, кызматка ээрчиге келген дал ошол Атаевдин көшөргөн арызы аркасында атылып кетээрин кайдан билсин!

V

Жусуп аңгемесин окуп болду. Окуп болду да “эмне таасирде калдынар?” дегендей, отургандарды калкыта карады. Ушунчанын

ичинен эң кызыктуу ойду баягы кызыл үйдүн алдынан көргөн, күмүш күбөк тагынган турна моюн кыз айтаарынан капары жок, төр жактагы ийримдин белдүү мүчөлөрүн тиктейт.

Капкайдагы оозго тыюу окуяларды уккандарына эстери ооп, ийримдин ийри отурган мүчөлөрү адегенде демдерин ката, отуруп калышты мелтиреп. Кеп сынынан бузулбас, “коку-уй, каяктан да келдик элек адашып?” деп, баштарын ийиндерине катып, “өлгөнү жүргөн неме го бул!” деп, эмитен эле үрөйү учкандар да болду. Бир балээнин башталаарын сезгендей, тунжураган тымтырстык өкүм сүрдү. Тынчтыкты ийримдин жетекчиси бузду.

- Канча күндө бүтүрдүң? – деди үрпөйүп.

- Тогуз күнү отурдум, - деди Жусуп.

- Жарабайт! Жакшы чыгарма тогуз күндө жазылбайт! – деди тигил дароо эле.

- Эмнеси чыкпай калыптыр? – деди Жусуп итатайы тутула.

- Оң каарман, сол каармандардын айырмасы жакшы чыкпай калыптыр, - деди тигил.

Талкуу ушинтип башталды.

- Тешкен тоо курулат. Аскасы асманды чапчыган, чокусу обо мелжиген Төө-Ашуу тешилет, ак кар, көк музга жетпей эле, берегиден ашкан эңиш жол түшөт. Ошону жазбайт белең? – деди.

- Өрмөк комбинаттары курулду кыргызда, көз алдыбызда курулду. Качан эле өрмөк комбинаты бар эле кыргыздын. Мына - тема! – деди дагы бири.

- Кезеги келгенде жазаарбыз өрмөк комбинаттарын. Мен азыр атам тууралуу жаздым! – деди Жусуп.

- Кулак салгылачы! – деди бири. – Тактап алалычы, жанагы Абдыракманов дейсиңби? Ал кимиси деги? Кимиң болот?

- Ушундай актив жашаган. Угуумда, атамдын досторунан. “Эл душманы” деген жалаага кабылып, атам менен чогуу атылган.

Десе, отургандар Таласбай Зулпуевдин аянычтуу тагдырына кейип, Жусупка боор ооруган түр кылышат, анан эле Абдыракмановду оозангандан коркушат, ботом.

- Ии, атаң Фрунзеге чейин келген турбайбы? – деген болушат.

Абдыракмановду атабастан, ары кетишет, бери кетишет, жанагы Саадак Атаев деген шүмшүктү сөгүп коюшат. Белинскийди айтышат, Горькийди айтышат, айланып келип эле Атаевди сөгүп коюшат. “Мансапкор окшойт! Андайлар азыр да бар арабызда!” деп коюшат.

Ал учурда адабият жаатында илим жактагандар бирин-серин болоор эле, анысы да орустан же еврейден болоор эле, узунду-кечке “ошолордой болуп кандидаттык жактасам, чиркин-ай, анан атпай Ала-Тоого “дүнк” этип бир угулсам!” деген тилек менен жашаган,

качан көрсөң тирмейип китеп окуган тырышчаактыгы бар курсташы туурадан тийди:

- Жанагы жерин, “түрүк” дейсиңби, ошол жерин түк түшүнгөн жокмун. Турцияны кыстарып атканыңбы эми? Турциянын эмне тиешеси бар буерге?

- Чын эле! – дешти. – Ошол жери ондуу түшүнүксүз...

- Атамдын өмүр баянындагы окуя. Болгону үчүн жазганым, - деди Жусуп. - Ошол элди атам ыраматылык Абдыракманов экөөлөп Кыргызстанга кошмок болушкан экен. Жанагы Атаев дегени айгак чыгып, аттырып жиберген!

- Атаев аттырган? Ээ, аның...

- Жусуп, сенин акындыгың эле жакшы болчу. Уйкаштарды эксперимент кылгандагы ырыңчы! Жусупка окшоп кетесин да! - деди жакын курбусу.

- Кайсы Жусупту айтасың!? – деп бири кычыктанды.

- Сөзүмдөн адаштырба! Кадимки эле акын Жусупту айтамын! – деди тигил.

Анан Жусуп Зулпуевдин “Улуу сюжет изденип” деген, далай студенттин арасында жат болгон ырын келтирди:

Өз өмүрүн өзү жазган жазуучу сымал - адам!

Жакшы жашап өткөнү жакшы жазылган,

Чала жашап өткөнү чала жазылган

Китепке окшош ар бир адам!

Убакыт алып-учуп,

Ар бир күн оодарылат барак сымал.

Чиймеленген барагыма кейип турам!

Түзөтмөккө кемтигин өмүрүмдүн,

Кунун кууп алмакка,

Чийки чыккан күндөрүмдүн,

Улуу сюжет издеп турам!

Жаңылтпай санагымдан,

Барактарым куушуп,

Күндөрүм сапырылат.

Бири кетет - китепке, бири - текке.

Жаңылбай санагымдан,

Үч жүз алтымыш беш күндү барактаймын жылына,

Ыргытып мезгилимдин архивине.

Уйпаланып,

Актай кеткен барактарга кейип болуп,

Улуу сюжет издеп турам.

Университет күндөрүм беш том болуп,

Оодарылат жылдарым том-том болуп...
Улуу сюжет издеп турам!

Ушинтип ырын окуп, Жусупту коргоп калайын, капкаяктагы “Абдыракманов, Атаев” дегендерди оозандырбай, талаштын нугун бурайын деген амалы экен көрсө.

- Бали! Бали! – деди бири.

Ырдын ыргагын таанып алганына корстон ылдыйкы курстун студенти:

- Берлибир! – деп кыйкырды.

- Верлибр!⁴⁶ – деп корс этти чоңураак курстун студенти.

Ийримдин жаңы кошулган жаш мүчөлөрү өөн сөз уккандарына аңырайып турушса, Жусуптун ырларын жакшы билген дагы бири:

- Жо-ок! Сенин өнөгөлүү ырларың эле мыкты, - деди.

- Самое главное, чтобы мысль была поэтична!⁴⁷ – деди,

“Белинский болчумун” деп талаптанган бирөөсү орусча кербезденип.

Мунусун кыргызча оодарып айтканында, балким беркилер дагы бирдеменин башын чубап, моюн бербей кажылдаша беришмек беле, андыктан китептен окуганын окугандай кылып так айтты эле, төрө жосун угушкансып, унчукпай калышты калгандар.

Бир далай кетишти көрүнөт, ийримди баштаган жигит кайрып келди талкууну башына:

- Жолдоштор! Жолдоштор! Тынчтангыла! Бүгүн Жусуптун ангемесин талкуулоочу күн эмеспи! Чыгарманын идеялык мазмуну тууралуу оюңар болсо ортого салгыла а көрө! Мына, Максим Горькийдин “Эне” романындагы идеялык мазмунду келтирдиңер. Сөз ушул нукта болсо...

- Толстой “Согуш жана Тынчтыкты” тогуз которуп жазган! – деди анда дагы бири.

- Тогуз жолу көчүрдүм! - деди Жусуп моюн бербей.

Кайра эле ары кетишет, бери кетишет, жанагы Саадак Атаев деген шүмшүктү сөгүп калышат. Белинскийди айтышат, Горькийди айтышат, арасынан окумалыраак бир-экөө Чернышевский менен Герценди аралаштырып коюшат, айланып келип эле Атаевди жабыла сөгүп калышат. “Андайлар азыр да бар арабызда!” деп коюшат. Балким көп эле ойлор айтылгандыр, бирок Жусупка ушундай туюлду.

⁴⁶ Ак ыр. Ыр жазуу өнөрүндөгү уйкаштыкты чанган ыкма.

⁴⁷ Эң башкысы, айта турган ой поэтикалуу болушу шарт.

- Байкелер! – деди күмүш желбирөөчү алмадай мойнунда тагылуу кыз, - Турмуш эки денгээлде болот деген ойго токтоп турам. Адамдын жер бетиндеги чыныгы турмушу, анан - ойлоп, ою менен жасап алган турмушу. Ал – искусство. Жусуп байке атасын көркөм дүйнө, санаа аркылуу тирилтип алган сыңары...

- Молдолордун окуусуна окшоп кетет экен мунун, - деди бири, - Тигил дүйнө, бул дүйнө. Жалган дүйнө, чын дүйнө. Анын сыңарындай...

- Экинчи бөлүгүн бүтөр убактың качан? – деди ийримдин башчысы сөздү бөлүп.

- Тыкыр жумуш чыкпаса, эки аптада апкелем, - деди Жусуп.

- Менин сунушум мындай, - деди ийримди баштаган жигит, - “Антагонизм” деп коёт адабиятта, оң каарман, сол каармандардын айырмасын көзгө сайгандай ачыктап жазсаң. Таласбай Зулпуев эл душмандарынын айыбын таап, ашкерелесе, жанагы Абдракманов дейсиңби, ошону ашкерелетсең, менимче анын оң каарман касиеттери дааналана түшмөк!

Акыры чындап эле Жусупка боорлору ооруганыбы, же болгон денгээлдери ошол беле, айтор жанагы Атаев деген шүмшүктү катыра сөгүштү да тарап кетүүнү эп көрүштү.

Эртесинде Жусуп дегдеткен “Ала-Тоо” журналына жетти эртелей, жүрөгүнүн карасы жок курчтугун кара, түз эле редакторго кирген.

Редактор адегенде алдындагы кол жазманы мурдун чүйрүй карап турду да, кыңая ачылган каалгадан кабылдамадагы келинге шыкаалап:

- Турсунуб мага кирсинчи! - деп кыйкырды.

Көз айнек тартынган, ийне жутуп алгандай арык неме экен Турсунову, каалганын эле түбүн кайтарып отургансып, маалкатпай кирип келди шыпылдап:

- Чакыртыпсыз, жолдош редактор!

Редактор карабай туруп эле кол жазманы карматты Турсуновго. Анысынын ант ичкендей кубарып чуркап келээрин кайдан билсин, Жусуп Зулпуевди “Дагы жазып тур, көп жаз! Токомбаюпту, Сыдыкбекупту, Баялинопту көп оку! Азырынча бара бер! Өзүбүз кабарлашабыз!” деп, адабий акыл-насаат айткан болуп, жолго салып коюп, чалкалап отурган. Бир маалда көзү алайган Турсунов – көз айнек тартынган кишинин көзүнүн алайганы да курусун, айнектин артынан тим эле чанагынан чыкчудай чекчейет каректери - эшикти чертпей туруп эле эңтейдей кирип келди:

- Бул баарыбыздын түбүбүзгө жеткени жүргөн арам го!?

- Ыя!? – деди редактор обдула.

Кызматкер колуна кол жазма эмей эле, кочуштап чок кармап алгансып редактордун алдына таштаганча шашты:

- “Ала-Тоого” чагым салып, ушул турган жайыбызды орду - түбү менен буздурганы жүргөн неме мунуңуз!

Кызматы төмөн неменин кеп-сөзгө келбей эле боюн ала качып, күнөөнү арта салгансып “мунуңуз” дегенине редактор катуу терикти:

- Ошон үчүн карап бермекке сага тапшырдым да! Эмне экен?

- Мунуңуз контр жүргөн неме, чагымда! - деди кызматкер. - Чагымчы болбосо жалаң эл душмандарын жазабы да “Ала-Тоонун” босогосун даап аттайбы?

- Контр!?

Редактор колуна албастан туруп, алдында жаткан кол жазмага үстүнөн үнүлдү.

“Ала-Тоо” журналында мына ушундай окуя болгон. Алиги экөө “редакцияда бөлөк киши укпасын муну” деп сөз бекитишти да, дароо университет жетекчилери менен КГБга кабар урганча ашыгышты.

VI

Ошол жылдары Фрунзең дагы чоң калаалар менен тирешип, чоң калаага окшоп баратканынын бир каадасы кейиптенип цирктүү болгон. Ошол циркте казыналык ат минип, журт ордундай оюлган жерди мээси айланбай тегерене чапкылаган казыналык чабендеси, кыл аркандан кыл арканга чегирткедей секирген казыналык дарчысы, башы тултук, көлчөйгөн чокойлуу казыналык куудулу, анан дагы казыналык балбаны болот экен. Алтынчы күндөрү Турар Атаевдин “женпедден” кийинки эле эрмеги циркке бармай болчу. Жел таманданып алыстан келет, тээ университеттен келет атайы. Циркке кумар эле. Айрыкча белин кайыш кур менен таңынып алган, булчундары үйлөп койгонсуп чулчуйган казыналык балбандын чулу темирлерди башынан ашыра-ашыра ары ыргытып, бери ыргыткан оюну! Көпкөлөң учуру экен килеңдеген Турардын, алиги казыналык балбан менен күч сынашсам деген да ой кетчү.

Цирктин оюну жок эле ошол күнү. Кеч күздөгү Дзержинканын жалбырактары чала күбүлүп жарым жылаңачтанган эмендүү багын, чырпык-шагы каркая керилген ак теректерин аралай басып келип, арык боюндагы жөлөнмөлүү тактай отургучка көчүк баскан эле. Бүгүн да адашкансып алыстан, тээ университеттен келген. Болжолу ноябрдын ортосу болсо керек эле. Анткени, ошол окуядан оболу 7-ноябрь майрамына катышканы эсинде, жоон топ студенттер азыркы Абдымомунов көчөсүн бойлой топурай

басышып, кыргыздын “ССР” экендигин билдирген өкмөт үйүнүн алдындагы аянттан кызыл байрак көтөрүнүп, ураалап кыйкырып, жер тепкилеп өтүшкөнү эсинде. Топ студент ошол көчөнүн тигил башындагы үч кабаттуу жайды жаңсай көрсөтүшүп, Кремлди көрүшкөнсүп таңыркап, “Советтик Кыргызстан”! “Советтик Кыргызстан” гезити ушул жерде! Токомбаев иштеген!” дешип, ал жерге жалаң улут кемеңгерлери жыйылып алгансып, аларга караганда өздөрүн көздүүнүн сокуру сезишип, “не бир даана кишилер отурат мында!” дешип уяттуу тамшангандары да эсинде.

“Женпеддин⁴⁸ жатаканасы” деп коёт, а бирок чындыгында жубандары жок эле жалаң кыздар мекендеген төрт кабат жай, ошонун тушундагы желөнмө отургучта чалкалап, кыйгачтап тийген күзкү күндүн коңур төккөн нуруна чубактап, жатакананын терезесин шынаарлап отурган. Көздөгөнү - циркке барчу төтө жолдо таанышкан институттун моймол кызы. “Булактап качан көрүнөт? Үстүңкү кабаттын кыркалекей кайсы терезесинен алмадай башын чыгарат?” деп күтүнүп, көзгө урунаар замат кол булгалап калайын, карпа-курп жетип барайын деп отурган.

Аны женпеддин маңдайына чүлүктөп апкелген азгырыктын аты эмне? Алиги кыздын эмнеси азгырып, тигинче жерден бери убарасына карабай бастыртып келди? Ушул ойлор туюк каптап келгенде, моюн бербей, “али ашыктык эмес” деди ичинде. Ашыктык болбосо эмне анда? Делебесин козгогон кумарбы? Кумар!

Бүгүнкү түйшүгүн кыз жандоонун кайгысы менен өткөрүп отурган. Бийик дөңгөлөктүү, калың каалгалуу “Победа” деген машиналар болоор эле, Держинканын капталындагы чон жолду бойлой зуулдап өтүп кетсе башын буруп, тиктеп калат. Сооруларын чайпалтып күлүңкөз орус кыздар өтөт өйдө-ылдый. Оюнда боюн ченеп, “Атаңгөрү! Орус катын алсамбы! Орустан алсам Аралдык туугандарым эмне дээр эле!?” деп карап калат. Кайра эле институт жакты кыйбай акмалайт.

Казыналык жазуучулар өтөт каалгый басышып. Ушул тегеректеги сыраканалардын бирин кыргызың жоро кылып алган дейт, Мидин менен Райкан ошол жерден чыкпайт деп уккан. Аларга көз сала издеген болот көрүп каламбы деп. Ананчы, Фрунзеге келбей жатып “Тураровка!” деген лакап аттуу болсо өзү, Мидиндин алдынан жол тосуп, учурашпаганда эмне экен!?

Тентуштарынын арасында лакап аттуу болуп, аңызга айланган ал жоругунун жөнү да кызык. “Кыргызстандын булуң-бурчунан ушунча дос күттүм! Чүйдүн төрүн көргүлө! Коноктойм эле коноктойм!” дегенинен чүйлүк курдашын ээрчиген курсташтар дем

⁴⁸ Женпед, Женский педагогический институт- Кыз-келиндер педагогикалык институту.

алышка туштап, октябрдын этегинде тээ Кеминдин оозуна чейин айылчылап барышкан. Турардын илгериде Сары-Өзөн атыккан Чүй боорун алгач аралап чыкканы ушул. Шыр жеткен унаа жок ал заманда, жолду катар эки-үч мертебе автобус которуп, ал ортодо жыландын изиндей болуп тоону аралап, жыбытты бойлоп кеткен жолдун айрылышынан уусун таппай адашып, “грузовой” деп коет, артынан коюу чаңды ызгытып борту тактайланган машине келаткан экен сапар жалгап, ошол машинеге жармашып, конок алчу жерге араң жетишкен эле. Ала-Тоонун кокту-колотун аралап кетишкенсип ошондогу саякаттын ыраматы! Аралачусун аралап өткөн, кыйгачусун кыйгап өткөн көп кыштактардын эсебин алчудан бетер бирден санаган Турар Чүйдөгү конуштардын жыгачтуу келээрине бир эсе сонуркай көз чаптырса, жалаң орусча аталганына таңыркап, адашканын деле билбей калган. Бир маалда коноктогон теңтушу: “Бизде орустар көп!” деп компойгон. Анысы: “биз жетишип калдык” дегени эле. Каадаланган топ студент өздөрүн милдет конок туюп, унчукпай отурса, кучунашы кармаган Турар дасторкон үстүндө:

- Айланайы-ын! Быягы жалаң эле Лебединовка, Покровка, Ивановка, Быстровка тура! Деги эмне болгон элсиңер? – деп омууроологон эле чүйлүк курдашын.

- Эчтеме болбой эле!

- Моберекинин кенебей сүйлөгөнүн карачы! Кыргызча айтсаңар бирдеме болобу? Анда аты-жөнүнөрдү деле өчүрүп алгыла! Айырмасы жок болсо, “Иванов”, “Петров” болуп катталгыла эмитен!

- Өчпөй эле! Жогор жактын баары эле кыргызча, ылдый жагы орус конгондон бери эле ушундай!

- Кыргызча ат таппай калдыңарбы?

- Гмм...

- Ат таппасаңар менин атыман койгула анда! “Тураровка” деп койгула!

- Болду! Болду! Мындан ары “Тураровка” деп жүрөлү! – деп кутулган курсташы. – Танда анда! Кайсы кыштакты “Тураровка” деп жүрөйүн. Быстровканыбы же Ивановканыбы?

- Иши кылса бир кыштак карызсыңар маган!

- Солточук!⁴⁹ – деп кайраштырды бири.

- Ит эле болдуң сарыбагыш! – деп эрегештирди экинчиси.

Калжың-чыны аралаш айтылган ушул сөзгө бүтүндөй курстун бир кылка балдары сандарын чаап каткырып, “Турар” дешпей, кээде “Тураровка! Тураровка келатат!” деп калжактап калышканы ошондон.

⁴⁹ XIX кылымдын башында солто уруусу бугу уруусуна төлөп турган салык.

Чүйлүк курсташын чымчып алчудагы ушул окуяны бир маал эстеп, “дагы эмненин ичинен чыксам” деп, коңур салкында чубактаган күн нуруна жүзүн тосуп, желдүү тартып баратса чолок күрмөсүнүн бүчүсүн тарта кымтынып коюп, Турар Атаев Дзержинкада, оттору кечинде балбылдаган айтылуу Дзержинкада жай отурган. Өткөн-кеткенге көз чаптырып коет. Өңкөй кырдуу шляпа, курбулуу шапке кийген, өңүрү жоон балтырга жеткен узун плаштуу казыналык акын-жазуучулар каалгый басып өтүшөт өйдө-ылдый. Ийиндеш баратып, өз ара акырын сырдына кобурашып өтүшөт. “Акын-жазуучулуктун бир белгиси колду чөнтөккө салып, каалгый басуу, шыбырашып сырдашуу окшойт!?” дейт баамында. Сары чачтары чоктой албырган кызыл-сары жалбырактар сымал кулпунуп, сокбилектей-сокбилектей оролуп сооруларына түшкөн, беттерине эндик-упа жапкан, ойноккөз орус кыздар өтөт өйдө-ылдый. Шыңкылдап күлүшкөнүн кулагы чалса, “кебине мени кыпчыдыбы” дейт жаман оюнда, “Өңүлүп өпсөм оозуңдан!” дейт кыялында. Тегерекке көз чаптырып, утур женпед тушту терек-эмендерден өткөрө шыкаалап, бейкапар отурган ушинтип.

Кыргызынын кинотеатры жок жүргөнүнө арданган Жоомарт, Аалы деген уулдары тээ илгериде тамандары тешилгенче арызданып жүрүп, олоң журтту “Ала-Тоо” деген кинотеатрлуу кылышкан, тегерете чымкый дубалдуу, бийик дубалдуу бир жай, калаага баш баккандын баары ырымга сүзүп өтмөйүн кетпей, тегерегинен сонуркаган эл үзүлбөйт, ошол кинотеатр жактан группалашы келаткан. Курстун атынан комсомолдо актив жүргөн неме өзү, жаңылбаса, Түптүк болсо керек эле. Турарды көрө сала:

- Сен мындасыңбы? – деп имерилип калды.

Женпед жакты жалт карап, “жөн отурган жоксуң аа!” дегендей мулундаганы да бар.

- Бүгүн мындамын, - деди Турар отурган тейде артка чалкалап, аяктарын учкаштыра. – Тынччылыкпы?

Белендүү сөзүн айта албай кысталган немедей саамга калдастап турду да:

- Турар! – деди группалашы. – Зачеткандан атаңдын аты “Саадак” деп окугансыдым эле, “Турар Саадакович” деп жүргөнүн көзүм чалды эле. Саадак Атаев деген ким болгон деги?

- Акем Саадак Атаев кыргыздын тунгуч активдеринен! Чоң атамдын колунда өскөнүмдөн ал кишини “аке” деп калгам, – деди Турар ээлене.

“Акемдин даңкы далай жерге жеткен экен” деген ойдо:

- Саадак Атаев - жыйырманчы-отузунчу жылдары кызматтарда жүргөн киши. Атамдын айтуунда - ал кишинин көзү тирүү – акем “НКВД”, “прокурор” болуп иштеген. Кырк экинчи жылында, мен

төрөлгөн жылы – согушка кетип, Сталинграддын алдында баатырларча өлгөн. Кара кагазы бар. Кайдан угуп жүрөсүң? - деп, уккан-билгенин айтты.

- Тим эле, - деди курсташы.

“Өзү жердин түбүнөн болсо, акем Саадакты кайдан билсин. Бирдемени билип айтты, билбесе эмне азап?” деген ойдо калган Турар кадаланып сурады:

- Тим эле болбой калсын! Бирөө кеп кылдыбы? Китептерде бар бекен?

- Комсомол уюмунда сөз болду.

- Качан?! Анан калса комсомолдун эмне тиешеси бар акеме? – таңданган Турар Атаев ордуна тура калды.

- Мына бүгүн, истфак, филфактын активдери чогулуп, жогорку курста окуган бузук бирөөнү комсомолдон айдоо жагы кабыргасынан коюлду. Кызуу талкуу маалында “Саадак Атаев!” “Саадак Атаев!” дешкендеринен сен эсиме түшүп, - деди группалашы.

Турар Атаевдин аңырая оозу ачылып, ток этерин укканча шашты. Тигини ыйыгынан кармап, демитип жиберди:

- Ата-бабам көрбөгөн немистин жеринде, кырк төртүнчү жылында урушта өлгөн акемдин жыйыныңарга эмне тиешеси бар? Жөндөп айтчы, бай болгур!

- Филологияда окуйт имиш Жусуп Зулпуев деген. Атасы “контр” экен да, азыркыга чейин акталбаптыр. Филфактын балдарын өзүң жакшы билесиң да, калеми жорго келишет эмеспи. Ошол жигит аңгеме жазымыш этип, өз атасын көкөлөтө мактап, тетирисинче Саадак Атаевди эл душманы көрсөтүп салыптыр.

- Эл душманы?! Дөөдүрөк ко мунуң!

- Дөөдүрөгөнү үчүн комсомолдон куулуп, окуудан айдалганы атпайбы!

- Кандай неме экен өзү? Тааныйсыңбы?

- Жыйыңга келгенинде көрдүм. Чачты артка кайрыган, өзүнчө эле кекирейген филолог!

- Бир көрсөтчү ошону! Саадакка сөз тийгизген акмактын сазайын колуна карматайын!

- Мен көрсөтпөсөм деле комсомол чакырып, тааныштырат го эми экөөңөрдү. Дарегинди уккан комсорг: “жолдош Турар Атаевди тезинен тапкыла, эмки жыйыңга таптыргыла!” деп тыкыр издеттирип аткан.

- Кайсы факультеттин комсоргу?

Түптүк курсташы “биздин!” десе, тарых факультетинин жылчык көз, кодойгон комсоргу бар эле, ошол эске түштү. Баамында мына кечээ эле, ашып барса отуз-кырк жыл оболу, уруштан мурунку

эле жылдары курсагы ашка тойбой, үстү эзели бүтөлбөй томяк жүргөн бирөөнүн тукуму, бирок томяк атасы жаңы заманда активдердин катарына аралашып, көчмөндөн чыккан активдерди Фрунзеге, жайнаган орустун арасына айдап киргизип атканда кошо келип туруп калган имиш. Мына ошондон улам орустун арасында туулуп калган тагдырына өөдөсүнөбү, айтор, комсорг “комсорг” болгону аз келгенсип, “шаардыкмын” деп, элеттик улан-кыздардан боюн ала качкансып, сүйбөсө деле жалан орус өңдүүлөргө ыктап-сүйкөнүп, кырдаанып турар эле. Кээде ишиң түшүп кыргызча кайрылсаң, эзели кыргызча укпаган кишиден бетер жебиреп орусча жооп берген өнөрү да чыга баштаган. Эми, кечээ эле кокту-колот талашып, көчмөн жүргөн, анысы аз келгенсип итке минип томяк жүргөн кыргызыңдын шаардык боло баштаганы да курусун. Агарбай жүргөн жакасынын агарганына, бүтөлбөй жүргөн жеңинин бүтөлгөнүнө ушунча көөп. Факультеттин бир учун чойгон комсорг болгону үчүн чыдайсың да! Аны чүйтүйгөн кебетесинен эле жактырбаган Турар көргөн жерден көзүнүн асты менен карап, “ары жок кечээги томяк” деп баш чайкап коёр эле. Бирок ушул азыр анын жаат болгонун тыңшап отуруп, биринчи ирет ичи жылыды.

- Комсорг дагы эмне дейт?

- Дайныңды укканда сүйүнүп кетти. Билбептир мурда.

- Алигинин жазганы канчалык? Эмки жыйыны качан? – деди Турар.

- Жазганын көргөн жерибиз жок. Партиянын колуна бир түшкөндөн кийин карматып койбос?! Биз жыйынга салынган маселени гана карадык. Бүрсүгүнү кайра жыйылабыз.

Кийин ойлоп-бакса, бир кудай өзү сактаптыр, чуулуу аңгемени көрүнгөндүн колуна кармата беришсе, студенттер арасы дүрбөгөндү кой, бир көчүрмөсү айланып жүрүп акыры Турардын колуна тиймек, “ошол күндү Саадактай кишилер көрөттүр” деген каргышчыл сабын өз көзү менен окуганда, ачуусуна ууккан неме Жусупту турган жеринде бышып алмак. Иши кылса бир кудай сактаптыр!

Азыр болсо Турар Атаевдин кулагына башка сөз угулбай, кыз уулунун кайгысы тып унутулуп, карбаластай түштү.

- Билейинчи! – деди.

Курбусу өйдө, темир жол вокзалы жакка кетти, “Дурайын...!” деп сөгүнүп, Турар Атаев Дзержинканы бойлой төмөн, эки жолдун кесилишиндеги аялдаманы көздөй жөнөдү.

Калемин өчтүү чыккан кайсы-бир сокур чымындуу неменин Атаевдерге акаарат айтууга даап барганына ичи кектүү Турар университетке жетээр-жеткенче кезенип барды, орус толо автобука түртүшүп кирээрде жаш-карысына карабай бир-экөөнү ачуусу менен ийин тушка жөөлөп алды, мерчемдүү жерден өтүп кетпеске

аңтандап, автобустан ашыгып түшөөрдө дагын бир-экөөнө сүйөнүп, бир-экөөн көмөлөтчүдөй омууроолоп алды. Артынан сүйлөнүп, “Сволочь невоспитанная!”⁵⁰ деп күңкүлдөгөндөрүн кулагына илбей, кумсара тиштенип барат. Ошол кездери эски кишилер “Сталин көчөсү” деп койчу, аныгында “Партсъезд”, “22-Партсъезд” аталганына жыл айлана элек кан көчө бар эмес беле, шаардын эки кабат, үч кабат, айтор эң бийик - эң бийик имараттары тирелген, орустан келген автобустаны менен троллейбустаны ары-бери күүлдөп чуркап турган, эки жээги такай шыпырылуу кан көчөчү, оболу, эндейин ченемекке жип-зым тартылып, казык кагылып, анан эле дыңы бузулуп, топурак-тозу сапырылган, ага удаа чатырлары калайдан кандалуу үйлөр катар-катар түшүп, отуз-кырк жыл ичинде эле камыш-шабырлуу айдың талаа кезеңи ың-жыңсыз унутулчу тагдырында далай ирет ат артынан ат алмаштырган көчөчү, ошол көчөдөн сол түштүк беттеп университетке маңдайынан баратканда эки жагы ээн, таштуу узун жол бар, кунан чабым узун жол. Ошол жолдо кара жарышка түшкөнсүп Турар Атаев бат адымдап баратты, эл суюлуп, тегереги эндей түшкөндө бир-эки мертебе үнүн чыгара “Эненди...” деп сөгүнүп алды. И-и, алиги жазуучу сөөрөйдү эмне гана кылган жок оюнда. Эркекче сүйлөшмөккө эрөөлгө да чакырып ийди бир маалда, университеттин маңдайындагы бакка жакасынан сүйрөп чыгып, ириде тумшугу менен бир тийди да, эсин жыйгыча көмөлөтө койду. Тура калганда оң жамбашына салып жерге урду, жана тура калганда сол жамбашына салып жерге урду. Кийиздей гана ийледи белем. Озондото кыйкыртып, чөгөлөттү, желкесинен басып, кечирим суратты. “Кечир! Кечире көр мени! Колум сынсын! Экинчи калем кармасам колум сынсын!” деп жалбарып атты алиги. Бир туруп жалаа жапканы үчүн жазасына жылын бычтырып, “этап” деп коет, этап кылып кестирип да жиберди Карагандыга. “Зонанын кордугун көрүп, как талаадагы Карлактын⁵¹ тикен зымынан чыкпай, чирип өлсүн!” деди оюнда. Чычалап алган жаны Чыңгыш уругунун намысын ушинтип коргоп атты.

Университеттин тарых факультети отурган канатына бурулуп, андагы комсомолдук уюм отурган, Лениндин жыгач калыптуу үлкөн портрети илинген оозку бөлмөгө баш бакса, уюктаган топ студент, активист чыкма кыз-жигиттер адатынча кужулдашып, узун-туурасы бир кулач дубал гезиттин үстүндө күйпөлөктөп атышыптыр. Төркүсүнө аттап кирип барса, кудай жалгап тарых факультетинин комсorghу өзүндө экен. “Өзүндө” демекчи, төрөчыкмалыгы студент кезинен дайынданбы, айтор, өзүнчө кеңсе-кабинет күтүнүп, жашабай жатып өзүнчө үстөл кучактаганды үйрөнгөн, муунта

⁵⁰ Тарбия көрбөгөн акмак!

⁵¹ Карлаг – Караганда лагери. Репрессияга кабылгандар миндеп кармалган лагерлердин бири.

галстук байланган өнөрү да болоор эле комсорг аттуунун, иштин баарын жалгыз кыйратып аткансып, качан көрсөң кабинети кымгуут болоор эле. Жылчык көз комсорг элчилеп эрте кетпей, дале отуруптур жаагын таянып. Кудундап кетти Турардын өзү билип, баш бакканына.

- Заходи, заходи, товарищ Турар Атаев!⁵² Ырас келбединби! Шашылыш издеттирип жаттым эле! – деди шыпылдап.

Мушташка түшчүдөй булкунуп кирген түрүнөн, чычаладай кызарган көздөрүнөн Турарды “кабарлуу окшойт” деп боолголоп, колун жаңсап, узун үстөлдү капталдата кыркалекей тизилген орундуктардын төркүсүнө отурууга чакырды. Кантсе да партиялык кызматка талаптануу жагынан табы өйдөрөөк экен, катардагы комсомолду алкынтып отурбай, алдындагы кызматкерине сүйлөгөн чоңунан бетер каадалуу түр жасап, сол колу менен креслосун чирене таянып, обдулуп сөз баштады. Адатынча орусча баштап жибереби деп коомайланды эле, жок, аралаштырса да татынакай эле кыргызча сүйлөдү.

- Товарищ Атаев! – деди, - Университет студенттери идеологиялык даярдык жактан жетик болмогу абзел. Бул жагынан айрыкча тарыхчылар менен филологдордун жоопкерчилиги чоң. Түшүндүң да?

Турар Атаев комсоргдун жылчык көзүнүн кычыгынан карегин издей тигиле:

- Албетте! – деди.

- Так! Советтик-партиялык активист Саадак Атаевдин уулу өзүбүздө окуйтту угуп калдык. Саадак Атаев деген...

- Ооба. Саадак Атаев кыргыздын тунгуч активдеринен, учурунда прокурор болуп иштеген, НКВД деп коюшчу тура, анда иштеген...

- Билем-билем, өмүр баяны партиялык архивде сакталуу, - деди үнүн ан сайын сыпаа созгон комсорг машинкага терилген эки барак кагазды бетине такап.

Бири эмнеге жетип келгенин, бири эмнеге безеленип издеттиргенин ушундайча ым кагыша түшүнүп, дароо иштин чоо-жайын кобурашты.

- Көрсө, Кетмен-Төбөлүк турбайсыңбы? – деп жымсал сурады комсорг.

- Ооба, - деди Турар суроонун төркүнүнөн кабары жок. Жүлжүйгөн көзү жымың этсе, баягы сокулуктук Ногой аксакалдын жосуну эске “кылт” деп, “бу каапырың да Кетмен-Төбөгө арнап сөз баштаганы жүрөбү?” деген ой кетип, суроолуу карады эле:

⁵² Кир, кире бер, жолдош Турар Атаев.

- Та-ак! Арабызда эскинин салдары бар! Болгондо да буржуазиянын куйругу! – деди комсорг. – Түшүндүң да?

“Буржуазия!” десе, адамга жакшылыгы кем андай балээнин түбүнөн арамза жаралаарын гезит-китептен үзбөй окуп, агайлардын кабакты карыш салып, кызуусу менен кафедраны чапкылап, какшап окуган лекцияларынан күндө укканы эле болбосо, арабызда болот дегени үч уктаса да түшүнө кирбеген Турар кеби оозунан түшүп, эсейди.

Көзүн сымаптын тамчысындай жымын-жымың ойноктоткон комсорг бир маалда Турардын кабак-кашын байкамакка сөз арасында “ушуну эсиңе түй” деди да, “түбү түштүктөн!” дегенди даана айтпай, ооз учунан булдуруктап койду. Турар түшүнбөй калды анысын. Комсорг сөзүн улап:

- Партия менен өкмөткө эмгеги сиңген кишилерди көз көрүнөө жамандоо аракетин жасалган, байкабай калыппыз ушуну! Айыбынын оордугунан акталбай, иши дале партиялык көзөмөлдө турган “контрлардын” адабияттагы оң образын түзүү аракетин жасалган! Түшүнүп атасыңбы?! Айтууда, идеологиялык диверсанттардын жашыруун уюму бар! Аты - “Учур”! Ырас, бизде эмес, филологдордун арасында экен! – деди.

- Кантейин? – деп чамынды Турар Атаев, - Кантип эсебин берейин?

- Ашыкпа, - деди комсорг Турардын колун басып, - Эки факультеттин комсомол активдери катышкан жыйын болот.

Безилдеп айтып отурса Жусуп Зулпуев ысымдуу комсомол бар экен филология факультетинде, ошол жигит комсомол башы менен коммунисттик идеологияга жат аңгеме жазган имиш. “Факультеттеги коммунисттик тарбия маселеси КГБнын да тикелей көзөмөлүндө!” деди эсти чыгарып.

- Саадак Атаевдей адамдардын эмгегин даңктоо – комсомолдун милдети! Ошол себептүү, жогортон Жусуп Зулпуевди жазалоо талабы келген. Комсомолдон чыгаруу жагын биз карайбыз, окуудан айдоо жагын деканат карайт. Эртеңки жыйынга жогортон чоңдор, ЦыКанын кишилери катышат, ошолордун көзүнчө саган сөз ыйгарылат. Саадак Атаевдин өтөгөн эмгегин кенен-чонон он мүнөт айтып берүүң абзел. Сөзүңдү “Зулпуев комсомолдун катарында калууга татыксыз!” деп бүтүр. Даяр бол! - деп сөзүнө тундурду.

Иши кылса шиши толгон Жусуп Зулпуевди эси-көөнүнөн кеткис кылып кудайлатмай болушту. Эки факультет биригип, комсомол канына сиңген активдердин сүрөө болмою эбак макулдашылыптыр, тигинде керели-кечке жанытма артынан жанытма жазып, улам бирин жаратпай, жатагына тарабай дубал гезиттин убарасын тартып аткандардын да салымы болот окшойт.

Комсорг босогого чейин узатып чыгып:

- Бүрсүгүнкү жыйын менен чектелбей, активдердин уулундай болуп, комсомолдун ишине көбүрөөк көмөктөшүп турсаң! - деди, баштарын көтөрүп, жардана тиктеген дубал гезитчилердин көзүнчө.
- Сенден башка комсомолдор ушул жерди айланчыктап активдүү!

- Келиштик.

Турар Атаев дубал гезитти тегеректеп, кыжы-кужу түшкөн кыз-уландарды өтө берди жандап. Кожураган кебинен гана кимдир бирөөнүн, чагында алиги Жусуп Зулпуевдин абийирин айрандай төккөн дубал гезит даярдалып жатканын жаңылбай болжолдоду. Бузуктардын катарын ашкерелеген дубал гезит “карриатура” деген сүрөтсүз болчу беле, Турар Атаев өчүнүн ырайы суук сүрөтү илинээрин да элестетип алды.

- Жанытма! – деди бир улан.

Ага удаа бир чойтекенин:

- Ой, что за слово, неприятное на слух.⁵³ “Фельетон” эле дегилечи! - деп чойроктогону шак этти кулагына.

- “Жанытма” деп эле жазчубуз! – деди улан.

Тигил чойтеке чыргайлыгын карматып:

- “Фельетон” лучше... И современно звучить!⁵⁴ – деди.

- Кыргыздын сөзү, - деди жигит.

Чойтеке:

- Диалект, наверное,⁵⁵ - деди эле, жигит мукактанып унчукпай

калгансыган өңдөндү.

“Ии!” деди Турар Атаев ичинен. Мындайды сая кетирбеген жаны артка шап бурулгусу келди эле, бирок мойну жар берген жок бул саам. Мүдөөлөш болушканы үчүнбү, унчукпай, өз жолун улай кете берди.

Ырымга терезеси жок күңүрт, эни ашып барса эки аттам кууш корридорду, эки жагы жалаң “кафедра” аталган, эртекиде кашаадан кашаа, кашардан кашар талашып көчмөндүү жүргөн кыргызың эми минтип бирден кафедралуу болгонсуп, каалгаларына “андай кафедра”, “мындай кафедра” деп чубалта жазылган, тооктун уясындай толо бөлмөлүү туура корридорду бойлоп, жыбыраган айнектүү, жарыгы эртелей жандырылуу узун корридорго бет алып бараткан Турар Атаев “Өх!” деди ичинен: “Буюрса, өкүртө согот экенбиз! Саадак акемдин кадырын карачы! Ал эми даярданганда эмне? Үңкүйүп отуруп архив казмак белем!? Атай атамдын оозунан укканым эле нече күндүк доклад. Айтып түгөтө албайсың!”.

⁵³ Кулакка жагымсыз угулган сөз экен.

⁵⁴ “Фельетон” дегенибиз дурус. Азыркыча да угулат.

⁵⁵ Диалектилик сөз окшойт го!

Ээ, “аталуу жетим - армандуу жетим, энелүү жетим - эрке жетим” дейт эмеспи элде, а бирок Турардын окуясы элдикинен башкача. Атасыз өссө да атанын дооронун сүрүп торолду. Андай таалайды кудай-таалам оомалуу-төкмөлүү ошол доордо көрүнгөндүн эле мандайына жазбаса керек, тууган атасы Саадак урушка так аттанган жылы жарык дүйнөгө келип, жаш аялмет энесинин колунда калганы менен чоң ата-чон энесинин короосунда боор көтөрүп, эрезеге жеткен. Тек чокчо сакал Атай атасы отту кенен калатып, очок тегеректеп отурушчу кыштын узун кечтеринде, же болбосо каш карайчу маалы качып, күүгүмү калкып калган жай саратан күндөрүндө каадасынча чечиле кеп салчу учурларда, же бир күтүүсүздөн эсине түшкөндө “Курманбек” деген калың китептин ичине катылуу жеринен сууруп чыгып, ойго бата тиктеп калчусунда, жанына чакырып, “Ай, Тукуш! Ушул - акең!” деп, шадылуу сөөмөйү менен сайып көрсөткөндөн, жоо кийимчен бир-эки сүрөтүнөн тааныганы болбосо, Саадакты үзүлө сагынган жан эмес. “Үч-төрт жылы үзбөй кат алып турдук акеңен, тил кармадым, Курски-Мурски деген жерлерде катуу уруштан чыктык, киши өлчөөсүз кырылды, госпитальдан эки оңолуп, кайра урушка кирдим дечү. Уруш бүтөөрдөн бир жыл мурун кат үзүлдү, оболу кара кагазы, артынан ордени келген” деп эскерет ак ээк Атай атасы күнү бүгүн да. Саадактын өлүмүн угузчудагы кара кагазы келген жылы, жесириинин башы чынгыш уулунун ичиндеги жакын туугандарына байланып, Турар өз энесин “жене” дегени ошондон, жетимдиктин азап-кордугун туйбай, атазар сагынычты билбей чоңойгону да ошондон.

Сүрөтүн эле көзүнө кадап тим болбой, атасы Атай Саадак аттууну жети атасынын санжырасына кошуп айттырганы канча. “Атаңоозучайын! Жети атасын билбегенди “кул” деген илгеркилер! Кул белең?!” деп жекире, мүйүз чакчасын алаканына сала кагып ийип, асмай атмай адаты бар атасы жети жашка чейин Турарды кулагынан толгоп, кашына отургузуп, жети атасын жат айттырчу. Ал үчүн канча жеме укту дейсиң!? “Акең - Саадак, атаң, аныгында чоң атаң - Атай” деп, кубаар-жотосуна, жетеси Чынгышка чейин жеткирип, кайра алардан тараганды бирден артка санап, кимисинин туягы ким, кимиси туяксыз өттү, кимиси жылкы чапкан, кимиси эр өлтүргөн, кимиси эриш бузган, дагы эмне өнөрү, эмне кыялдары бар эле, кимисинин көзү бу жалгандан ачык өттү, көзү тирүүлөрү каякта, кайсы элдин ичинде, айылды айланчыктап, туугандык катыштан чыкпай жүргөндөрү кимдер, төрт ата өттүбү, беш ата өттүбү, ураанчыл Алооке абасы кимден кошулат - ушунун баарын жаттатып айттырчудагы санжыраны эстегенде Саадактын кызыл аскер кийимчен сүрөтү кылт этпей койчу эмес.

Сүйлөчү сөзүн “доклад” деп каадалуу атап алган жаны ушинтип сүлдөрү ата-жото угуп-билбеген капкаяктагы орустун чер токоюнда жатканы, былкылдап саздуу келет дейт, же немистин турпагында чым басып калганы белгисиз Саадак акесинин өмүр баянын көз алдынан чубуртуп өттү саамда. Он мүнөт делди эле, ойлоп көрсө, он мүнөттүк сөзгө сыйчу түрү жок. Эл аралачуда кызыл аскерче жылдыздуу бөркүн көзгө түшүрө баса кийинип, жамбашына салпылдата тапанча асынып, чакчырыла сүйлөп, НКВД, прокурор жүргөнүн айтсаң эле канча кеп!? “Контрлардын” сары изине чөп салып, абийирин айрандай төгүп, айыбын ашкерелечүдөгү мажарасы!?

Сыртка чыкса, кыйгачтаган күн эбак эле кат-кат өркөчтөнгөн, чыгыштан батышка созулган ашуулуу кырка тоолордун тээ Кара-Балта, Кайыңды тушуна кылтая жашынып, тегеректеги теректүү көчө-көйлөрдүн койну көзгө даана илинбей, айлана иңирттеле баштаптыр. Киши-кара сээлдеп, университеттин университет экени менен иши жоктой иреге талашып, эки аттам аралыкта көчөлөш, алышташ жаткан жалпайган орус кепелер түтүнмө-түтүн чырагын тамызып, оттуу терезелер бир кылка жайнайт. Оттуу Фрунзе болуп, Аралдын абышка-кемпирлерин бир көрүүгө аңсаткан Фрунзе болуп балбылдайт. Эртелей меш жаккан үшүкчөндөрү арбын келеби арасы, шыпыргы көтөрүнүп, өлгүдөй мончо жандуу келген немелер же отунду аябай күрүлдөтүп мончо жагып атышабы, айтор, кернейден тартылган, бир кезчелик – бир кезчелик соройгон морлорунан көк түтүндүн изи бурулдайт. Күндө кечинде ишембиликке чыгышкансып, шымаланган орустун кеч күзүндөсү жапырт шыпырынып-тазаланмай, эшик-ээлигиндеги сапырылган жалбыракты, куураган чөп-чар, кашекти молодойгон короосунун ортосуна тырмоочтоп жыйып, айрылап үйүп, өрттөмөй бакырчылыгы болоор эле, азыр да кимдир-бирөөлөрдүн короосунан быкшыган жалбырактын дабыркай жыттуу иси мурунду өрдөйт. Мордун бурулдаган түтүнү, жалбырак-чөптүн быкшыган иси абада калкып, көк туман чалып тургансыйт кечки Фрунзени. Кечки наар эсине түштү. Отун калап, тамак жасаганды кой, өмүрү калдыратып мискей кармап көрбөгөн неме шаарга келгени арзан чүчпарасына, көк сорпосунда ашык–кеми жок он тоголок бүдүрү калкыган чүчпарасына көнүп алган эле, бүгүн да он тоголок чүчпара, эки кесим бөлкө нан менен жатууну чечти да, ашканага барчу шерик издеп жатаканасын көздөй бурулду. Бака теректүү бакты жээктеп, жол бетине төшөлгөн күзгү жалбырактарды шилей басып баратып, комсоргдун партиячыл сабаттуулугуна суктанды. Бүрсүгүнкү жыйында комсоргдон кем калбай сүйлөсөм деп кыялданды. Көзүнүн жылчыгы, бутунун кыйшыгы тигил, анан тилинин тактыгын

кантесиң!? “Жөн кишини адаштырган сөздөр оозунан чубуруп, октой экен, сүйлөгөнү плакат, транспаранттын тилиндей таамай экен” деп, сугун артты: Эскинин салдары! Идеологиялык диверсант! Оң образ...

VII

Орусу деле, кыргызы деле жапырт “БАЗ”⁵⁶ деп койчу университет залы, кире беришинде жаш Лениндин, демекчи, он жети - он сегизиндеги чачтуу Лениндин эки колду көкүрөгүнө кайчылаштыра кармай, күрмөсүн желбегей жамынып, кабакты карыш түйө алысты ойлуу тиктеп, арышын чоң таштачудай керилип турушу келтирилген эки метрлик таш эстелиги зонкойгон, тоо караган терезелери үй боюндай, төр жаккы туюк дубалына азыркынын тумарындай үч сүрөт – Маркстын, Энгельстин, анан Лениндин кара күрмөчөн портреттери улуулатасынан илинүү, ортосуна бир колхоздун эли кенен-чонон баткыдай заңгыраган ушул залы далай-далай жыйындарды көрдү эле, бирок “таптык элементтин” иши каралган ушундай кызуу жыйындын, кызылжаян жыйындын мурда-кийин болгонунан шегим бар. Комсомол менен партиянын активдери мүлдө калктын ичинде тузакка илинбей жүргөн соңку эл душманы табылгансып, айыбын көзүнө чукуй ачышкансып, шоруң каткыр Жусуп Зулпуевди санатылуу төрт саат ортого сокойто отургузуп сөккүлөп, бир моокумдан чыгышты белем!

Кагаздан кагаз калтырбай күйпөлөктөшүп, керели-кечке талпакташып, таптык элементтин эсебин бермектин, сазайын колуна карматмактын кам-чомун жеп чимирилишкенсип, жыйналчу кишилер саат кечки бешке түрө чогулушту. Демейде болжогон жерине он - он беш мүнөт кечикмейин жүрбөгөн студенттер да бүгүн мөөрөйдөн кур калчудан бетер эртелей жыйылган. Бири “тирүү буржуазияны” өз көзү менен көрмөккө, бири Жусуптун айыбына күбө өтмөккө, бири Жусуптун комсомолдон, андан ары окуудан кууларын угуп, табалагандан (эмитен эле: “бука сийдик ыр жазган бечаранын беш томдугу тамамдалбай калды” деп, алдыртан кер какшык узаткандары да бар), дагы бири өздөрү айткандай жыйынга жөн эле сонуркагандан чогулуп атып, жалаң филология түгүл, тарых факультети кошулуп атып, шыптагы асма чырактары түгөл жандырылган залга эл шыкала толду. Колтугуна суу бүркүп,

⁵⁶ Большой актовый зал.

көкүтүп койгон экен, алдыңкы эки-үч сапка отургандардын тили жеткени сөгүнүп, жетпегени сөөмөйүн кезенип, зал күүлөп атты.

Адегенде, комсомолдун мыкты чыкмалары чубура басып келишип, жалгыз филология факультетинин комсоргу секидеги (кээде: “сахна” деп да коюшат) кызыл чыттан жабуусу жер чийген узун үстөлгө өттү да, калгандары капталдап отурушту. Комсомолдунбу де партиянынбы, айтор бирде-жарым кишиси какылдап-какшап сүйлөп атканда, кабагыңды чытып, кулакка илгенинди дароо кагазга ойдолото чиймелеп, эсебин алган түр жасабасаң, оозду ачып отурган маңыроодой же бекерпоздой карашчу, андыктан жыйналышты баштан-аяк тизмектеп, даңса кылып жазышчудан бетер адатынча колдоруна бирден сыя калем, блокнот уучтай келишти. Каада ушундай болчу. Аларга удаа чилистен журтундун “профессор”, “доцент” атыккан, кабактары карыш түйүлүп, жаактары чулчуйган мугалимдери оолжуй басып келишти. Артынан эле чачтарын артка кайрыган, текши костюмшым, жагоочон, кыргызы-орусу аралаш курсактуу кишилер кирди. Беттери барабандай-барабандай тултуйган, басыгы чалкалаңкы тарткан буларын партиянын кишилери эле.

Эмне жыласка калганын түшүнбөй, түшүнгүсү да келбей, президиумдун кашындагы жөлөнгүчтүү жалгыз орундукта жалгыз Жусуп Зулпуев отурду миз бакпай. Өлөрманын кантесиң, ээрдин тиштенип, тегеректи кыйгач көзүнүн үстү менен ызырына тиктейт анда-санда. Эл катарынан чыгып калгансып, жанында киши-кара жок. Ала менен ооруган кишини көрүшкөнсүп көздөрүн алайта карап, бойлорун ала качат баары эле. “Учурчулардын”, тели-тентушсунуп жүргөндөрдүн деле дайыны билинбейт, баштарын ийиндерине катып каерде отурушкандары деле угулбайт, унчукканда эми колдорунан не келмек...

Жыйын ачылгычакты БАЗдын ичи аарынын уюгундай ызылдап турду. Тыңсынган студенттер моюндарын созуп, сөөмөйлөрүн сайып, тигинде кирип келгендердин тек – мансабын сүрүштүрүп жүрөт, керели-кечке көтөрүнгөнү китеп-дептер шыкалган баштык, ошондо да көзү ачылбай, “ЦКнын⁵⁷ бюросу ким?” дегенден жаңылган, тоң бойдон келип, тоң бойдон кеткен, бети туурулуп келип, туурук бойдон кеткен студенттер болот, ошолордун оозун араандай ачырып жүрөт. Ал учурда “темгек” деген сөздүн али унутула элек кези, билермандары “темгектүү киши!”⁵⁸ деп коюшат тигинде далысын салып, чалкалай отургандарды тааный. “Тигиниси “парткомдон”, кашка башы - шаардын комитетинен, биринчи катчы Усубалиевдин кол алдынан,

⁵⁷ ЦК – Центральный Комитет, Компартиянын Борбордук Комитети.

⁵⁸ Кызмат орду бийик, барктуу киши.

жанындагысы, темгилдүү галстук байланганы андан улук, “ЦКадан! ЦКадан!” деген күбүр-шыбыр аралап, туна, туна тиктешет. “Кайдан таанып жүрөсүң?” дейт тоң студент таң кала. “Бакыйган сүрөтү өгүнү “Советтик Кыргызстанга” басылган эмеспи! Андан оболуда – жетинчи ноябрда портретин көтөрүп баспадык беле!?” дейт “темгектүү киши болсом” деп шыпшынган билерманы. “Аа!” деп аңыраят тигиниси. Ушунданбы, айтор, ушул жыйын бирерлеринин эсинде “Жусуп Зулпуев комсомолдон куулчудагы!” деген, бирерлеринин эсинде “темгил галстуктуу ЦКанын кишиси катышчудагы!” деген даңаза менен эстеринде калган.

Качан кызыл чыттан жабуусу жер чийген үстөлгө эмеле коомай отурган комсорг кагазын ирээттеп, бир маалда ордунан тура сөз баштаганда элдин кыжы-кужусу акырындап барып тынчтанды. Алгач колго салып күн тартибин жарыялады. Курстук иштин темасындай чубалжыта аташыптыр анысын, маңдайына бир барак кагазды кармап, “Кыргыз Мамлекеттик Университетинин комсомолдук уюмунун учурдагы аткарган иштери жана студенттерге идеологиялык тарбия берүүнүн айрым маселелери” деп, бир дем менен жарыя окуп, добушка салды эле тоңсунган жалгыз Жусуп Зулпуевден башкасы жабыла кол көтөрүп, макул тапты. Жыйналыштын жүрүшүнө байкоо салчу президиумсуз болобу мындайда, комсорг колго салып президиум шайлатты да, капталдап отурган, бирден сыя калем, блокнот уучтаган активдерди кезеги менен төргө чакыртып алды. Бир сыйра ушинтип жайлангандан кийин алгы сөздү филологиянын комсоргу өзү алып, трибунага чыкты. Беш-алты барак докладына кошуп, кызыл тыштуу бир китепти колтугуна кыстара ала чыкты да маңдайына, трибунанын кырына жөлөп койду.

- Жолдоштор! – деп жалпыга, чылк жаштарга кайрылды.

- Комсомолдук уюмубуздун бүгүнкү жыйналышынын урматтуу катышуучулары! – деп чилистен журт жакка ийилди.

- Жыйналыштын кымбаттуу коноктору! – деп партиянын улуктарынын алдынан бир өттү да, барак-барак кагазга алдыртан жазып алган сөзүн кырааты менен окуй баштады.

“Чү” дегенде эле уккандын жүрөгүн “болк” эткизип, ушул турган жыйналыштын, жыйналыштын ар бир катышуучусун, керек болсо бүтүн университетиндин тагдырын ашык-кеми жок эле туура КПССке⁵⁹ тапшыргансып, “КПССдеп!” ооз толтуруп, маселени чоң жиреди. “КПССтин жыйырманчы съездинде айтылгандай”, “КПССтин кезексиз чакырылган жыйырма экинчи съездинде белгиленгендей” деп, кайдан жүрүп жатыкканы белгисиз, иши кылса

⁵⁹ КПСС – Советтер Союзунун коммунисттик партиясы.

КПССти келтиргендин, эки сөзүнүн биринде Хрущев менен Брежневди күбөгө чакыргандын ыгын “райком”, “партком” сындуу чоң активдерден кем эмес үйрөнүп алган жайы бар экен, ар бир съезддин тезистерин беш-алтыдан кайтарып айтып, комсоргдугуна сала какшанып айтып, студент журтуң түгүл, эптеп университетке баштарын жаңыдан батырганына, кудай айылдын көр турмушунан кутултуп, университеттен айтканына, буюрса эртең “кандидат”, “доцент” атыгаарбыз деп кербезденген анча-мынча мугалимдердин эсин кошо чыгарды.

- Трибу-ун! – деп баштарын чайкап, тамшанып коюшат аларың.

Партиянын жасоолу кейиптенген “трибун” кагазынан көзүн албай үнүлүп, анда – санда, “Жолдоштор!” деп добушун өктөм чыгара элге кайрылчусунда гана башын көтөрүп, залга маал-маал тике тиктейт. “Жусуп Зулпуевдин сол иши алиги съезддерде айтылган тезистердин кайсынысына каршы келет? Кайсы тезиске тууралайт болду экен? Кайсы тезиске салып тууралайт болду экен?” деп залдагылар трибунадан чыңкы бою гана көрүнгөн докладчынын оозун жалдырай карайт.

Коммунисттик көз карашты насыйкаттоого жан-дили менен берилип алган неме идеология темасын дагы бир ирет кайрып келип:

- Партиянын жетекчилери совет элинин азыркы муунун коммунизмдин тушунда жашаарын айткан! – деди да трибунага ала чыккан алиги кызыл китепти башынан бийик көтөрүп: “Баары ушунда жазылуу! Биле элегиңер болсо билип алгыла, көрө элегиңер болсо көрүп алгыла!” дегенчелик кезеп-кезеп койду. Отургандардын көзүнө кезеп турган куралы: “20-й съезд КПСС (14-25 февраля 1956 года): Стенографический отчет”⁶⁰ деген китептин биринчи тому болчу.

“Баса-а!” деген үндөр угулуп, бал китепти көрүшкөнсүп ооздору ачылды айрымдардын. Эси-дарты сексенинчи жылдарга кетти алардын. Санап-болжоп көрүшсө, ал күнүң деле алыс эместей, “эсен турсак көрөт экенбиз!” деген ой аралап өттү бирдаарын.

Сол колдоп трибунанын кырын мыкчыган комсорг:

- Бирок кылымдык уйкудан ойгонгон Тянь-Шань тоолорунун койнунда коммунизмдин, жаркын келечектин орношун кечиктиргиси келген кас элементтер бар арабызда! – деди да ээрдин тиштенип, саамга тигилди отургандарга.

Көчмөнчүлүктөн кутулуп, жаңы тирдик баштаганы “Коммунизмдеп! Кызыл Ураандап!” ураалап, жомоктогудай заманга

⁶⁰ КПССтин 20-съезди (14-25 февраль, 1956-жыл): стенографиялык отчет.

алгалаган жөнтөк калктын ичинен кыянатчыл элемент чыкканына жаны чындап кейип, күйбөгөн жери күл болгон кербези ушубу же ЦКанын кишилери күндө эле келип атпаган соң, ошол темгил жагоолуу, чакмак жагоолуу чондордун көзүнчө кара күчкө салып болсо да көшөкөрлөнгөнүбү, иши кылса ырайын бир башкача кумсартып алган. Илгеркилерден “ант ичкендей кубармак” деген сөз бар эмеспи, анын сыңарындай комсомолдун алдында ичкен анты үчүн азыр өлүп берчүдөй комдонуп, кубарат.

Зал мелтиреп, трибунага өбөктөгөн комсоргду тиктейт.

- Андай кас элементтердин арабызда жүргөнү, жапырт коммунизмди курууга аттангандардын арасында кой терисин жамынган бөрү баласындай сыр бербей жүргөнү өкүнтөт! – деп озондоду комсорг.

Эмнени жаза коём деп Жусуп Зулпуевдин мынчалык суук тумшук көрүнгөнүн, эмне балээни баштап, бүлүк салганы жүргөнүн укканы жыйылган көпчүлүк “кас элементти” укканда ансайын аңкайып, чыдамы кетти ток этээрин билмекке.

Барак-барак докладынын беш эле бетин окуп болгон комсорг эми Зулпуевдин жазмакерлигин ашкерелемекке өнөрүн чыгарды. Университет журтунун бетине чүркөө болуп, тээ ЦКадан бери жаманатты кылган аңгеменин кемтигин “чү” дегенде эле “идеялык мазмуну тескери, антисоветчил” деп ажыратты да ашыкпай чуусун чубашка өттү.

Жаагын жанып айтып отурса, айланайы-ын, төбө чачты тик тургузган аңгеме жазыптыр тигинде далысын үңкүйтүп, башын салган Зулпуевиң. Карасанаган антисоветтик үгүт Американын, Англиянын эле колунан келет деп жүрүшсө, ириткинин ириткиси, бузукунун бузукусу экен Зулпуевиң. Дени-карды соо кишинин оюна келбеген ушунча бузук идеяны кантип ичине катып, эл арасында билинбей бугуп жүргөн!? Басып өткөн өмүрү жетилип келаткан муунга өрнөк болчу эчен-эчен асыл адамдардын адабияттагы, төтөн кыргыз адабиятындагы образдары түзүлбөй жатканда, кыргыздын “Матросову”⁶¹ табылып, эми кыргыздын “Морозову”, кыргыздын “Корчагини”⁶² табылбай, таап жазууга казыналык жазуучуларыңдын шаасы жетпей жатканда, акыл-эси ордунда кишинин кылар иши эмес мынабул жорук! “Союзубузга жай керек” десе, жайлуу кылып, “гезит-журналдан чукакпыз” деп даттанса, анысын орундатып, партия менен өкмөт жылда иргеп таптаган акын-жазуучуларың образдан образ калтырбай, кагаздан кагаз калтырбай, жазып

⁶¹ Александр Матросов (1942-жылы өлгөн) – Улуу Ата Мекендик согушта душмандын атайын чыңдалган ок атуучу түйүнүн көкүрөгү менен жаап, курман болгон.

⁶² Совет бийлигин курууга жан-дилиң берген өспүрүмдөрдүн жана жаштардын аты символго айланган өкүлдөрү.

үлгүрбөй атса, капталдан качырып, эл душмандарын көкөлөтүү каапырдын кылар иши эмеспи!”.

- Жолдоштор! Комсомолдун кызыл билетин көтөрүнүп жүргөн Зулпуевдин оюнда Совет бийлигин түптөгөндөр жек көрүндүлөр имиш дагы, эл душмандары эл келечегин самаган оң каармандар имиш! Ушул туурабы!? – деди комсорг.

Отургандар огобетер үрпөйө жакаларын карманды.

- Же арабызда алигиче “контрларга” сыйынган комсомолдор барбы!? – деп кыйкырды комсорг.

- Кыянаттык! – деп бир ооздон күбүрөнүп коё берди отургандар.

- Бирөө-жарым үйрөтүп-үгүттөгөнү бар го!? – ЦКанын кишилери зыңгырап отурган катардан бирөөсү “барк” этти.

Көкүткөнсүгөн ушул сөз докладдын чыгармачыл муунду камкордукка бөлөөдөгү алешемдиги айтылган кайрыгына туштап айтылган экен, анда эле комсорг филология факультетиндеги калемгер улан-кыздарды идеялык жактан алпештөө маселесин саймедиреп калса болобу. “Учурчулардын” баштары шылкыйып, филфактын мугалимдери уятынан жерге кирип кете жаздады.

Ары жок Зулпуевдин аңгемесин “Ала-Тоого” көтөрүп барганы гана айтылган жок, же болбосочу, жакшы эле такалап, жакшы эле талкалады...

- Жолдош Зулпуевдин комсомолдугун ушул жерден чечип бергиле! – деп туталана бүтүрдү сөзүн комсорг.

Жарыш сөздүн кезеги жарыяланганча отургандар БАЗдын ичин солкулдата шатырата кол чаап турушту.

Кезек тарых факультетинин комсоргуна ыйгарылды. Комсоргду “комсорг” эле деп жүрүптүр айрымдар, айтууда “Өтмө кызыл туусу” да бар экен. Ошол чыкты жулунуп.

- Жолдош комсомолдор! Силер каякты карап отурасыңар капырай, комсомол Жусуп Зулпуевдин анти-коммунистчил кыялын мен беш колумдай эле көрүп турам, керек болсо ал азыр да жыйналышты тоотпой, чалгыртмалуу отурат! – деди ал ай-буйга келбей эле.

Залдагылар баштарын созуп, көздөрүн ымдап, “дагы эмне айыбын таап алды? Чылгый оозун ачпай отурган неменин оюндагысын кантип окуду?” деп эстерин жыйгыча, тигил сөөмөйүн кезенип:

- Жана күн тартибин колго салганда Жусуп Зулпуев колун да көтөрүп койгон жок. Демек, жыйналышыңарга “макул эмесмин, каршымын” дегени! – деди.

Отургандар оңтойсуздана: “Коку-уй! Кашайып байкабай калганыбызды карачы!” дешти ичтеринен. Колдогон болуп, кол чаап жибершти ага да.

Негедир, “баланчанчы съезддин делегаты”, “түкүнчөнчү съезддин делегаты” делгендердин, кур дегенде “өтмө кызыл туунун ээси”, “ударниги”, “отличниги”, “комсоргу” делгендердин сөзү жугумдуу болот окшобойбу, залдагылар аларды мелтиреп угуп, кол чапканы келгенде алакандарын шапалактай ургулап калат. Ушуну байкады Турар баятан. “Биринчи курстун студенти дегенден бөлөк кадырым жок, кантээр экемин, сөзүм кандай чыгат?” деп убайым чекти.

Аңгыча жыйынды баштаган комсоргдун:

- Сөз кезеги Совет бийлигин орнотууга катышкан тунгуч активдердин бири, Ата-Мекендик согушта немецтик-фашисттик баскынчыларга каршы кашык каны калганча кармашып, социалисттик Мекен үчүн жанын кыйган каарман Саадак Атаевдин уулу, комсомолдун мүчөсү, тарых факультетинин өрнөктүү студенти Турар Атаевге ыйгарылат! – деген жарыясы угулду.

Тааныгандар бирин-бири чыканактары менен түрткүлөшүп, “Сөз “Тураровкага” тийди”, “опеей, трибуна талашып, ЦКнын кишисине көрүнмөкчү болгон “Тураровкаң” оңой эмес тура!” дешип, тамаша чала күбүрөшүп калды. ЦКнын кишилери да кыйгачтана моюндарын буруп, “тунгуч активдин уулу” дегенге кызыга көз чаптырышты.

Кошо мойнун бура берген бир Жусуп Зулпуев гана көзүн алайтып, уккан кулагына ишенбей элейди. Коюу чачы жука тармалдуу, ары алибеттүү жигиттин элди аралап, трибунаны көздөй арышты кенен сала басып баратканы көзүнө урунду. Колтугунда кыстарган кагазы бар. Күрөшкө түшчүдөй опурулган басыгынан, олбурлуу келбетинен, чачты өскөлөң койгон түрүнөн физкультура институтунун студенттерине, өзү айткандай “кайран беш жыл окуусун акылды пештөөгө эмес, колу-бутунун булчуңун чыңоого короткон, анан да ошонусуна корстон, колоктоп Фрунзенин көчөлөрүн таптаган көөдөк студенттерине” окшоштурду.

Тобо! Акырет дейт, акырети жок эле акыры түбү кез келбесең коё кал! Акырети жок эле алакчы дүйнөнүн тамашасы бейм! “Эки тоо көрүшпөйт, эки адам көрүшөт” деген баягы лакапты сүйүктүү каарманы Таласбай Зулпуевге эмнеге айттырмакчы болду экен? Аңгемесинин экинчи бөлүгүндө ушуну жазмак оюнда бар эле, Нанай колотунун нары жагында калган элдерди кыргыз автоном облусуна кошкусу келгендиги үчүн “Абдыракман уулучулук” деген жалаага кабылып, ак жеринен күйгөнүнө айласы куруган Таласбай Зулпуев ушинтип айтышы керек эле! Сюжеттин ушул учурдун болушун

алдын-ала билип-туйгандай түзүлгөнүн карасаң! Жорголотуп ыр жазчуда сыйынган Парнасыбы, кара сөзүн жазчуда сыйынган атасынын арбагыбы, айтор кайсы-бир сыйкырдуу күч ыңгайын келтирип, андынып отуруп калеминин учуна салып атканын карасаң!

Трибунаны тиктеп отуруп, өзөгүнүн тереңиндеги эски кеги ойгонду Жусуптун, тула боюн майда калтырак басып, каны тээп чыкты төбөсүнө. Өңгөсү түгөнүп, эми атасын аттырып ийгендин баласына тепкилеткени атышкан тура! Эркимди майтарып, кайратымды жашыткысы бар тура буларың! Эми ушунусу калыптырбы! Мынчалык мазактоо болобу?! Жулунайын дейт, жулуна албай отурду, айкырып алдынан чыгайын дейт, айкыра албай отурду. Ызаасы толду ичине. Так ошол ирмемде, башын ачуулуу чулгуй бергенде бирөө бир муштагансып кокусунан эле мурдунан кан кетти. Адегенде мурдуна ысык шүүшүн келгени туюлгандан, оң колунун үстүнө сала жанып көрсө, кан шыбала берди, “ий!” деп эки таноосун чымчып, ак көйнөгүн булгап албаска шарт эңкейүүгө араң үлгүрдү. Байкаса, сол таноосу канап атыптыр. “Жай уксам болот эле мунуңарды, уруксат бекен?” дегендей жан жагын жал-жал тиктеди эле, сыртка чыкса ошондон ары качырып алышчудан бетер, “шүк отур!” дегендей теше карашат залдагылар. Каран басып ошончодон дал бүгүнкүдөй ашыгычтуу күнү унутуп чыга бергенин карачы, сол колдоп чөнтөгүнүн түбүн сыйпагыласа жүз аарчысы жок. Папкесин шыйрагына жөлөй сала, шашкалактай антарып, сыя соргуч сууруп чыкты да таноосуна басты. Колу таноосунда, чакчайып эки көзү трибунада чиренген Турар Атаевде. Бир туруп Саадак Атаевдин элеси тартылат көзүнө. Жалаңкычтай көрүнөт көзүнө.

- Жолдоштор! Ыраматылык Саадак Атаев - менин тууган атам экен! Советтик жана партиялык көрүнүктүү кызматкер! – деп баштады сөзүн Турар Атаев. - Ал киши жаңы заманга жан-дили менен кызмат өтөгөн, совет бийлигин орнотуу ишине аянбай салымын кошкон азаматтардан болуптур. Өзү орто чарбадан экен, бирок сабаттуу болуптур. Ошонун аркасында аң-сезимдүүлүктүн үлгүсүн көрсөткөн, элди алгачкылардан колхозго үгүттөгөн киши. “Май колхоз” дейт элде, азыр да бар. Мен чоң атамдын колунда өсүп калып, ал кишини “ата” деп калгам, атамдын айтуунда Саадак Атаев кокту-колотто көчүп жүргөн биздин элди “Чынгыштын оолусу” деген ээн жердин оозуна кыштак кылып кондуруп, өзү жол баштап, өз колу менен кыштактын башындагы тунгуч тамдын дубалын урдурган экен. Атам азыр турган ошол там азыр да бар! Эки бөлмөлүү там!

Экөөнүн көз караштары чагылыша түшүп, Турар Атаев “бу жигитти кайда көрдүм эле” дегиче, Жусуп Зулпуев өбөктөй берди. Челдей жука кагаз эле жанагы сыя соргучу, үч которуп басканда канга эзилип-жуурулуп калбаспы. Жусуп кайсактап башын салаңдатты. Томолоктолгон кагазды алдына таштады да, сол колун папкесине солоп, дагы сыя соргуч издеди. Жок. Оң кочушу канга толуп чыкты. “Эми эмне кылам?” деп заманасы куурулуп, залдагыларга, президиумда отургандарга жана бир мертебе жалдырай көзүн агытты эле, тумшугун канжалата коюшкансып табалай карашат тигилер дале. “Орус - акыйкат, орус - боорукер” деп жүрсө, тим эле сөз окшойт аның деле, тигинде отурган быштактай сары чийкил орусун деле унчукпайт мелтиреп.

Трибунага ээлик кылган неме залды жаңырта бакылдап атат:

- Сержант Саадак Атаев немецтик-фашисттик

баскынчыларга каршы кан-жанын аябай согушуп, тил кармаган! Өзү тээ алыскы Кетмен-Төбөнүн эле койнунан чыккан тоолук кыргыз туруп, немистен келген нечен-нечен фашистти өз колу менен жайран кылган! Баатырлыгы орденге татыган!

Өзү кошо майданга жалтанбай киргенсип, төбөсүнө темир каска жапкан, кундагы чолок автоматтын туурасынан сундурган, уңкул мурун, чуңкул көз немистин маңдайынан туш келип, майкандашып кайткансып, далайынын башын өз колу менен айрыгансып Турар Атаевдин көөдөнү керилүү, үнү сыймыктуу. Кудай бетин салбасын, көкмөлдүр асман - асман болуп жаралганы, төшү түктүү кара жер - кара жер болуп жаралганы, ошол жер менен көктүн ортосундагы жарыкчылыкка башы кара, буту айры адам баласы - адам болуп келгени алмустактан киши тукуму көрө элек уруш чыгып кечээгиде, ошол уруштун чуусу азыр да жаңырып тургансып ушул муундун кулагына. Казат жылдарына оро-пара жарык дүйнөгө келген, кан күйгөн жылдардын капшабынан жетимдиктин жүрөккө так салган азабын, карыпчылыктын жанга баткан тозогун текши тарткан, эми минтип окуп киши болууга көгөрө шайланган ушул муундун арасында боору бүтүнү чанда болсо керек эле, жок эле дегенде чукултураак бирде-жарымы уруштан кайтпай калган шордуу муун эле, ошол себептенби, атасы согуштан өлгөндү угушканда баштарын ийкеп, Турар Атаевге жандары ачып отурду. Анүстүнө урушта өлгөндөрдүн даңкы башкача ардакталчу эмес беле.

Он мүнөт сүйлөйсүң делди эле, сөзү он мүнөттөн ашып, Турардын чактачудай түрү жок.

- Берлинге чейинки челчең жерлерди тебелеп барып, аттиң, жеңиштин күнүнө жетпей, баатырларча курман болуптур. Сержант

Атаевдин өлгөнүн угузчудагы кара кагазы атам Атайдын бокчосунда сакталуу, “майор Шевчук” ысымдуу командиринин колу коюлган!

Кан кочуштаган оң колун жамбашына сүртө берип, Жусуп Зулпуев мурдун ал ортодо сол колдоп буугучакты, кан көйнөгүнүн төшүнө тамды. Эки колун шымына алмак-салмак сүртүнүп, күрмөсүнүн жеңи менен да аарчыды кызыл жаян тумшугун. Же бир мурдунун канаганы тыйылып калсачы, кычагансып, илдет жармашты да калды.

Арданды. Так ушул өчтүүнүн алдына келгенде бирөө тумшугун канжалата муштагансып, мурдунун каны шүүшүндөп тыйылбай, көпчүлүктүн алдында башын бийик кармай отурууга шарты келбегенине андан бетер арданды.

Ач чөөлөрдүн таландысында калган, алдан тайып, айбаты түгөнгөн кабыландай айласы куруп отурган. Жүдөгөндөн көзүнүн чарасы чөгүп, мусаапыр туюп отурган өзүн.

Так ошол маалда кимдир-бирөө оң каруусу туштан билинер-билинес жумшак укулады. Мурдунун убарасы менен болуп жатып, адегенде таназар албаганда, алигинин колу катуурак түрткүлөдү. Ормоң этчүдөй кабагын чыттый кылчайса, үлбүрөгөн ичке билектүү бир селки саймалуу жүзарчысын сунуп турат. Ирмемге жүзүнө бакмакка башын көтөрдү. Караса, аккуу мойнуна желбирөөч асынган баягы кыз турат! Үнсүз тиктеп, кирпичинин учунда шүүдүрүмдөй чолок жашы турат! Ийменбегенине таң калды. “Ме, байке!” дегендей телмирип, көзү менен мунайым суранып турат, “Колумдан келген көмөгүм ушу!” дегендей өтүнүп, жалбарып турат. Жусуп Зулпуев боюн түзөп, чыйралды. Сол колу менен мурдун калкалап, жүз аарчыны энкейе оң колдоп илип алаарда:

- Ыракмат, карындаш, - деп шыбырады.

Кирдүү кол менен кармагыс саймалуу жүз аарчыны бүктөмүнөн аярлап жазып, учун таноосуна кысты эле, жыпар самындын, атырдын аңкыган жыты кеңилжээрин өрдөдү. Оңдоп экинчи учун басты. “Өх!” деди ичинен.

Кызыл-жашыл жибек жиптен саймалуу ушул жүз аарчы, ушул жүз аарчы сунулган ирмем демөөр болду Жусупка, ушул ирмемди тартуулаган үлбүрөгөн ичке билектүү, күмүш желбирөөчтүү кыз аркасын тийгизип, периште болду Жусупка.

(Кийин ушул окуяны желбирөөч тагыган кыз мындайча эскерет:

- Арстаным! Адам зөөкүрлүккө алдырганда көздөрү чөө кейиптенип калаарын туйдум, көздөрүн боз чалып, акшындап калаарын көрдүм. Залдагылардын чөөлөрдөн айырмасы жок көрүндү маган! Трибунаны мыкчып, залды жаңырта бакылдап сүйлөгөндөрү

чөөнүн жинди каткырыгындай туюлду! Түтпөгөн жаным жүз аарчымды сундум өзүнө...).

“Дурус эле айттым окшойт, чактап сүйлөйүн” деп Турар Атаев түшүп кетти трибунадан. Жабалактап кол чапмай дагы кайталанды. “Кыбалары канды окшойт! Сөзүмдүн кайрыгын комсоргчосунан плакат, транспаранттай таамай келтире албасам да кыраатын келтирдим” деп Турар Атаев өзүнө-өзү корстон болду. Актив болот деген ушу да.

Мындайда жогортон келгендин көзүнө илинип, назарына түшүп калмакка ашыккандар жабалактап көбөйүп кетет эмеспи, улам бири жарыша кол көтөрүп, жарыш сөз талашууда. Алардын үнү баштагыдан катуу, өктөм.

Тарых факультетинин дымактуу балдары сүйлөдү:

- Тик согуштун заманында компартия менен комсомолдун ишин чангандарга комсомолдун катарынан орун жок!

- Университет төрт жыл бөпөлөп окутса да жолдош Зулпуевдин сабаты ачылбаптыр, саясы жактан жетилбептир!

- Окууну аяктоонун алдында турса, эртең бир мектепке жумушка жөнөтүлөт, өсүп келаткан жаш муундун арасында кантип иш алып барат? Коммунизмдин эртеңки куруучуларын идеологиялык жактан кантип тарбиялайт? Татыксыз!

Өздөрүн чымындуу санаган филфактын балдары сүйлөдү тапанданып:

- Майып иш! Мал аласы сыртында, киши аласы ичинде деген ушул! Арабызда жүргөнүн туйбай калыппыз!

- Куттуу университетибиздин ыйык атын булгаган сыйкы!

- “Учур” ийримине жамынып, эл-журтту көйгө салган чуут! Комсомолдук билеттен айлансын!

Бир аңгеме жаза коём деп, кулагы мынча чуулдаган Жусуп кеп кайтара албай отура берди саймалуу жүз аарчыны уучтаган тейде...

VIII

Бир чоң ишти кыйраткансып трибунадан түшкөн Турар Атаев жуп отураарында күбүр-шыбыр түшкөн жоро-жолдошторунун: “Жабуулуу кара инген чыгат! Кара инген!” деп тамшанып жатышканын кулагы чалганы эсинде. Жүрөктөрү кабынан козголгонгобу, айтор тынч отура алышпай копшолушуп, күмүш желбирөөч тагынган кыз отурган жакка утур-утур моюндарын созушканы эсинде...

Комсомолдук кырмызы белеттин ошондогу кызыл чеке талашы жыл айланбай кыз талашка айланаарын ким билиптир. Анан ал

талаштын кумары филфак менен тарых факультетинин студенттери арасындагы аңыз-аңгемеге айланып эле тим болбой, далай аңгеменин жазылышына себеп болоору андан бетер ойго келбеген жосун эле! Эки акын жаакташкансып, удаа-удаа төгүлгөн ошондогу саптар, эки жазмакердин калеминен удаа чыккан ошондогу аңгемелер...

Ошол жылы окууга түшкөн студенттер өмүрүндө глобусту биринчи көрчүдө айран калгандан баштарын чайкап, таңдайларын кагып (шаарга оболураак киргенине өйдөсүнгөн бирин-экин кыргыз кеп кылгандай “деги айылдык балдардын жоругу курусун”), тамашага чала айткандай, ал ортодо дүйнө чарк айланып, тегеренип аткан, дүйнө үшүнтүп бейкапар кыргызындын көр турмушун кошо айландырып-тегеретип аткан. Ай-жылдыздын бийиктигинен туруп ошончо жердин ичинен Суусамырдын айдайгак талаасына көз чаптыргансып, глобустун бооруна кадала тигилген суусамырлык студент не таңкалгандан, не кейигенден башын чайкай: “капырай, ушунун бетинде эле чачырап кетпей, укум жерди айланчыктай ары-бери куру-бекер чапкылап жүрүппүзбү?!” деп таңыркаса, кыргыз баласынан жалгыз Америка менен Европанын узун тарыхын ирээтин бузбай оозанганга жарап, аудиторияны жаңырта, жаңылбай дарс окуп калган, ошонусу менен эчендин гана оозун ачырган мугалими: “эми куру бекер чапкылабайбыз, кызыл байрак желбиретип, коммунизмди көздөй алгалап, айланабыз!” деп компое жооп кайтарганындай, кыргызындын жай турмушу көч карасында кошо айланып, кошо агылып атты. Бул сапаркы саамдарда коммунизмди көздөй айланып аткан.

Көктөм маалы болчу. Момун кыргыздын атынан советтик тиричиликке иритки салып, турмушун тетири айландыргысы келген оолукманын айыбын ачкан, абийирин төккөн жыйындан кийин актив катардуу жүргөн Турар Атаев университеттин комсомол уюму отурган кабатка көтөрүлүп баратса (экинчи кабатка чыкчу тепкичтин имерилген жеринде), күмүш күбөгүнүн айынан университет ичине дайыны аңыз баягы кыз так мандайынан чыкса болобу. Албырып алган негедир. Адегенде каректери чагылыша түштү. Ошол ирмемде кыз эмне ой менен карады ким билет, айтор жалт эте тиктей сала кайра дароо көзүн ала качып, таардан бычылган китеп кабын кучактаган тейде капталдата басып, жандай өтө берди. Моймол көз неме экен, негедир суз тарта түштү. Турар имериле түшүп, көзүнүн кыйыгын салып артынан узата тиктесе, май соорусуна түшкөн кара чачын алты өрүм кылып өргөн кыз арышын бачым таштап, булактаган бойдон кетти. Кайкалай түшүп, чачын оңдомокко мойнун бир силкинип алганы гана жактырбагандай түр көрсөтүп, булкунгандай туюлду Турарга.

Бир бет келип, сындан өткөрбөй жүргөн экен чиркиндики, бул саам кыздын сын-турпаты Турардын жадына таасын орноду. Алкымын жапкан, далайга сөз болгон күмүш желбирөөчүн эле көзү чалган жок, а бирок айчырай жүзү, айча бел мүчөсү, ошол мүчөсүнө кынама отурган көк кыжымыдан чыптамасы, кенен жеңи билектен өйдөрөөк, этеги балтырынын үстүн жапкан кызыл сатин көйнөгү (кош этек мындай көйнөктөр илгериде кызыл ашыкка түшүп турчу эле) көөнүндө калды.

“Ии!” деди ичинен: “Тяньшандык окшойт!”.

Бирден олчойгон папке, калың кагаз, жок эле дегенде душман көзүнө ырымдап сөзсүз бирден китеп көтөрүнмөй өнөрү бар профессор-доценттердин утур кашынан чыкканына утур “Саламатсызбы!” деп үн чыгара учурашып, экинчи кабаттын кууш корридорун бойлой баратканда да алиги кыздын айча бел мүчөсү, маралдай басыгы, бели кыналган көк кыжымы чыптамасы, кызыл сатин көйнөгү, албырган жүзү көз алдында турду. Эми анын сын-турпатын толтурмакка үстү-башын ийне-жибине чейин эстеди. “Чачынын өрүмү бешөө беле, алтоо беле? Көйнөгүнүн бүйүрмө жакасы саймалуу беле? Кыжымы чыптамасынын бүчүлүгү инжудан беле, күмүштөн беле? Балтырына кыналган көкшаалы өтүгү?..” деп бүшүркөдү.

Ал заманда көсөлдү көргөндө кыргыз баласы көзүн жайнатып, көмөкөйүн бүлөп, ары сөздүү, ары жамакчы келчү эмес беле, анын сыңарындай айылдагы жородо бозого кызып алчусундагы бир-эки курдай кепке конок бербей ырдаган адистигине салып, ичинен жамактап да жиберди:

“Кызыл-Бел, Көк–Бел арасы,
Кызгалдактын талаасы.
Кызыл шайы көйнөгүң,
Кызганычтын дабаасы”.

Ээн-жайкын жер, жайлоонун жайыгы болгонунда ошондон ары коңурдуу добушун кошуп, заңкылдап ырдап жибермектир, университеттин корридору кууштук кылды да азыр.

Кайсы-бир ары жокко ыраа кыйбаган кызганыч сезими ойгонуп, комсомол комитети отурган бөлмөнүн босогосун аттап кирерде күзүндө окуудан куулгандан бери иликсиз жоголгон Жусуп Зулпуевди эстеди. Зулпуевдин чуусун чубап, комсомолдон айдачудагы жыйында көрбөдү беле кызыл сатин көйнөкчөн кызды!? Ошону да эстеди.

Ал кыздын оболураак эле башка бир күйөрманынан жүрөк туйлаткан ыр алганынан, дал ушул ирмемдерде көңүлү элеп-желеп болуп, университетке батпай деми кыстыгып, университеттин

артынан көздөн далдаа, ээнчилик издеп баратканы менен иши жок, башка бир күйөрманы тумарча бүктөп, бердирип жиберген катты түрсүл соккон жүрөгүнүн алдына мыкчий уучтап, тумардай уучтап баратканы менен иши жок, эски өчү Жусуп Зулпуевдин Корголчосунан ак бакайын кошуп боздоп, Барпычасынан күйүп, ал кызга ыр арнап жүргөнү менен иши жок, “Мага ылайыктуу көрүнөт!” деп ойлоду.

Комсомол комитетинин эшигине туура беш кадам калганда:

“Кызыл-Суу менен Кожояр,

Кыяндап агат Итагар.

Кыжымыдан чыптамаң,

Кыжаалат кылды итабар,” - деп улады жамагын.

Бу комсомол комитети дегениң кызык мекеме да! Кирип барып, ээ-жаа бербеген кызуу талкуунун үстүнөн чыкты. Демейде лекция-семинарларда сурак салсаң ооздоруна талкан толтуруп алышкансып, мелтиреп отуруп берчү студенттер сөздүү деле. Эркек-ургаачысы аралаш узун үстөлдү тегеректей отурган жоон топ активист кургурларың сөз жөнөтпөй, туурадан чыгып: “Менин сунушум!”, “Менин пикирим!” деп, мелдешке түшкөнсүп ар биринин сөзү “мен эле мен!” деп башталып, адаттарыңча элөөрүп алышкан. Кимдир-бирөөнүн туулган күнүн айтып, үстөлгө таянгандары аздык кылып, үстүнө чыга кала какылдап атышат. Эки-үч мүнөт коё туруп, “Эмне мынча камтама!” деп кулак салса, Лениндин туулган күнү жакындап, ошого кайгы жегендеги кербездери экен, үлгүрбөй калышчудай болуп өлүп-тала “ишембилик”, “дубал гезит” дегендери ошондон экен.

“Ээ, кокуй!” деди Турар Атаев айланчыктап туруп, “22-апрелге чейин дагы кенен бир ай убакыт бар эмеспи!”

Темселеп эмнеге киргенин түшүнбөй, “ушинтип активдүү болбой эле коёюнчу” деди да, төмөн түшүп, окумал элчилеп кызыл үйгө баш бакты. Партия болмокко партия тууралуу китептер жакшы эмеспи, тактай текчеде катар тизилген кызыл-көк тыштуу китептен колуна тийгенин алып, терезенин түбүндөгү бош үстөлдү ээледи. Бирок канчалык үнүлүп окуса да окуганы түк мээсине кирбей, эшик ачылса улам башын көтөрүп, ооз жакты шыкаалай берди. Кызыл сатин көйнөкчөн алиги кыз ушул отурган кызыл үйгө китеп издеп кирип келчүдөй, алты өрүм чачын сеңселтип баш багып калчудай туюлгандан, көзү толо көрмөккө куштарланып аңдынат. Мына ушинтип жаны тынч албай, көңүлү токтобой отуруп, жол-жолдуу дептеринин актай бетине уйкашын келтире төрт сапты чиймелей салды.

Көкө-Мерен, Үчүлүк,

Көгөрө жүрсөм күнчүлүк.

Көзүм толо бир көрсөм,
Көөр таштан беле бүчүлүк?

Жазып болуп, китебине үнүлөөрдө жанатада, тепкичтен көтөрүлүп, корридорду бойлой баратканда бүшүркөткөн ойлор кайра келди уйгу-туйгу түшүрүп: “Чачынын өрүмү бешөө беле, алтоо беле? Көйнөгүнүн бүйүрмө жакасы саймалуу беле? Бүчүлүгү?..”.

Окуудан чыгып калбастын далбасасында тырышып окуган студенттер болот, түшүнбөй атса бир жол сүйлөмүн үчтөн, төрттөн кайталап окуган, анысы да мээге кирбей атса сүйлөмүн сүйлөмдөй жаттап окуган студенттер болот, ошолор сыңарындай китептин үстүнө үнүлүп, анда-санда күбүрөнө окуп, үстөлгө өбөктөп отура берди.

«Общая тетрадь»⁶³ деген жаңы чыга баштаган агезде, китепти китептей көчүргөнгө ылайыктуу болор эле, ошондой калың тетраддан бирден көтөрүнгөн бирин-экин курсташы:

- Кармаганың кайсы китеп? – деп жөөлөп өтүштү эле,
“Мынакей!” дегенчелик Турар китептин сыртын көрсөтө берет.

- Аа! – деп коюшат курбулары. – Сенден бошобойт өңдөнөт?
- Азыр эмес.

Көк тыштуу бир китепке ээ чыгып отура берди ушинтип. Көп эле киши кирет, көп эле киши чыгат топурап. Топ-топ болуп ээрчишкен, кызыл-ала кийинген кыз-кыркын кирди. Бирок кызыл сатин көйнөкчөн кыз көрүнбөйт негедир. Көгала-сарала чыптамачан, беттери алмадай албырган кыздар кирип келди чууруп. Жалгыздап басышса тобунан бириндечүдөй болушуп чогуусу менен кирип келишет да кызыл үйчү аялдын маңдайына туруп калышат түртүшүп. Бирок көк кыжымыдан чыптама кийинген кыз көрүнбөйт арасынан негедир. Беш өрүм, алты өрүм чачтарын сеңселткен кыздар деле кирди чууруп. Бирок алты өрүм чачынын учу май соорусунда чайпалган кыз көрүнбөйт негедир... Турар үшкүрүнүп алды.

Жарым саат өтүп-өтпөй - окумуш этип китепти ортолоп калган - жанагы саптарды дагы улады:

Ичке-Суу менен Такталык,
Идерлүү жүрсөм күнчүлүк.
Изиңен таап бир көрсөм,
Инжудан беле бүчүлүк?

Ушул саптар маңдайынан бир көргөндө көңүлүнө бүлүк салган аты белгисиз алиги кызга өзүнөн-өзү арналып жатты жаман оюнда,

⁶³ Калың дептер.

акындык даарыгандан шыгы ойгонгондой уйкаштуу чыгып, уйкашы уйкашына учкашып, ак барактын бетине шурудай тизилип жатты. Ушул саптар непада алиги кыздын колуна тийсе дароо жүрөгүнө чок салчудай туюлуп, жүрөгүнөн, жүрөгүнүн тереңинен суурулуп жатты, ошол кызга деп сунулуп жатты. «Арзуу саптары!» деди оюнда. «...га!» деп арнап коёрго гана кыздын атын билбей турду кыйналып.

Түш оогончо отурду кезерип, инжу бүчүлүкчөн кыз кызыл үйгө китеп издеп киргени жок томсортуп. Бешимге чейин отурду көгөрүп, кара чачы алты өрүм кыз кызыл үйгө китеп сурап баш баккан жок бозортуп. Канчалык акыя отурбасын, караанына зар кылып, ансайын аңсатып, келбей койду ындынын өчүрүп.

Курсташтарын таң калтырып, кызыл үйдөн элдин арты болуп чыкты Турар. Бирин-экини менен жол улаш басып, бутак-шагы күчүктөп, бүрү жарыла баштаган бакты аралай келатканда да жан-жагына кылчактады. Топтошуп баскан, жупташып баскан жаштар жүрөт толтура. Негедир издеген кызы көрүнбөйт. Ошондо дагы төрт сап ыр жазчудай элигип, “Ашыктыктан акын атанмак ушундай окшойт” деп ойлогону да бар. Сыңар тизелете отургуза калып, дептеринин бетине түшүрүүгө шаштырган ал саптарды кечинде, тээ уктар маалда дагы эстеди.

Курдаштарына желбирөөч кызды көргөнүн, бирок бүгүн желбирөөчсүз көргөнүн айтып, сырт келбетин сүрөттөп берсе, алары «Аа! Баягы жабуулуу кара инген чыкчу кызбы!» дешип, далайга кобурашып кеп кылышкан.

- Тяньшандыкпы!?

- Өзү! Өзү!

Турар желбирөөчтүү кыздын жердигин өткөндө жаңылбай тапканын эстеди. Орусу кайнаган Фрунзеге тайманбай окууга түшкөнү, болгондо да университеттин филфагында жүргөнү эле далай аңызга айланып, жигиттердин арасында даңаза күткөнү менен иши жок, ушинтип боолголоп койбоду беле, ошону эстеди. Тянь-Шандык беш көкүл сулуунун шаардап кеткени Тянь-Шань элинде эмне кеп болгонун ким билсин, айтор Тянь-Шандык ашкан сулуунун Фрунзеге келгени эле былтыртан бери бүтүн Фрунзеге уу-дуу кеп болгонун, эркек аттуунун баары ошол күндөн ушул күн университеттин филфагын аңдынып калышканын угуп, оготер бүйрү кызыды.

Көзү илинбей, ооналактап жаткан. Бир оокумда жанындагыларды чоочутуп, керебетинен каргып турду да бурчтагы чарчы үстөлгө чаарала турсы, ак майкачан отура калып, жол-жол дептерине жазганы бул эле:

Күмүштак башы кечүүлүк,

Күлүктөй жүрсөм күнчүлүк.
Күйүнбөй барып бир көрсөм,
Күмүштөн беле бүчүлүк?

Катар керебетте жаткан курбулары: «Тураровкабыз эми Кулмырза болгону калганбы?» дегендей баштарын көтөргөн.

Экиби, үч күндөн кийин укса көк кыжымы чыптамасынын үч бүчүлүгү эле үч куплет ырга тең кыздын аты «Зыйнат» имиш, артынан калбай арзуусун айтып, ашык болгону - Жусуп Зулпуев имиш! Ошондо Турар Атаев чындан намыстанып: «тал чыбыктай буралган ушундай кызды чынары куурагыр Жусупка кантип ыраа көрөйүн!» деди. Ошо күндөн кеч калбай кызга сөз айттырууну чечти.

Оболу, бүчүлүк тууралуу үч куплетти башына коюп, мурунку жамагын аягына улап, кызыл сыя менен көчүрүп чыкса баш-аягы беш куплет ыр болгон. “З...га” деп арнап, жооп күтөрүн айтып, кудум баягы айылдын кыздарына кат ташычу кездегидей тумарча бүктөп, филфактагы эле курбу кыздарынан бердирип жиберди.

Университетти айланып эки күнү күттү жообун. Жышаанасы да болгон жок. Үч күн күттү жообун. Ишаарасы да болгон жок. Жатаканасында калчуда ары басат мүнөт санап, бери басат мүнөт санап. Түн уйкусунан үч ойгонгон учуру болду. Жооп күтүп зарыккандан айласы куруган Турар кат жазгандан төртүнчү күнү дегенде, түштөн кийин филфактын кыздары жаткан жатаканага барды жолдошун ээрчитип.

Алтынчы күн эле. Жасанып алышты. Ошол жылдары шаарга кирген бир курдуу кыргыз жаштарынын көлбөөртүп кара костюмшым кийген өнөрү чыккан. Ак матадан көйнөктөрүнүн үстүнө модасын “диагональ” деп койчу, жүн кездемеден бычылган костюмшымдарын кийиништи. Кочкул-көк, кочкул-кызыл түстөрү жол-жолунан келген, балтыр туштан чоймо менен тарттырып коймо жибек байпактар чыгып, кыргыз баласы да жибек байпактуу боло баштаган. Андан кийиништи. “Буюрса кызматчылыкка жетээрибизге мына-мына аз калды” дешеби, айтор өйдөңкү курста окугандардын фетровый шляпа киймей адаты болор эле, Турар да аларды туурап, оокаттуу курдашынан сурап алган фетровый шляпаны капталына кыңайта кийип алды.

Дүпүйгөн кара жыгачтарга көмүлгөн эки кабат жатакана жаз илебине койнун кергенсип, жыгачтуу терезелери кенен-кенен ачылуу экен барышса. Кыз-кыркындын дабышы угулуп, кыңылдап ырдаганы да бар. Тушунан барып “Зыйнат! Зыйнат барбы?” деп, колу менен оозун калкалап, бекем үн салууга терезесин билишсечи жаткан бөлмөсүнүн же мурда тааныбаган соң...

Күймөнүп турушту да эшик кайтарган орус кемпирге “Зыйнат” аттуу кызды издеп келишкендеги жайын айтышты. Ай, ушул Фрунзедеги эшик кайтарган ошондогу орус кемпирлердин азабы! Мамлекеттик бир маанилүү жайды коругансып эшик кайтарган орус кемпирдики өтгү эми. Тигил экөө кыз ала качканы келишкенсип акырая карап:

- Жигиттерге жолоого болбойт бул жерге! - деди ыргыштап.

“Апей! Карындашыбыз болот!” деп атып араң жоошутушту кемпирди.

- Кирип-чыккандардан айттыргыла, - деди орус кемпир акыры.

Чөөгүн көтөрүнгөн кыз бараткан экен:

- Карындаш, Зыйнатты чакырып бересизби? – деди Турар туура эле.

- Кимди? – деди чөөгүнчөн кыз имерилип.

- Зыйнат, - деди Турар.

- Зыйнат?

- Ооба, Зыйнат.

- Зыйнат деген жок, Сыйнат деген бар. Үчүнчү курстанбы?

“Зыйнат ысымдуу жок” дегенди укканда жүрөгү болк этип, шаабайы сууй түшкөн Турар Сыйнатты укканда оңоло түштү.

- Ошол, ошол... – деп жиберди боолголоп.

“Зыйнат” эмес, “Сыйнат” турбайбы!” деди ичинде: “Кап, “С...га” дебей, “З...га” дегеним чекилик болгон турбайбы?”

Сыйнат эми кызыл сатин көйнөгүн, көк кыжымы чыптамасын кийинип, аккуу мойнуна күмүш желбирөөчүн тагынып, жазгы гүлдөй түрлөнүп чыгат деп ойлоп алыптыр толкунданган Турар. Чыккан жок маалкатып. Ал ортодо жигиттерди ары шектүү, ары жактырбаган түр менен тиктеген орус кемпир кууп чыкчудай түрдөнөт. Тигил экөөнө бети түктөйгөндөй көрүнөт.

Түшүнүп көтөрүшөбү, түшүнбөй көтөрүшөбү ким билсин, же окууга ынтызар кишинин кебетеси ушундай деп ойлошобу, айтор кудум “Советтик Кыргызстандын кызы” деген сүрөттөгүдөй болуп китеп кучактаган, кудум ошондой болуп бир байлам кызыл жоолук байланган, анан да бош колуна кулагы кыйшык мискей кармаган кыз өтүп баратыптыр. Андан айттырышты.

- Карындаш, Сыйнатты айтып коёсузбу?

- Ким дейин? – деди имерилип.

- Агасы. Агасы болобуз.

Он мүнөттөй сагалашты. Үй ичине кийингени окшойт, жеңи билектен, этеги тизеден гүлдүү чыт көйнөкчөн эле желең чыга келди Сыйнат бир оокумда. Оозго дейре басып келип, сыртка бир баш багып, ким чакыртканын түшүнбөгөн кишидей түр кылып, кайра артка бурулаарында:

- Сыйнатсызбы? – деди Турар.
- Ооба, - деди кыз үркө караган болуп.
- Сөз бар эле.

Коомайланган Сыйнат күтүнүп калды.

- Мындайраак басып сүйлөшпөйлүбү, - деди Турар.
- Айта бериңиз ушул жерден эле.
- Басып келсек...
- Каякка? Жок, мен баса албайм...
- Кат жаздым эле.
- Алгам...

Сүйлөшүп алышсын дегенчелик кылып, ээрчиген жолдошу экөөнү ээн калтырмакка окчунураак басты. Турар буйдалбай:

- Кат бердим эле, – деди.
- Кыз накыштуу окшойсуз! – деди Сыйнат.
- Эмне? Эмне дедиңиз?
- Каңырыш угуп калдыңызбы? Кыз жандуу окшойсуз!

Мукактанып сөз таба албай калган Турар:

- Сен үчүн акын болормун! – дебеспи.
- Кудай маңдайга шык жазбаса, жанталашканыңыз курусун!
- Жазсамчы!
- Ычкынсаңыз, ычкынчаак жазуучу атыгасыз!
- Шыктуумун!..
- Куу чирен көрүнөсүз! Көрдүм жазганыңызды!

Ушинтип кагуу жеп калаарын ойлобогон Турардын күйбөгөн жери күл болду. “Ашыктыктан ыр арнадым өзүнө” деп жүрсө, “өмүрүмдү сайып, акының болоюн өзүңө” деп жүрсө! Өзү Сыйнаттын маңдайында сүйлөшүп турат дагы эмнегедир оюна Жусуп келиптир. Жактырбай тиктеген кыздын: “жазганың Жусубумдун ырларынын жанында шоона эшпейт” деп ойлоп алганын кайдан туйсун, “жаман Жусуп эле менден артык жазат бекен? Көрбөдүкпү Жусуптун жазганын?” деп ойлоду ичи күйгөндөн. Жүрөгүнө чок салдым го деп жүрсө, муз бүрккөнсүп сүйлөгөнү эмнеси? Эсин жыйып, оозун ачканча кыз эшиктен аттап, бачымдай басып кетти. Сөз тапканга буюмасы келбей, шашкалактаган Турар Сыйнаттын артынан эки ирет атын чакырганга араң жарады:

- Сыйнат! Сыйнат!..

Сыйнат кайдан кайрылсын. Аркасынан кошо босогону бир аттап, үндөккө келтирчүдөй обдулду эле:

- Молодой человек, Вы куда!⁶⁴ – деди орус кемпир ордуна козголуп.

⁶⁴ Жигит, каякка бармакчысыз!

Чанагы чукурдуу көзүн үңүрөйтүп, кабагын чытып, берегилердин кобурашкандарын түшүнгөнсүп баятадан кадала карап отурган орус кемпирдин алдында калпы ашкереленгендей туюлуп, өтүрүк айтып келгендеги сөзүнүн төркүнүн, эми минтип кыздан өкүнтөрлүк кеп укканын ал кемпир билип-туюп койгонсуп Турар уялганынан жерге кирип кете жаздады. Орус кемпирдин кыргызча түшүнбөгөнү абийир болду да, болбосочу... (Кийин-кийин ушул окуяны Турар: “Агездеги кыргыз балдардын ыймандуулугун кантесиң!? Кыргызча ырым билбеген орус кемпирдин көзүнчө кайсы арыма уялам ошондо?” деп эскерет).

Кыздан мындай кагуу жеп көрбөптүр башта. Беш куплеттик ырынын куну, беш күндүк үмүтү минтип беш мүнөттүк кепке арзыбай калганына ызааланган Турар жорто басып, жатакананын оозунан чыгып кеткенче ашыкты. Уйгу-туйгу ой арасында “Беш күндүк беле!” деп коет, “Беш күндүк эмес!” деп коет...

Кыркалекей кара жыгачтардын катарын көлөкөлөп, кыйшык сөңгөгүнө таянып турган жолдошу Турардын бозала болуп, шылкыйган түрүн көргөндө боюн түзөп, сөз айта албай элейди. Жакын келген досунун көзүн тиктеди жалдырап.

- Көңүлү калгансып так секирет. Жанагы жаман Жусуп башын айлантып алса керек, - деп күңкүлдөдү да Турар башынан фетр калпагын чечти.

Тим эле керстендей керилип, Дзержинканы бойлото каалгып баскан чоң акындан бешбетер фетр калпак кийип алганычы! Фетр калпак жарашпай турду ушу азыр.

- Мындай басып кетеличи, досум, - деди.

Сөлбүрөбөй, көздөн далдаа басып кетүүнү каалады. Шаардын активдерчесинен көлбөөрүтө кийинген костюм-шымы шөлбүрөгөнсүп жарашпай турду ушу азыр.

Дароо жатакананын жолуна бурулбай, көчөлөп көпкө жүрүшкөн соң Молодая Гвардия бульварына чыгышты да, тротуарды бойлой жогору беттеп басып келатышты. Кызга кумар жигиттин миң кыялы курусун, эмне гана келбейт кыялга. Анын сыңарындай Турардын миң кыялынын ичинде аккуу моюндуу, күмүш желбирөөчтүү Сыйнатты жандап баратсам бульварда, арманым болбос бу барда деп кайрыган бир кыялы болгонбу, кудайым ушул азыр андай тагдыр буюрбай атканына, андай кыялды шамалдай айдап алыстатып атканына түпөйүл түшүп, түнөрүп келатты. Эмелеки окуяны чолуп-чолуп кеп салган болот.

- Өзү деги эти тирүү, сөзү чыйрак неме окшойт, - дейт кунт коюп угуп келаткан досу. – Жерлиги каяк экен?

- Тяньшандык дешет го. Тяньшандык.

- Тянь-Шанын кенен эмеспи. Кайсы району, айылы дейм да?

Жерлигин сурагандай болдубу!? Желкеси тырыша түшкөн
Турар:

- Таң! – деп туталанды.

Кыжаалат ойго чөктү. Көк кыжымы чыптамачан, кызыл сатин көйнөкчөн Сыйнатты көзү толо бир көрүүнү эңсегендегисин ойлоду, көсөлдүгүн көөр таш бүчүлүккө теңегенин ойлоду. “Айткандыр!? Тумарча бүктөп кат бердиргенимди айткандыр?” деп ойлоду. “Балким окуткандыр!?” деди.

- Эмитен эле жаман үйүт баштаба. Үстөк-үстөк кат берүүң керектир, - деди досу.

- Туура айтасың. Жазуум керек, - деп чыйралган эле Турар, - Үстү-үстүнө жазуум керек.

“Бүгүнкүнү да айтып бараар!?” деп ойлоду ал ортодо. Ушул ой келгенде кектүү Жусуп кекээр сөз узатып, кыйшая күлүп алаарын элестетти. Элестетти да арданды. Жанына теңебеген жаман Жусуптун кекээр сөзүн укчубу!? “Жообу болмогу керек!” деп кекенди Турар. Баягыда, тээ баягыда атасына акаарат айтканын укчуда Жусупту университеттин күзгү багына алып чыгып, көк ала койдой соймокчу да болгонун эстеди. Негедир азыр антип кайнай алган жок. Болгону:

- Мурдунан түтүктөп кан аткандай кылбасамбы! - деди.

- Ээ, - деп сөздү бурду досу, - Өткөндө эле агызбадыңбы. Эми Сыйнатты ала качып эле сызга отургузпасаң.

- Кайдагы жосунга үндөйсүң, досум! Анткендер статьялап кесилип атышпайбы! – деп чоочуду Турар, - Юрфактын балдарынан сурасаң...

Кыз ала качканды эскинин калдыгы санап, статья бычат эмеспи азыркынын соту. Досу үрпөйүп:

- Баса! – деди.

- Балким, трибунага чыгып, Жусуп Зулпуюпту сокпогонумда, Сыйнат сыртын салбайт эле, - деди Турар.

- Балким, - деп ийнин куушурду досу.

Экөө ушинтип “Молодая Гвардияны” бойлой келе беришти, келе беришти.

- Адашып кетпейбизби? Алыс кеттик го? – деди досу жан жагына элеңдеп.

Кайсы-бир жерден кулагы чалганын эстеп, оюна туура келгенден алаксымакка айтып калайын дедиби же алаксытмакка айтайын дедиби, айтор Турар:

- Баса, ушул бульвар башта Ат-Башы көчөсү аталчу экен, - деди.

- Ыя? – деди досу, - Кайдан билип жүрөсүң?

- Соңку жаңы тарыхтан окуган, маал-маалында кыргыздын

тарыхын жалтанбай сүйлөгөн кандидат агайдан укканым. Кээде лекциядан сырткары жайда, жалаң кыргыз студенттер арасында Эсенгул баатыр, дагы эмне баатыр дегендерди эскерип, санжырадан кеп салганды өтө жактырат эмеспи. Ошонун айтканы...

- Ооба десең. Бирок ошол агайды корком...

Төрт-беш жылдай илгери кең Фрунзе калааң кыргызыңды дагы бир жолу ээси оогончо таң калтыртып, “Октябрь” аттуу кинотеатрлуу кылган эле. Капкалуу сарайдай заңгыраган имарат эле аның. Ошол кинотеатрдын тушуна келишкенде артындагы кара жыгачтуу бактын ичинде, алыштын четинде сыралуу сары бочкени тегеректей түртүшкөн топ орусту көрүштү.

- Бир кружкеден сыра жутпайлыбы? – деп сунуштады Турар ал жакты карап.

Фетр калпакчан, көлбөөрүгөн кара костюм-шымчан, кара тору эки кара кыргыздын жөөлөшкөн топ орустун арасына жулунуп кирип барып, жулкулдап кружке талашарын, орустан талаашарын элестете албай досу дал болуп, кысынды.

- Жүрү! - деди Турар сары бочкеге далай имерилген кишидей ишенимдүү.

Досу “тыйыны!?” дегендей, чөнтөгүн сыйпагылады.

- Сары чологум бар! Стипендиямын жугу, - деди Турар досун айттырбай түшүнүп.

Турар эки ирет сары бочкеге кезекке туруп, экөө эки кружкеден сыра жутушту. Кара жыгачка ийни менен жөлөнүп, көбүгү кружкенин кырынан ашкан сыраны тамшана жуткан Турар чала-була аян келгенсип, Сыйнатты таң калтырмакка аңгеме жазмакчы болуп шерденди.

- Мен бир аңгеме же поэма жазып, Сыйнатка жөн киши эместигим билдирейин, - деди.

- Жакшы болот. Бирок не тууралуу жазасың?

- Эми, кыргызга жарашпаган темага кийлигишпейм. Гастелло болуп эмне кылам! Бектер бектей кезинде, хандар хандай кезеңде, Эр Эсенгул деген өткөн кыргызда! - деди Турар. – Ошону жазайын.

- Ээй, койсоңчу, - деди досу, - Эскичилдигиң билинет. Жусуптан беш-бетер мурдун канжалап жүрбөсүн...

- А мен КГБ жигин билбегидей, жытын албагыдай кылып жазам. А чынында... Чынында тиги Дзержинкада каалгып баскан, шаа мүйүз жазмакерлер, идеологиянын бөрк ал десе баш алган суракчы-дөлөнгүттөрү эмне демектен ошо десин, маа десе талап жесин, ириде Сыйнатка жетсем болду, - деди эрдемсип.

Досу чоочуй карады.

Кара жыгачтын бүрдөгөн бутак-шагын кыялдана тиктеп отуруп,

көбүгү жабырган сыранын күчү козгодубу, же жайдары жаздын күүсү ойготтубу, же чын эле дээринин тереңинде уктап жаткан шыгы кытыгалыдыбы, айтор кыялында бир укмуш аңгеме жаратты. Кыялында укмуш болуп атты, аны окуган Сыйнаты таң калып атты.

Бирок алгач саптары “хандар хандай кезинде, бектер бектей кезинде, бул жалгандан Эсенгул деген өтүптүр” деп башталганы менен, кыялынан ары өтпөй, он барак аңгемени эртелей жазып, Сыйнатына суна албай, адегенде он ай жүрдү алпурушуп. Анан айлар жылга алмашты, убакыт болсо уча берди. Шыгы чалабы, же билими жетпедиби, жаза албады кашайып, кыялында дурус эле келгенсийт, жаза келгенде эле эчтеме жок.

Учурунда, ошол жылы, жок дегенде кийинки жылы кагазга түшүргөнүндө эмине.

Он жыл бою кагаз бетине түшпөй, кыялында гана жашап, жанын кыйнаган аңгеменин сюжети мындай болушу керек эле.

IX

Капка трагедиясы (Биринчи бөлүк)

Эки заманды көргөн, эс тарткандан замандын эки мертебе оодарылганын көргөн Эр Эсенгул баатырдын ичер суусу, көрөр күнү түгөнүп баратты. Тогуз канат кийиз үйдүн төрүндө төрт күндөн бери төшөк тартып суналып, үзүлө албай кыйналып, ээги экчелүү жаткан Эсенгул баатыр акка армандуу баратты. Айтканы эзели эки болбогон айтылуу Эсенгул эле, үзүлгөндү улайм деп жүрүп, чачылганды жыйнайм деп жүрүп, алты мүчөл өмүрүн ат үстүндө өткөргөн Эр Эсенгул эле, атангөрү-ү дүнүйө, ат башындай армандуу баратты. Эки арманы бар эле...

Эчкидей жашы калганында адам баласын жараткан Эгем эртели-кеч тилетип коёт эмеспи, анын сыңарындай “Теңирим жанды кыйнабай, бут серппей үзүлсөм” деп тилек кылчу эле, угуза да тиленчү, купуя да тиленчү. Түбүнөн эле бири кем бу дүнүйө тилегенинди буюра бербейт экен, же маңдайына жазылган буйрук “муну да көрүүң керек!” дегенби, ичинен жашоого топук кыла:

“ашарымды ашадым, жашарымды жашадым, кетейин эле кетейин, Сарысейит-Тукурдун⁶⁵ артынан кетейин, арбагы бийик Үчүке менен Түлкүнүн артынан кетейин, Маматкул-Тынайдын артынан кетейин!” деп, эбак өлгөндөрдүн артынан житмекке ниетин канчалык ээрчитсе болбой, өлөөр алдындагы уйгу-туйгу санаасынын үзүл-кезил учугу жүрөгүн өмүр бою өйүгөн арманга келип такалып, качангы арманды козгойт. Козгойт да турат, козгойт да турат көкүрөктү ачыштырып...

Акырет дейт, акыретке баш багып көрбөгөн сон, өлүм алдындагы кишинин эмнени ойлонуп, эмнени койгонун, далбастап эмне жаналекетке түшүп жатканын билип болобу, капшытты тирей отурган бир атанын балдары – жалпы үстүнөн “Болот уулу, Темир уулу” деп коёт аларды – тебетейлүү баштарын текши шылкыйтып, телмиришет. Жаңсап сүйлөшүп, ымдап байкашып, телмиришет эле телмиришет. Эчендеген эрегиште эр өлтүрүп, эчендеген чабышта далай-далай эрлердин өлгөнүнө көзү канган, жүрөгү көнгөн кан ичер немелер - булар, негедир төрдү тиктеп, элейишет эле элейишет. Эшик-төрдөй жерди ээлеп, дөөдөй болуп андагы жаткан кишинин анда-санда оор онтогону сүрдөнтөт. Өлүм тууралуу ойлор тике каптап, дүйнөнүн жалганы менен чыны, алакчысы менен акырети тууралуу түнөрткөн ойлор ныгырат барын үстүнөн. Баатырдын анамына үзүлөөрүнө удаа тогуз канат боз үйдү түп көтөрө өкүрмөккө комдонушат. Ар кимиси өбөктөй калып өкүрчү сөздөрүн белендеп алган ичтеринен: “Эсил кайран атакем!”, “Эсил кайран Эсекем!”, “Эсилимди эми кайдан табамын!”. Терebelге чакчелекей сала мына ушинтип өкүргөндө, ага удаа кара жамынган катын-калач алмадай бетти айрып сала, чуру-чуу түшүп кошкондо, Чүйдүн ичи кошо ыйлап, көчмөндүү кыргыз журтунда, асыл манап тукумунда чанда бир туулчу кишинин оо дүйнө көчкөнү билинүү керек. Жака менен жайлоодогу төрт түлүктү четинен жыгып, киши алчудагы, көрүн кенен казып, сөөк койчудагы шааниң оң-сол жаткан журтка, тээ Анжыян-Алайдан бери угулуу керек. Теги сайпана “сарт” деген журт жатат андан арыдагы чөлдүү талаада. Көроокаты сабиз-күрүчсүз өтпөгөн ошол сарт укпай калбасын асты, Намангандын сартына да, Кашгардын сартына да тегиз угулуу керек. Ыраакка, тээ ыраакка угулуу керек. Баатырды жоктоону ушинтип элестетип, ушинтип күтүнүштү.

Эсенгул баатырдын жакасына жакын мандаш токуна калбаат отурган тамырчы - баяраакта балдарынын чакыртуу менен келген – сыркоонун сунулган колун билектеп, тамырын тыңшайт.

- Суук! - деп күңк этти бир маалда.

- Ыя, - деп жалдырай тиктешти баатырдын балдары.

⁶⁵ Сарыбагыш уруусунун аталары.

Кайран Эсенгул качанкы Эсенгул эле. Быйыл жетимиш үчтү таяган чагы болчу. Боз үйдүн ичи-сыртын орогон Темир-Болот уулунун улуу-кичүүсүнөн бери ушул ойго жетеленбеген киши жок, Эсенгулдун алты мүчөл өмүрүн бир сыйра таразалап, бир сыйра көз алдына тартпаган киши болгон жок.

Ат жалын тарткандан кылбаганы жок эле атабыздын! Анжыян-Алайдан түрүлгөн оң-сол Кетмен-Төбөдөн берилей аттанчуда самсый качкан арам калмактын артынан сая кууган атабыз эмеспи мынабул, ата-бабанын нагыз конушу – Сары-Токум⁶⁶, Үч-Алматынын койну дейт, кийин чагында ошол Үч-Алматынын айынан казак менен касташкан атабыз эмеспи, Барак-Сарак дегендер менен басташкан атабыз эмеспи! Кайран жер Үч-Алматы, үзүлө тартып кайгыңды, ушул сенин айыңан көзүнүн жашын он талаа кылып ыйлаган атабыз эмеспи! Кара оозуна кан толгур калмактын заманында өлчөөсүз азып кетиппиз, атаңдын көрүү дүнүйө эй, ошондо саныбыз арбыбай койгонун армандап, кабыргасы майлуу Сары-Токумдун ээн өндүрүнө казганактата отургузайын десе уруусу кыргыз журтундун катары чукак, өтөктүү кокту-колотун толтурайын десе уруусу кыргыз элиң башка чукак, ошондо жер сорусун ээсиз калтырып, ээнсиретип алганына, жетимсиреген жерди караламан казакка тебелетип салганына жаны кашайган атабыз эмеспи, кашайгандан этек-жеңин кагынып, жер тепкилей үч ирет тегеренген атабыз эмеспи!.. Кысталактыкы-ы, ала көөдөн Абылайды эки мертебе жыкчуда төбөсүн айрып, ээринин кашын тааныткан атабыз эле, Иледен өтүп жылкы чапчуда калмактын өтүн алган атабыз эле, ажалын оозуна тиштей казак конушун бөрүдөй аралап барчуда Бердикожосун соё келген атабыз эле, алтымыштан ашканча сырнайзасын колтукка толгоп, жекеге чыккан атабыз эле, жекебасар атабыз эле! Баш койкоң атабыз эле...

“Баш койкоң атабыз!” дешет бир демден. Жабалактаган ушундай ойлор жаш-карысын ылгабай тунжурата бийлеп турду. Атагы ааламдан ашкан санжыргалуу ошол киши эми минтип кереге сакалы өйдө экчелип, көзү чукурайып, кыргый кабагы уркуюп, жаагы узарып, жаны кыйналгансып жатты. Өзү да сөөк-саактуу, оңбогондой чоң неме эле, узунунан салынган кабат-кабат кийиз үстүндө бою да бир башкача суналат. Сыңар тизелеп, далысын үңкүйтө жакын отурган орто курактагы киши айкарасынан жабылган төө чепкенди ондомуш эте этегин тартып, Эсенгулду кымтыган болду.

Башын салаңдатып, көзүн сүзгөн тамырчы эсебинен жаңылгандай сөөмөйү менен ортонун ондоп жылдырып, билектеги

⁶⁶ Үч-Алматынын үстү, Балкаш көлүнө ыктаган кенен жерлердин аталышы.

тамырдын бүлк-бүлк соккондогу ыргагын санайт. Бирде сөөмөйү менен ортонун, бирде ортону менен аты жогун жылдырып, күрөө тамырды эки-үч жолу оңдоп тыңшаган соң:

- Баатыр – оор! - деп түңүлттү башын көтөрбөстөн.

Шаабайлары биротоло сууй түштү отургандардын.

- Учуктап суу ууртатып көргүлө, - деди тамырчы. – Үч күндөн кийин сууга курут эзип берип, сапырып ичирип тердеткиле. Көрөлү!

Кыркалакей отургандардын арасынан бирөөнүн бышактаганы угулду.

- Жаман жорук баштабай, жашың тый! Баатыр тынч үзүлсүн, - деп тап берди Болоттун көк топучан, көк ала сакал бир баласы туюк калпакчан бир баласына.

Малакайчан экинчиси ороюн бузуп:

- Чыга тур! - деп эшик жакка ээк какты.

- Жашык өңдөнөсүң! – деп өңүн бузду тыңсынган бир өспүрүм.

Өңгүрөп ийбеске ээгин кесе тиштеп, абайсыздан бышактаган тестиер – Эсенгулдун жаман неберелеринен эле – эргилчектин тушунан эңкейе берип, эшикти сол ийнине сала көтөрүп ачты да чыгып кетти булкунуп. Эшикти көтөрүп, ирегеден аттаарда өтүгүнүн апкытын чала басып чалынып, жыгылып кала да жаздады. Аягы чалыштаганда башы эргилчекке тийгенден калпагы да кыйшайып кеткендей болду.

“Жаман кишинин кыялынан ит кабат” деп ойлонду тыңсынган өспүрүм.

Түлкү ичигин кымтына катар отурган кишинин:

- Эшикти түрдүрүп салбай, - деп шыбыраганы угулду.

- Желдүү жакпайт. Тамырчы баатырдыкын суук дебатпайбы. Жылуу кармоо оң, - деп күңкүлдөй жооп узатты бири.

Эшиктин бир өңүрү көтөрүлүп, “далп” эте кайра түшкөнүн элес алганы да албаганы да кайтадан өз ою менен алек. Жанагы кытыгы ой менен алек. Эртегиден калган кары сөз бар эмес беле. Ошону менен алек. “Биринчиде баш койкоң туулат, андан Кабактын кара барчыны туулат, андан канжыгалуу кара сеңсел, ат качырбас боз айгыр туулат, андан ичсе тойбос, куйса толбос кызыл меш туулат, андан чабалай баштуу, чап жаактуу туулат” деген сөз бар эски кишилерден калган. Ашык-кеми жок алты муунду сынга толтурган, алты муунду өлчөгөн айың сөз, капырай. Мынабу мелтиреп отургандардын чөбөрө-кыбырасына дейре мерчемдеп сынга толтуруп, алты муундан ашырбай, андан аркысы майда-чүйдөгө аралаша, аралаша-аралаша акыр заманга житип кетээрин айткан сөз, капырай.

Мелтиреп отурушканы менен ичтеринен дымактуу. Жаргак шымдарына тырмактарын батыра тизелерин аткый комдонуп, комдонуп коюшат. Ар кими өзүн кара барчын санап, кара барчын сынына толо элегин билгени кара барчын атыгаар күндү самап, эски сөздү боюна гана куп чактап, боюна гана жараштырат. Кандан канга өтүп, алты муунга кетчү болгон, алты муунга жетчү болгон алиги купуя касиетти өз тукумунун бешенесине жоруп, ошол касиет буйталбастан, адашпастан өз тукумунун шыбагасына буйругай эле деп күсөйт, өз тукумуна гана жуккай эле деп күсөйт. Өз тукумунан кара сеңсел, ат качырбас боз айгыр издейт айлантып, ичсе тойбос, куйса толбос кызыл меш издейт тизмектеп. Аягы бүдөмүк кайсы-бир, кайсы-бир замандардагы тукумунан чабалай баш, чап жаак туулса деп улутунат. Кудум Эсенгул болуп туулса, Эсенгул кайра туулса деп улутунат.

Эки ата алыстап бараткан Темир уулу деле талашат ушул тилекти, Болот уулу деле талашат ушул тилекти. Болот уулу Темир уулунан талашат, Темир уулу Болот уулунан талашат. Болот уулунун ичинде Эсенгулдун отуз уулу бар, отуз уулунун ичинде тондуу уулу бар, алар дагы талашат ушул тилекти. Байбичеден туулганы деле талашат, токолдон туулганы деле талашат. “Атабызды жазбай тартчусу өзүбүз” деген үмүт астыртан ар биринин ой-санаасын ээлеп, эрегиштирет. Алтымыштан ашканча алты катын алып, алтоону алтыдан туудурган аксакалын деле эрегиштирет, үлбүрчөккө кол тийгизип, кыз өбө элек бозоюн деле эрегиштирет. Боз үйгө батпай, сырттагы ат мамы менен акырды дүнүйө капар айланчыктаган, сары тонун кымтына келген-кеткенди жалтак-жалтак тиктеген, өзү боктой болсо да кыялы октой салбырдын баласы деле талашып жатты ушул тилекти ичинде. “Менин катыным туугандыр кызыл мешти, менин катыным туубасын кызыл мешти... Туула элеги бар болсо менин белимдедир дагыле, менин белимде жүргөндүр кызыл мештүү касиет. А көрө кыз алган катыным жарашты бекен, жарашпай калып жүрбөсүн! Жаман катындын...” деген ой күүлөгөндө бойлору талыкшый, ичинен камырынат.

Ал ортодо, бу жарыкчылык менен коштошуп, баатырдын ысык жаны үзүлөр замат, жер-сууну жаңырта чуру-чуу түшө чуркурап, алмадай бетти апчый тыта буркурап, кан какшаган жоктоосу кылымга бузулбастан угулгудай, тээ кылым түбүнө угулгудай айтылмагын камданып, абайсыздан өксүп ийбеске эриндерин кымтынат капшыт талаша тирешкен катын-калач, кыз-келин. Ийиндери солкулдап, соолуктай жаздай араң турган кимдир-бирөөсүнүн:

Эсенгул атын койсоң, аа,

Эгем-талаа айтпасаң,
Эсенгулдай болбос, аа!
Экинчи бу жалганда,

Эсенгулдай туулбас, аа! – деп, көзүнүн жашын он талаа кылып, эчкире-эчкире ыйлагысы бар.

Төбөсүндө көзү бар дешчү эле. Анын сыңары төбөсүндө көзү бардан бетер ушунун баарын билип, ушунун баарын туюп жатат Эсенгул баатыр. Тилинде сөөлү бар дешчү эле. Анын сыңары, шоңшоюп отургандарга адатынча бир кайрылып сөз айтсам дейт, сөз айтмакка обдулсам дейт. Кайдан! Тили күрмөөгө келбей, түндүктөн көктү тиктеп жатат, кабылан чагында оң колтукка сырнайза гана толготкон, ач билекке айбалта гана карматкан каруусу качып, кайдадыр качып, кабат жаздыкка башын жөлөп, очорулуп жатат. Эсакылың тунук бойдон тил-ооздон калуунун жөнү ушундай тура.

Сырттагы кымгуутту туйду бир туруп. Катар-катар үйлөр тигилип, катар-катар кемеге-очоктор ое казылып, тогуз кулак - тогуз кулак чоюн казандар асылгандагы, көнөктөп-көнөктөп суу белендегендеги, иши кылса киши алыштын, союшту жыгуунун камын жегендеги кымгуутту боолголоду. Кырктан бычак саптатып, илгертен аш-тойдо боло келген кымгуут эмеспи. Эшиктеги апыртапырдын арасынан, кермеде тизилген төрт түлүк малдын арасынан үй тушуна байланган тулпардын төрт аягын туйлатып, кошкурганын ажыратты. Башын кыңайтып кулак салды эле мамыда аса байланган тулпарынын - теке жоомарт буудан эле жаныбар - аягы менен жер чапчып, азынаганы жаңырды. “Ээй, жарыктык!” деди Эсенгул.

Байкаса экөө эле сүйлөшүп калды, экөө эле сүйлөшүп жатты. Ошондо Эр Эсенгул баатырың түндүгү сыйрылуу чамгарактан көктү тиктеп, көкмөлдүр асманга жалдырап, көзүн сатты.

...Мунун баары илгери-илгери, тээ илгериде болгон. Текенин өтүндөй курч кезинде болгон. Кудум азыркыдай дың сууган убак эле.

Топ жигитин баштаган Эсенгул баатыр эл-журтту сыртынан кароолдоп, Үч-Алматынын үстүнөн жер чалып келаткан. “Атаңкөрүү Иле⁶⁷! Атаңкөрүү Алматы! Ата-бабанын сөөгү жаткан жерден көз жумуп калчубузбу!? Ата-бабанын киндик кесип, кир жууган жери буйрубай калчубу!?” деп, жаны кайышкан немелер кара чабышка салып, аттарын зоруктура катуу жүргөн соң Сулуу-Төрдүн⁶⁸ оозунан бир өргүштү. Чалдардын: “өзгөдөн да өгүздөй чоң неменин аты жүрбөй кыйналды го!” дегенинен мингич ат жетелетип жана да чанач-чанач күлазык артына утурлай чыккан тууганы

⁶⁷ Башаты Кытайдын Шинжаң аймагынан башталып, Казакстанды аралап аккан ири дарыя.

⁶⁸ Или Ала-Тоосунун түштүк өңүрүндө, Кордойдон өйдө жайгашкан өтөктүү жер.

Сулуу-Төрдүн этегиндеги апай беттеги үйдөй кара таштын түбүнөн каршы алды аларды. Этектеп бараткан немелерди ат чабым жерден тааный сала өйдө болуп, тебетейин булгалады эле Эсенгулдар аттын башын бурду.

- Арыбаңыз баатыр! Аман-эсенсинерби? Силер кеткенден журт уктабай, элейе жол карап калгандан кабарыңарды билмекке чыктым. Ат чалдырып алгыла, - деди амандашмакка колун созгон тууганы.

Чылбырды кыска кармап, алкынган атынын оозун кере тарткан Эсенгул баатыр ээрдин кашына өбөктөй сол жагына ооп, кайыш боолуктуу булдурсуну билегине имерилүү колун сунду.

- Көйкүлүгүң кантти? – деди тууганы зор аттын кундуздай куюлган коюу жалына колун сойлотуп.

Сөзү оозунда, Эсенгул баатыр аттан түшмөккө кыйшайды эле жол тоскон жигиттердин арасынан сары чийкил бирөө суурулуп чыгып, атын суулуктан, өзүн колтуктан алды.

- Көйкүлүгүм жарады, - деди Эсенгул баатыр үзөңгүдөн бутун ала, булдурсунун ээрдин кашына илип жатып, - Болбосо балээниби!? Ала-Көлдөн ашпай, ара жолдо жүрбөй калмакмын. Өзүңөр канттиңер? Эл-журт тынчы, мал-кел аманбы?

- Шүгүр! Шүгүр! Эл-журт тынч. Тынай тууганыңыз жатат, Жарбаң тууганыңыз жатат...

Ушинтип, Каштектин эңишинен тартып, Короготуга чейин кылка кыштоого конгон сарыбагыш, солтонун балдарын бирден санап, “баланчанын балдары тынч, мал-жаны аман, түкүнчөнүн балдары казакка жылкы тийди, бастанчанын балдарына казактан жылкы тийди” деп, журттун жөнүн айтып, оозун жыя электе, ошончодон:

- Кула бээнин кулуну? – деп чок баскандай так секирсе болобу мал жандуу Эсенгул.

Кабырга тууганы Кулатай дегени бар, ошонун түпөк куйрук, кең соору шарп куласы былтыркы жазда – бугу, кулжа айларынын арасы болчу чамасы - Шамшынын жайлоосунда кара саны түрүлүү, кар жилиги кадоодой кара айгырдан качканын билчү эле, андан кулагы шамдай бир жакшы кулун туулганын билчү эле. Ушул чакта кызыр эмди жабагы болгон ошол кулундан табына келсе Аккула, Агаладай ач буудан чыгарын болжоочу эле. Арка менен Алайдын арасына, Кичи-Буурул, Иленин арасына, Түлкүбаш, Түйүшкөндүн арасына, Уландын учу менен Күйүктүн кайкысына чапсаң арыгыс, бүткүл Ала-Тоону айланта чапсаң жараган аргымак чыгаарын болжоочу эле, чиркиндики. Тулпар чыкма туучунакты өзүнө ылайыктап, боюна куп жарашарын болжогондо, калбыр өпкө, жез билек ачбуудандын даңкан челе ак карлуу тоолордун арасын андан-

мындан бир аттап, туу белдерден каргып учуп өтөөрүн элестеткенде, ойду-түздү чабыттап, шамалдай сызаарын элестеткенде, аң-кемерди ылгабай жоого кирээри көз алдыга келгенде, каны удургуп, кудуретиңен кагылайын Камбар-Ата, кула бээң кулун туубай эле Эсенгулдун күнүн туугандай кубанчу. Кулун чагында кунун тогуздап малга бычып, башын сурап алган жабагы болчу ошол.

Жаза тайып, кула бээнин карагер кулунун алдырганда ошол жерден Эсенгул эмне болмок, бир кудай өзү билет. Балким, санын бир аткып алып, Сулуу-Төрдүн үстүн сапырып, талаа-түздү жаңырта айкырмак дагы, мүрдөмгө келбестен айгай сала жөнөп бермек, ээк алдында жаткан казакты соо койбостон жүрө бермек, жүрө бермек...

- Кула бээлүү үйүр аман, кула бээнин кулуну да аман, - деди тууганы. - Бирок да балээ басып кырсыктап.

- Ок, жаагың сынгыр! – деп түктөйдү Эсенгул баатыр.

- Жар башынан учуп жамбашы сынык, - деди тууганы.

- Кашайгырдыкы, каякты карап аттыңар эле!

Ороң-ороң этип Эсенгул баатыр, каны жаман бузулду, көңүлү жаман сөгүлдү. Кабагы калындап, оң-тетири басып сөгүндү.

Он беш күн бою бел чечпей, талаа-түздү түнөк кылган жигиттер жапырт аттарынан түшүп, кыстарылуу жарактарын албастан, басмайылдарын бошотпостон тушап, суулуктарын чече сары отко коюшту. Баатырдын кабагынан кар жаап, оң-тетири басып калганын анча түшүнө бербей бүшүркөштү да чет-четинен жайлана отурушту. Ортого келген чаначтардын боосу сөгүлүп, оозу ачылды эле, карк тойгонго жетиштүү азык экен, сүзмө, шие жырга сүр эт, жылкынын эти, сары май, майга көөлөнгөн талкан экен.

- Үйдүн тамагындай болобу! - деп тамшанып коюшат жол чалган жигиттер.

- Аз калды. Жаш сорпого жетесиңер, – деди Эсенгулдун тууганы.

Орто толуп, бапырашат. Кыргыз кабагын салаңдаткан Эсенгул баатыр гана бир канчада жайланып, анан араң аралашты. Жылкынын сырттуу кара кабыргасы сунулду ага:

- Алыңыз, аба!

- Иленин ичине кытайдын отурганы анык бекен? – деди тууганы.

- Аныгы анык.

- Аралай алдыңарбы?

- Кантип араладык! Иленин бою бош эмес. Кытайың калың черүү отургузуп, кыргыз карыш кирчү болсо сазайын бермекке жарагын кесеп турат. Чагымда кыштоо ою бар, - деп барк эти колундагы этти үзө тиштеп, бурдап чайнаган Эсенгул.

- Атаа, кысталак! - деди тууганы тамагын кырынып. – Көп

чыгар?

- Колу миң чамалуу. Кошуун-кошуун болуп, мерчемдүү жерде отурат.

- Үч-Алматы? – деди тууганы.

- Ээй, несин айтасың! Кыныгын тапкан казагың этек алдынан кирип, туш-тушунан ээлеп жатуунун алакетинде, - деди Эсенгул баатыр. - Киши отургузпасак казакка ээлеттирип алабызбы бейм.

Тууганы бу саам:

- Арам-ээй! – дегенге жарады да Сулуу-Төрдүн сөгөттүү жондорун мелтирей тиктеп, моло таштай отуруп берди калыбынан жазбай.

Кара кабырганын этин эки чайнап, бир жуткан Эсенгул баатыр:

- Карчыгасынан бар бекен? – деди.

Чаначтын оозун кере ачып кармаган сары жигит койдун сырты эки эли карчыгасын сууруп чыгып сунду.

- Ылайдай семизин! - деди Эсенгул баатыр карчыганы алып жатып.

Жаактары бүлкүлдөп, унчукпай калышты. Улуулардан озунуп сүйлөө деген болчу эмес эле, тобо, чаначтын оозун кармап, чөгөлөй отурган сары чийкил жигит бир маалда:

- Черүүсү менен челишип, Илени албай жан жокпу? – деп тапанданса болобу.

- Кылоонор түшө элек баласыңар! - деди карчыганы узунунан сыйра тиштеген Эсенгул баатыр. – Челишип черүү, чалышып жоо көрө элек экенсиңер. Кытайдын черүүсүн калмактын чочморчон жоокериндей көрүп жүрөсүң го. Эчедесиң?

- Быйыл он жетиге кирдим, аба.

Бу балдар көрө элек, Эсенгул көргөн андай черүүнү. Өз көзү менен көргөн. Текши кыйгач көздүү, чылбыр чачтуу, атка жеңил, тайга чак тегиз бойлуу болушат. Көк темирден зоот кийип, бирден түпөктүү найза, жаландатып бирден кылыч көтөрүнүшөт, кучак-кучак жебе салынган саадактуу болушат. Эриндерин тиштене ызырынган түр менен каз катар тизиле калып, кылкылдата найза сунуп, сес берүүгө маш болушат. Жыйырма беш жылдай оболу көп черүүсүн ээрчитип, айкырып сүйлөгөн черүү башысы чоң атасы Маматкулдун жолун Кетмен-Төбө менен Тогуз-Торонун арасынан тоскондо көргөн. Өөдөсүнгөн өнөрү да бар. Сыр кесеге мелт-калт кымыз сунганда жипкирип койгон. Көзгө илбеген көпкөлөндүгү да бар. Жалгыз-Теректин түзүндө онду-солду айкырып сүйлөй чапкылап, аттын аласында чимирилип, чегирткедей секирээрде көздөрүн акшыйта найза сунуп, кызык оюн койгон. Анысын машыгуу дешет экен, аныгында маскарапоздукка көбүрөөк

окшоштурса да кыргызың улуу-кичүү дебей көздөрү байлангандан баштарын чайкап, жакаларын кармаган. Билерман чыккан кишилер шыпшына карап: “Аярдын окуусу дейт муну! Шыпшайдар! Шыпшайдар!” дешкен. Эчки сакал, чекир көздүү черүү башысы найзасын кезеп: “эми Иле - кытайдыкы, өтөм дечү болбогула!” деген эле ошондо. Кыргыздар тоңдоосун тартып, аттап-тондоп узатып коюшкан. Бу балдардын алды анда мадырабаш жаш болчу, арты жарык дүйнөгө келе элек болчу.

Кытай менен калмакты оңдуу ажыратып билбеген көп түркөйдүн бирөө эле тигил жигит, “черүү деген черүүдөй эле болбойбу!” деп, сөз төркүнүн андаган жок. Бирок да манасчынын кара жинине арбалганы, кунт төшөй тыңшап, жерден бир карыш көтөрүлө буусуна буулукканы бар неме эле, калмакты ушундан жогору качырганга өзүн Манас-Семетейдин чоросу сезип алганбы? Балким жигиттин күлү Күлчоро сезип аткандыр, өзү да сары чийкилинен келген неме экен, бери дегенде Сарытаз сезип алгандыр, ким билет? Анан да билгич болуп кеткенин кантесиң!? Тууганы тыймакка жаман карады эле ага болбостон:

- Илгеркилер Бээжинди чаап, ордосун талаган тура, - деп каадаланды.

Качан болсо эки кыргыздын башы бириккендеги жабырап айтылган сөз ушул. Көзүнө Манас, берегиден Үчүке-Түлкү⁶⁹ көрүнгөнсүп, тигиле тиктегенин кара. Онтоп ийди Эсенгул баатыр: “Эмикинин Эр Манасы өзүм деп жүрсөм, Ак уул – Куу уулдун биринчи баатыры менмин деп жүрсөм!”. Ошондо минтип жооп узатты:

- Оболуда кытай, манжу, кийинкиде калмак менен кырылышып жүрүп, кырк сан кыргыз далай-далай бузулган экен, балдар. Ата-бабанын заманынан бери тукумубуз өспөй, азып кеткенибиз, болбосочу, мынча жерди ээн калтырып, карап жатмак белек...

Үч-Алматыдан тарта жол ката толгонгондогу кеби болчу ушул.

- Ширге жыргандан⁷⁰ келе дагы, - деди.

Саны бузулуп демекчи, чылбыр чач кытайдын бир жоругу эске түшөт анда да. Жалгыз-Теректин түзөңүндөгү көрүнүштө черүү башы кыргыздын түтүнмө-түтүн эсебин алган. Бу каапырдын өзүн ким санап коюптур дейсиң, өлчөмөк кимдин оюна келиптир дейсиң, чекир көздүү черүү башысы болсо ириде кыргыздын бий түшкөнүн тизмектеп, “баланча бий канча түтүнгө ээлик кылат, түкүнчөнөр нече түтүнгө ээлик кылат?” деп, сарыбагыш, саруусун ылгабай,

⁶⁹ Эсенгулдун ата-бабалары.

⁷⁰ Согум эттен даярдалган күлазык.

Койлон, Кылжыр дебей балдарын бирден санап, даңса чийдирген. Ошондо кенен төшөлгөн кийизди тебелей, уй мүйүз тарта келберсий отуруп, тебетейлерин сеңселткен жакшылардын ооз толтуруп, кербездене сүйлөгөндөрү да эсте. “Темир бийдики анча миң түтүн, Болот бийдики мынча миң түтүн, баланча бийдики бери дегенде беш миң түтүн, түкүнчө бийдики үч миң түтүн” дешип, миңден ашыра-ашыра сүйлөгөндөрүнө маашырланып, черүү башы аңырайгандай караса, “таң калдырдык!” деп ойлошкон. Анан эле түмөн-түмөн угулган элди эскиден калган конушка орноштура келгенде, нечелеген жердин өңүрү толбой калбадыбы, катыгүн!?

“Агер айтканыма көнсө, Адыгине-Атанын балдарын алдыртсам, Үч-Алматыга кондуртсам, Илеге өзүбүз кирсек. Ошондо кайрадан адыгине-тагай болуп, кудум ата-бабанын – Адыгине-Тагайдын заманындагыдай татуу болуп, жатып калсак!” дегендеги кыялы ошондон. Эс тарткандан уга жүргөн сөз, “Адыгиненин балдарына алты ата тууганбыз” дечү эле чоң атасы Маматкул, тобо, эми санаса сегиз ата өтүп барат...

- Чын эле! – дешти тургандар. – Кара көпөлөк айдаган замандарда саныбыз бузулуп!..

Тигил жигиттин жаагы ошондо жап болгонсуган. Жер чалган казакка капылет кептелебиз деп ким ойлоптур, баатырдын сөзү муюткан экен, жаактарын чулчуйта эт чайнап, кочуштарын толтура талкан сугунуп атышат дагы, ар киминин ою ар кандай чабыттап, ар кими ар кандай жоктоду ата-бабанын тукумун. Мындайда Аккочкор, Каңкы⁷¹ дегендердин аты аталат оболу, баба-бубалардын заманында жашап өткөн сыягы, аңызы кулакты далай кандырган ошол Аккочкор, Каңкы дегендерди эстешти адатынча. “Карабагыштан!” деп айтылат ошолор, азыр карабагыш мында калбай калгандыгын айтышып, баштарын бир чайкап:

- Карабагыштан беле? Багыштан беле? – дешти.
- Карагулчу?⁷²
- Карагулу да болгон, таякелеринин кегин куучуда калмактын огунан өлүп алган. Кетмен-Төбөдө өлгөн...
- Жо-ок, Кетмен-Төбөнүн нары жагында өлгөн...

Боз улан жигит:

- Үчүке-Түлкү? – деп кыйшайды эле, Эсенгулдун тууганы:
- Калмактан мурун өлгөн! – деп жүзүн үйрүдү.

“Катын колдуу болгонун укканың жок беле, макоо!” дегендей угулдубу ушул сөз, иши кылса “катын колдуу болгон” дешкендей ичтеринен дымып, Эсенгул баатырдын алдында боз уландын осол

⁷¹ Калмактар менен чабышта таанылган баатырлар.

⁷² Калмактар менен чабышта өлгөн таякелеринин өчүн алмакчы болуп, каза тапкан баатыр.

сууроосуна оңтойсуздана түштү билгендер. Бышы кулак болгон немедей Эсенгул үндөбөй отурду.

- Сарыбагыштын баласын Кан Кудаян⁷³ кысталаңда сандалткан.

- Элин ач бел, куу жондо жутуп алган... – деди тууганы.

- Кудаяндан калганы? – деди боз улан.

- Кудаяндан калганы? Кудаяндан калганы сарт ичине кумдай сиңип, мисмилдирик болгон, - деп, тууганы кебин дагы улагыча, үңкүйүп отурган Эсенгул:

- Ай, ошону! – деп, буканын мойнундай мойнун ары буруп кетти.

Сөз үзүлүп текши унчукпай калышты. Ойлоп багышса, жүз жыл ала салыптыр андан бери. Ушулар эле калмактын колунан же катындын колунан ажал таппай тирүү калганында, тукуму уюп, жер жайнап турмактай кейип алышты бир сыйра: адамдан чанда туулган Аккочкор сен өлбөй кал, өлбөгөнүңдө Үч-Алматыны ээлементир урпагың, Каңкысынын өмүрү сыржебенин учунда кетпегенде, ка-ап, Күйүктүн кайкысына чейин каңкы уулу шыкалмактыр, Карагул дейсиңерби, атаңкөрүү-ү, Карагул тукумсуз кетпегенде узундуу өзөндүн өйүз-бүйүз журту болмоктур...

Ушинтип кейишти. Ушинтип төрт эле эрдин аты айтылгычакты атпай журттун төрт уруу элге кемигени, Ала-Тоонун төрт өңүрү эншерилип, ээнсирегени айтылды. Беш эрдин аты айтылса, беш уруу журтка кемигени, алты эрдин аты айтылса, алты уруу журтка кемигени айтылды.

Күлазыкка жык чаначтар ал ортодо кап ортолоп, бөксөрө-бөксөрө түшкөн.

Ар кими ар кандай санады ата-бабасынын тукумун. “Баланчадан баланча уулу тараган, түкүнчөдөн түкүнчө уулу тараган. Жети муун айлангыча өзөнү узун Кеминдин жакасына жык толдук, алты муун айлангыча өзөнү узун Аламүдүн, Ала-Арчанын жакасына шыкалдык. Атадан алтообуз, жетөөбүз...”.

Чанач кучактаган сары чийкил жигит гана атадан сыңар экен, сыңарлыгын ойлоду. Анан да чолок өзөнгө конгон журттан болчу. “Кудай буйруп талабыма жетип, катындуу болсом, кар түшкүчө жуучу чаптырып, Кишимжанымды алсам, колуктум төлдүү болсо, чубуртуп уул төрөсө, коколой башым боо-чуулу журт болсо, Короготу сонун дейт, өзөнү узун, жыбырткасы илбээсиндүү дейт, Короготунун кош жээгине толо консо...” дейт капкайдагы кыялында. Төбөндөн кол чырак жаккандай ай жарык түндө, кыз оюн кургандагы чыкыроон түндө ашыгы Кишимжанга жолукканын бир

⁷³ Болжолу XVIII кылымда жашап өткөн уруу башчысы. Кайсы бир жоортулу учурунда аны ээрчиген кыргыздар кыргынга учураган имиш.

ойлоп, эбин таап жеңесинен обочо бөлүп, Кашкелеңдин кашатында, толгон айдын жарыгында Кишимжанга жологонун эки ойлоп, ашыгынын чийдин түбүн аңдытпай жолотконун эстегенде жүрөгү туйлап, “ай, жаным, өңүмбү же түшүмбү?” деп эси эңгиреди эле ошондо, азыр да эңгирей түштү эстегенде. Ошондон кийин экөөбү оонаган жердин тушуна эки-үч курдай ээндете бастырып барып, – урчуктагы топ жылгындын далдаасы экен көрсө, көмөлөнүп кетишпей жолсуз кашатка кантип чуркап түшкөндөрү белгисиз - ашыгын билектен тартып, белден имергендеги, жалбарганына көнбөй, акыштатып бой кошкондогу, анан кабынан чыкчудай соккон жүрөктөрүн араң баса, сыр алдырбай кашаттан чыга келишип, кыздын этек-жеңин түзөнө, кеп такыясын оңдоно оюнга кошулбастан, көз кайраштыра басып кеткендеги түндүн сырын каткан Кашкелеңдин кашатын мазарындай айланчыктап да жүргөн. Аттын башын атайылап буруп, кыр менен бастырып калчусунда экөөбүнүн турмушун астын-үстүн оодарган арзуунун чогу калгансып, эгерим козголбочудай мелтиреген Кашкелеңдин тоолорун чамгарактата чимирилткен жердин огу калгансып, асман толо ай-жылдызындын Алтын казыгын, Жетигенин кошо айлан-көчөк аттырган, түнкү асманды жерге жалп урган, жерди көккө жалп урган сырдуу кашат анда жаткансып топ жылгындын түбүндөгү экөөбүнүн оонашкан жерин тиктеп койчу эле! Алакандын отундай ошол жердин көзгө ысыгы! Эх, эгер Камбаркандай күүчү болгонунда, кыл кыяктын кош кылын “Кашкелеңдин кашаты, Кашкелеңдин кашаты” деп сайратмак. Эгерде кара тилин кайраган ырчы болгонунда акыр замандын балдары унутпастан кеп кыла жүргүдөй нөшөрлөтө төкмөк. “Толгон айдын жарыгына чайынган салкындуу түндө Кашкелеңдин тоолоруна суктандың беле? Алыскы кыры жакын көрүнүп, жакынкы кыры алыс көрүнүп, жайык өрдөшү азгырды беле? Тениң толукшуп, ай жарыгына кошо чайынды беле? Ак чөлмөк атып, кашатында чуркадың беле күйүгө? Чамынып аккан Чүй суусунун шоокуму кулакка жаңырган түнүндө, кыз оюнду шылтоого жеңесине айттырган түнүндө, кыз-жигиттер ойду-тоону жаңырта “Шырылдаң” созгон түнүндө, шыңгыр күлгөн толгон айынды таптың беле? Бураң белинен бура тартып, кучагыңа толтура, бооруна кыстың беле?” дегендей нөшөрлөтмөк. Күүсү да, ыры да табышмактуу болмок. Жандырмагын билгендер гана Кашкелеңдик Сарынын Кишимжанга арноосу деп айтышмак. Куйса толбос кызыл мештин заманына угулганда, чабалай баш, чап жаактуунун заманына угулганда, “Кайран гана Сары ырчы!” деп айтышмак соңкулар, “Чоң Эсенгулдун, кадимки Эсенгулдун заманында жашаптыр!” деп тамшанмак кийинкилер.

Кара таштыбы! Маңдайына же күүчүлүктү, же ырчылыкты жазбаптыр кудайым, а көрө кыламык кар түшкөнгө жеткирбей кызды ала качыштын санаасын тарткан, долонодон укурук толгогон, кыңылдап “Шырылдаң” ырдаган сары чийкил жылкычы кылып коюптур минтип, кантсин. Кыял дегениң курусун, бучкагын саамга мелтирей тиктеп, жүйүртө отура чанач кучактаганы менен иши жок, эмеле Илени кеп кылып отурган жаны ушинтип Кишимжанын Кашкелеңдин кашатына ээрчитип түшкөнүн да эстеп алды. Кабырганын учун мүлжүп отурган Эсенгул баатырга карап: “Абабыз го алты катындуу!” деп суктана карады.

- Көөлөнгөн талканыңдан келе! – чаначты көздөй обдулган жигиттердин бири колун сунду.

- Арагыңдан бер!

Кол чаначка ээлик кылган жигит арак куюлган көөкөрдү – бозодон тартылган арак эле – кош колдоп сунду.

Алты катындуу Эсенгулдун таңдайы катып турган экен, көөкөрдү шыпкай көңтөрүп, колунун үстү менен сакал-мурутун жана: “Бах! Арак эмес бекен!” деп тамшанды. Жигит көөкөрдү кайталап сунду эле:

- Болду, болду, иним! – деп, карт-карт кекирди. – Күчала го мунуң!

- Ээй! – дешти майлуу эттин артынан көөлөгөн талкан сугунуп, жумуру кургап отургандар чаначтуу жигитке тигилишип, –Тарт арагыңдан бизге деле!

Арак чуркаганга жумур-ичегиси ысып, денеси жибиген Эсенгул баатыр майлуу колдорун жекесан өтүгүнө түрө-түрө аарчып, “мен болдум!” дегендей капталына ооду да буура сандуу аяктарын узатасынан суна жамбаштап жата кетти.

Бу жарык дүнүйөң башы кара, буту айрынын шыбагасына тириликтин не бир ыраматын ченебей ыроолоп, ырайымын төккөн болсо, ошонун бири – жайык төштү таяна кырыңан түшүп жатуу эмеспи, кыңая жаткан тейде теребелдеги ой-кырга, өркөчтөнө чубалган керме тоолордун кооздугуна сугуң артып, кыйыры мунарыктаган этектеги талаа-түздүн кенендигине төштүн бийиктигинен санаасыз көз чаптыра, түпсүз ой-кыялга чөмүлүп-термелүү эмеспи. Кыраан куштун баласы кырымга карайт демекчи, көчмөндүү кыргыз баласынын жазбай өздөштүргөн бир өнөрү ушул.

- Төө-жылкыга ырас жер экен, - деп тамшанды Эсенгул Сулуу-Төрдүн айыштуу этегин кайкыта тиктеп. – Келерки жылы ушуларды кыштасакпы!

Жер чалгандарды зарыга күтүнүп, кара таштын түбүндө жол күзөтө жатчусунда жер уусун сынга толтургандан бөлөк эрмеги

жоктон Сулуу-Төрдү өндүр-өтөгүнөн бери төрт түлүк малга өлчөп чыккан тууганы:

- Оту сөлдүү-чыктуу болот, - деди.

Айланта көөкөр көтөрүп, арактан кере-кере жуткан жигиттер туурадан кужулдашып, сары сойгогу көң болгон мынабул тегерекке элди отургузмактын ылайыгы сөзгө алынды заматта.

- Этеги төөгө, жылкыга ылайык, - деп коюшат.

- Жылгасы уйга, койго ылайык, - деп коюшат.

Ушинтип бир сыйра кыялдарында Сулуу-Төрдүн оюнда ат ойдолотуп, мал “айдалап!” алышты.

Кыялында Сулуу-Төрдөн тарта Үч-Алматынын ичин Ойсул-Ата менен Камбар-Атанын тукумуна жык толтурган Эсенгул ушу саам санаасын кызыр эмди тайдын кайгысына жетелетти. Астыңкы ээрдин кыйшайта тиштеп, “Ата-а, сыныгы зилдебей, муунуна кирип, мал болор бекен?” деп отурган. Бир оокумда оттогу аттардан обочо турган тулпарынын жер чапчый кошкурунганын туйгандан жумулуңку көзүн ачып, ээгин жаңсады:

- Моберекини кара! - деди. – Соо немелерби?

Баштарын көтөрсө кырк элүүдөй жарактуу казак – казактыгы кулакчындуу бөркүнөн таанылды - капталдагы кырдан чыга келди шоңшоюп. Ат койчудай түрлөнүп, кебетелери чындап суук.

Адегенде Эсенгул баатыр саамга козголбой, жалдырай тиктеди: ушундан төмөн топурактын көзгө үрүл-бүрүл илинген тээтигиндеги учуна чейин болжол кылып, “ээмин!” деп отурса, эминеси кокуй!? Ушул отурган туштагы тоолордон - өткөндөгү жамгырдан кийин белинен туташ кар баскан мынабул аркадагы арсак тоолордон тартып маңдайдагы талаанын кыйырына дейре ээлик кылып атса, ээнбаш бастырган кандай немелер? Же бир жөнжай жүргөн аламан каракчыларбы?

Алдыдагы казактын эңчер бойлуу тулкусунан, алдындагы атынан оңой жоонун жоктугун баамдаган тууганы:

- Каапырдын орою жаман! – деди.

- Капырай, төлгөдө жок эле! – деди Эсенгул баатыр.

Козголбогон Эсенгул эсин жыйгыча:

- Атты тарт! – деп бакырды тууганы.

Айдөштө туйгунт отурган кыргыздар ордуларынан атып туруп, айкырган тейде “атты эле атты!” деп, ат-көөлүгүн издей каршы-терши чуркап, азыктуу чаначтарды таштай аттап-буттап чуркап, - шашкан жанга тушоосу да оңойлук менен чечилбей калат мындайда - кымгуут түштү. Мынча кишинин атка мингени бир тең, Эсенгулдун мингени бир тең, мынча кишинин жарак шилегени бир тең, жаландатып Эсенгулдун шилегени бир тең эмеспи, үркөрдөй жигит оттоп кеткен карагерди орой чуркады оболу. Кошкурунган

карагер тулпар кулагын камыштай тикчийте тура калган. Сары чийкил жигит шамдагай эле, тике чуркай мурда жетип, жылоодон кармай ооздугун катты да баатырдын алдына оңдоп тартты. Ошентип элде мурда Эсенгулду мингизишкен.

Такай койнуна ала жатчу сырнайзасын толгой кармаган Эсенгул баатыр каракчы жүргөн казактарды жолдошторуна жибербестен жол тосууга камынып:

- Ии!.. – деп теинди. – Ниети бузуктан болбогун!?

Ичине найза аралатчудай теинди. Артынан жигиттери ээрчиди.

- Качырткы болуп жүрбөсүн! – деп эскертти тууганы.

Адегенде бирин-бири аңдый, кабактарын саландата бута атымчалык желдире келишти эки топ, анан айдарын тигип, маңдай-тескей үн алышты.

- Кимсиңер? – деди Эсенгул баатыр.

- Шапырашты!⁷⁴ – деди казактар.

- Жок издегениңер эмине?

Казактар ийиндерин куушура бирин-бири тиктеп калды эле, омууроодогу көмөлдүрүгү күмүштөн, карчыты бийик ат минген, найзаны узун кармаган кара туулгачан баштык адамы:

- Мынау жерлер кыстаурыз гой! Өзүңдер? – деди.

Каны бузулган Эсенгул баатыр:

- Дени-кардың соо немесиңби? Оозуңа кара! – деп опурулду.- Ушундан Жетиген жакка караган жердин баары сарыбагыштыкы эмеспи!

- Сарыбагыстыкы-ы? – деп кыйшайды казак.

- Кыяма-ат! Деги өзүң кимиси болосуң?

Ушинтип эки бааатыр кер-мур айтышкычакты, алым-сабак айтыша өздөрүн тааныштыргычакты – бет маңдайдан бир кез келбей жүргөн Абылай дегени бар казактын, ошого жөөкөр жүргөн неме экен тигил баатыр - эки жак ыкыс берип чукул келди. Коошу келишпеген эки баштык бирин-бири сынап кажылдашканча кызууланган жигиттер бирин-бири чет-четинен омууроолоп, сөгүнүп турушту: “Ээй! Тиги маңканы кара маңканы! Ары жок! Ары жок!”. Кокус кыргыздын аты үркүп, октос берсе, казагы каткырат жапыра, казактын аты үркүсө, “мингениң чобур го!” деп, кыргыздын каткырыгы каптайт. Анан союл кезеп, найза кезеп, тап бермейге өтүштү. Бирин-бири омууроолоп жатышты.

Казактын баатыр чалышы чама-чаркын билбеген өпкөрөөк көрүндү Эсенгул баатырга. Аты туйлап, көздөрү шойкондуу ойноктойт. “Сарыбагыш Эсенгул - мен болом!” дегенди таңазар

⁷⁴ Казак уруусу.

албай, алса да билмексен түр көрсөтүп, айтканындай эле казасы жетип турган немедей:

- Эсенгул экениң чын болсо жекпе-жек! – деп айкырса болобу.

Сайышпай жүргөн казак беле!? Ушуну эле күтүп турган Эсенгул баатыр жигиттерине:

- Эми болбостур, балдар! - деди. – Кийин тургула!

Омууроолошкон атчандар экиге жарылып, эки баатыр окчун бастырып кетишти. Болжолдо алты жүз арыш аралыктан ат коймой болушту.

Колтукка толгоорунда экөө тең түпөктөрү желбиреген найзаларын жерге бир уруп, матай кармап, маңдайда кыйшайган күзгү күнгө жылтыраган кылда учун саамга шыкаалашты. Бирин бири найзанын учуна илмектин оңутун издей шыкаалашат. “Жарай көр!” деп шыкаалашып, “Ажалыңды ушундан табасың!” дегендей кезенишет.

- Ка-ап, араактан чаппай, карагери ыраакчыл эле! – Эсенгулдун тууганы жүрөкзаада үн катты.

Аргымагын жулкунтуп, өрөпкүгөн чапырашты казагын кандай ой бийлеп турду ошондо, бир кудай билет. Балким, “далай эрдин куну мойнуңда эле, кекти кууштун кыябы табылды” дегендир, балким, “мактанган баатырын ыргыта сайсам, чын атагым Абылайга жетээр” деп ойлогондур, ай, ким билсин? “Колумдан казак өлбөй жүрдү беле!? Көп болсо Көкжал Баракчалык барсың!” деп ойлоду Эсенгул баатыр. Көкжал Барак дегени болгон найман казагынан. Ажалы көзүнө көрүнгөндө бармагын кесе чайнап, Кескен-Ташты аралай качкан, куйругун түйүп, Кочкор-Атанын тоосун тогуз айлана качкан ошол Көкжал Баракты көк желкелеп сойгон, артынан Айтак, Күржү дегендерин⁷⁵ солоткон сырнайза эмеспи мынабул. Баатыр найзанын учун аттын башынан кере кулач ашыра сундуруп, бууданын кууш теминди. Теминээрде:

- Куу далы, сени жебесем! – деп ачуу айкырды.

“Куу далы!?”. Эсенгулдун көзүнө “куу далы” көрүнгөн тигил казак үзөңгүлөрүн кагыштыра жарданган кыргыздын көзүнө куу далы көрүнгөн жок. Көздөрүн бардап-бардап, оңду-солду карап, не бар, не жок, жеңдерин каруудан түрүнүп, жарактарын кезене камдуу турушту.

Ат жалына өбөктөй найза сундурган казак ачуу айкырып, илгиртпей тулпарынын оозун жайды. Алдындагы атынын желдей күлүктүгүн кантесиң, чаткаягын кере таштай адымдап, чымын-куюн болуп атырылды, нардай күчтүүлүгүн кантесиң, ноопаздай казакты

⁷⁵ Көк жал Барак, Айтак, Күржү – кыргыздардын колунан каза тапкан казак баатырлары.

камгактай көтөрүп, алкынып учуп баратты. Ээрге көчүгү жармашкан энчер мүчө казагы түпкүчтөй түйүлүп, найзанын учун маңдайдагы Эсенгулдун өпкө-жүрөгүнө кадамакка мелжеп келатты. Көөдөнүн жара саймакка, көкүрөгүн көзөй саймакка болжоп келатты.

Кайың-долонодон кыркылып, ашталгандан анты ушундай тура, не бир усталардын колунан ашталып-бүлөнүп аткандагы баштатан анты ушундай тура, найзанын учу жоонун өңгө жерине мелженбейт, туура эле өпкө-жүрөгүн аралата саймакка мелженет. Кызыл өңгөчтү бөлө кыркып, жүрөгүн толтосунан жара саюуга, өпкөсүн үзүп, кыр аркасын быркырата саюуга мелженет.

Темир үзөңгүсүн үзө тепчүдөй оң капталына кыңайган Эсенгул да “Өпкөңдү сенин үзбөсөм!” дегениби, айтор матай кармаган сырнайзанын бөрүнүн тилиндей жалаңдаган кымасын казактын көкүрөгү тушка туштады. Толгой кармап, өпкө туштан өткөрө саймакка, кыр аркадан жарым кез чыгара саймакка өлчөп алган. Казактын көөдөнүн бөлө саймакка, эки далысынын ортосунан найзанын бөрү тилин эки карыш чыгара саймакка ыктанып алган.

Алты жүз арыш аралык эле, алты ирмемде жетчү аралык эле, казандай көмкөрүлгөн туяктарынан муштумдай-муштумдай даңкан ыргып, ордунан жебедей аткан аргымактар эрегешип алгандай алкынып учту, жетип бара алкымдашып чайнашчудай, жалдан тиштеп чалышчудай жулунуп учту. Эки баатырдын өчөгүшкөнүн туйгансып, “менин баатырым сеникин алат!”, “менин баатырым сеникин жутат!” дегенсип, кан күсөп найза сундургандарды ташып учту.

Эки жаат болуп жарданган казак менен кыргызың, жер жаңырта кыйкырып, сүрөп турду. “Жангороздоп!”⁷⁶ кыйкырды кыргызың, “Алачтап!”⁷⁷ айкырды казагың.

Көзүң жамандыкты көрбөсүн! Ооздуктарын жара чайначудай жаактарын керип, оозунан ак көбүк чачыраткан аргымактар атчан эрлерден озунуп жетип, омуруолору менен кагышчудай шукшурулган ал аттардан сунулган найзалар мурун жетип, үй ордундай жердин тозу сапырылып, абасы уюлгуй түштү да найзалардын “карс” этип кагышканы угулду. Карашса, казактын аты арткы аяктарынан очорулуп, жамбашы сынгандай жерге жалп этти да оңолуп туруп кете албай, көз ирмемге катып калды. Мууну талыгандай алдыңкы аяктары солкулдап, арткы аягын тартмакка далбастап, башын чулгуй жүткүнүп-жүткүнүп алды. Болбоду.

Эсенгул баатыр болтурбады. Колтугун жырып кетчүдөй бекем толгонгон сырнайзасы түз кадала соотун айрып, казактын көөдөнүн жарган экен, канга боёлгон кымасы эки далынын ортосунан эки

⁷⁶ Кыргыздын эски урааны.

⁷⁷ Казактын урааны.

карыш чыга түшкөн экен, Эсенгул найзанын сабын саамга бошотпой, кашында үзөңгүсүн кере тепкен тейден мүрт үзүлгөн шордууну ат-маты менен ныгыра басып турду. Ээрдин кашына өбөктөгөн бойдон башы шылкыйган, оозу толтура коюу кан жүткүрүп, эки колу эки жакка салаңдаган казакты көзү канталай кумарлана карап турду. Баятада ойноктогон көздөрү эми чанагынан чыкчудай акшыйып, кареги айнектей каткан казакты маашырлана карап, бир уруп жанын чыгарганына кыбаасы канып турду. Саамга ушинтип турду да колтугун бошотуп, найзаны копшоп-копшоп сууруп алды эле, “корр” эткен доош чыгара, ээрден оолжуй кулаган казак оңкосунан “күп” эте жер сайып, эт-бетинен түшүп жатып калды. Казандай кара туулгасы алыс ыргып, чачы жаңыдан кырылган, буржуйган чарадай башы куураган сойгоктуу топуракка бети менен сайылды. Очорулган буудан ошондо оңолуп, кылчылбырга чалына ээсин айланчыктай азынады.

Булоолонгон канга масайган Эсенгул тизгинди кыска жыйып, чулу туяктары жер ойгон аргымагын туйлата сөөктү тегерете бастырып турду саамга. “Эңе тапшырдым сени!” дегендей бастырып турду. Анан ээрден жай эңкейип, казактын узатасынан ыргыган найзасын энди да азынаган азоо аргымагын жылоолой бери бастырды.

- Ой-боой! Аргымактын омоктуусу тура! – деп астейдил тамшанды сары чийкил жигит. – Соорусунун бийигин айтчы!

- Соорунчуңа көмөлдүрүгүн ал! – деп тамашалады экинчиси. Жигиттер бир-бирине карап, кыйшайып күлүп калышты.

Бөөдө катылганын туйган жак качып берчү эле, кайра чап салуу болчу эмес эле. Казак-кыргызда жок эле мындай коолу, арданган казактар айбат көрсөтүшсө болобу!?

“Жекпе-жек!”⁷⁸ деп айкырып, нечен-нечен эр сайышка чыга жүргөн, эчен-эчен эрди көмөлөтө жыга жүргөн баатырынын эмеледе ээрден шыпырылганын көргөндөгү көздөрүнө ишенбей аңырайган казактар адегенде нестейди. Кулачтап жер кучактап, тумшугу менен жер сая үстөмөнүнөн түшкөн баатыры ордунан козголуп, оодарыла туруп келчүдөн бетер, ооналактап башын өйдө көтөрөөрдө кум-топосу аралашкан оозу толо канды кыйшайып түкүрүнүп, чаңын сапыра жер чапчып тура калчудан бетер өлүк жаткан жерди жапырт кадала карашат. Кара туткан баатыры жер кучактаган бойдон козголгон жок, чаң сапырылта чапчынган да жок.

Кабактарын калың салаңдатып, үтүрөндөгөн казактар кур намыстуу окшобойбу, же көптөп төбөлөшөбүз дештиби, айтор айгай салып, бет маңдай турган кыргыздарга тобу менен жапырылды эми.

⁷⁸ Жекеме-жеке!

Эсенгул баатыр бастырып келгиче кекенген эки жаат ыкыс берип, найзанын ыгын тапканы найзасын кезенип, чокмордун ыгын тапканы чокморун шиленип, алеки заматта куюндай удургуп, аралаша түштү. Уй түгүндөй калмактын соңку ирет “жагылап!” кыйкырып өтүп, изи сууганы, ызы-чуусу ын-жыңсыз жоголгону мемиреп тынч жаткан Сулуу-Төрдүн тар коктусунда кишилердин ач айкырык, куу сүрөөнү кайрадан жаңырып, айгайлаган найзакери өпкө-жүрөктү, такыр колтукту, табарсыкты бойлото саймакка найзасын мелжеп, чокморчону чокудан ары шилемекке, жаза кетсе көк шилисин жанча урмакка жанталашып, кыргызы казактын жанын суурусам дейт, казагы кыргыздын жанын суурусам дейт. Ушунча кенен жерден Сулуу-Төрдүн тар коктусуна тыгылып, ары-бери удургуган топ кара жерди майыштыра өлүп-тириле чабышып, кыргызы казактын жанын тобу менен алсам дейт, казагы кыргыздын жанын тобу менен алсам дейт, казагы кыргызың кырылып калса деп ураан таштайт, кыргызы казагың кырылып калса деп ураан таштайт...

- Арам, ээй! – деп сүйлөндү Эсенгул баатыр. – Азуулашчу силерби!?

Олжого эңген найзасын челчең ыргытып, жылоологон атты агытты да чукулунан теминип, казакка четинен тийди. Ошондо анын жоонун катарын жарып ары өтүп, аралата бери өтүп, эгем талаадан бешенесине найзадан ажал табаары жазылган бешөөнү удаасы менен жыга сайганы топ казакты жанынан түңүлтүп, жалтантты. Аламан уруш менен алалбасына көзү жетти аларың.

Шору кайнап, ажалы тооруган дагы бир ала өпкөсүнүн жанын сууруп алмакка, айланып бир тиймекке Эсенгул баатыр аттын башын жана бир мертебе алчылана бурганда казак чыдабастан чет-четинен бузулуп, бет келди качып берди. Көбүнчөсү сай ылдый, эништеп качышты. Кыргыз оролой кысканда, кача албастан ортодо калганы жабыла аттан ыргып түшүп, камчыларын моюнга иле, жан соога сурады.

- Жан сауга! Жан сауга! – дешти жалынычтуу.

Чабыштын кызыгына батып, кызып алган кыргызың токтоно албастан, күүсү менен бир тийип, жанчкылап өлтүрчүдөй чамынып, баштарын шылкыйта чөгөлөгөн казактын дагын эки-үчөөн төбө талаштыра уруп жыкты.

- Шешенди! – деп коюшат балдар.

- Токтой көргүлө! Токтой көргүлө! – деп арачы түштү Эсенгул баатырдын тууганы.

- Жоо аяган жаралуу! – дейт кызуу кандуу бирөөсү.

- Теңи качты, болду эми! – дейт тигиниси арага колун созуп.

- Жалбарып ийдиңиз, болбосочу!

Жигиттер текши найзаларынын учун өйдөлөтө көтөрүп, чокморлорун алды. Тек, башы-көзүнөн тамтык калбай канга боелгон бирөө гана жолдошторунун жол тосуп, тизгинин тутамдай тартканына болбостон атын башка чапкылай оң-тетири теминип:

- Коё бер эле коё бер! – деп жулунду.

- Сабыр кыл, баатыр, сабыр кыл! – деп жаалашты эмеледе эле өздөрү кошо ай-койго келбей, арыстандай атырылып аткан жолдоштору туш-туштан.

- Эгей-шыгайымдын кеги үчүн канын ичпесем! - деп кокуйлады тигил.

Анысы “Эгизимдей эле!” дегендей жаңыргандан каңырыгы түтөгөн Эсенгул баатыр:

- Тим тургула! – деди.

- Бөөдө канына забын болбо! – деди тууганы.

- Жаагың карышкыр! Жаагың бас! - деди Эсенгул баатыр. – Жоонун иши жоонукундай болучу!

Жаактары жап болуп, кийиндей беришти. Өкүрүп-бакырып, буркан-шаркандаган кыргыз аттан секирип түшөр замат жалаңдаган болот кестигин сууруп чыкты да жалынычтуу караган көп казактын ичинен алаңдаган четтегисин койчо баса калып, “Ээ!” дегенге үлгүртпөй карын тушту болжоп, узунунан эки мертебе эше сайды. Күрмөөгө келбей, кургаган тилин туурасынан чайнаган бечара казак каны шыркырап аккан, ичеги-карды чубалган курсагын кош колдой мыкчый, бүк түшүп жыгылды. Болот кестигин кончуна кыстара салган кыргыз көзү канталай жүйүртө басып отура калып, кан-жинине аралашып жаткан өлүктүн үстүнө жакын эңкейди, адегенде оргуштап барып, анан түтүктөп агып, куураган чөптү аралай сарыгып, турпакка сиңип аткан ысык канга ээгин матыра ичип алмакка мойнун созо эңкейди. Өпкөсүн муздак абага толтура илеп тартып, жакшы эле эңкейди эле, бирок иче алган жок. Атадан нечен укканын эстеп намысына келсе да ээгин мала алган жок. Бок-жиндин жагымсыз жыты каңылжарын аралагандан жипкирип башын өйдө көтөрдү. Кандын бок-жинге аралашпай таза шоргологон тамчысына дароо оң колунун уучун тосту. Саамга уучун тосуп, канга толтурду да шуркурата ууртап ийди. Тамчы канга зар болуп, таңдайы ката суусагансып үч ирет удаа ууртады. Үчүнчүсүн ууртаганда эсине келе соолуккан эмедей “шуу” эткире үшкүрүп ийип, билегинин үстү менен тумшугун жанды.

- Сарынын кеги эми жанды! - деп кыйкырды кандуу ооздонуп.

- Сары?

- Баса, Сарыбыз каякта?

- Арабызда эмес беле!? Каякта? Каякта? – деген үндөр

жаңырды.

Кан ууртаган жигит “Тигинде!” дегиче, жолдоштору жан-жагын элеңдей каранып, чокморунун боосу билегине оролгон бойдон аттан кулаган Сарынын анда-мында сулайган өлүктүн арасында чалкасынан дардайып жатканын көздөрү чалды. Кокуйлап дароо жетип барышса, найза төөнөп өткөн кокосу айрылып, коюнуна кан толуп, узунунан суналат. Малакайы башынан сыйрылып, көгүштүү көздөрү мемиреп жаңыдан уйкуга кирчүдөй чала жумулган. Бир караган кишиге көздөрү түпсүздү тиктей кыялга чөмүлө катып калгандай.

Карагерин туйлатып, сырнайзасын бооруна кыса бастырып келген Эсенгул баатырга дагы сары чийкил жигит Иленин боюн бир көрүүнү эңсеп-кыялданган бойдон, көзүн чала жума уктап калгандай туюлду. Ичи эңшерилип, сөөкчүлүк туюму козголду.

- Илени гана алгысы келген эрени-им! – деп кейиди Эсенгул баатыр Сарынын түгү түшө элек кыймылсыз жүзүн тиктеп.

Негедир ичинен кайрып ийди. Күүлөнгөнү билинбей, күзгүдөй бети мелтилдеп, чамынганы билинбей, чалкая бети мелтилдеп, кемерлүү жээги мелт-калт толуп, жайылып агат Иле-өзөн, ошол өзөндүн быткылдуу өйүз-бүйүзүн көзү тешиле көрүүнү эңсеген тейден өлгөнүндөй туюлду бу жигит. Ит муруну жыш өсүп, кырчын тал, жийде, жылгындуу болот бүйүзү, жык сөксөөл каптап капталын, чий, камыштуу болот өйүзү, жылга-жыбырткасын аңыр баласы өрдөк-каз, кекилик-кыргоол өрдөп, ала мышык баласы жолборс менен илбирс, карсак баласы карышкыр менен түлкү жойлоп, кулан-бөкөн калың мекендеп, берекеси төгүлгөн кенен жер болот, ак келтени асынып, ошол жерлерди оозунан оргуштаган ак көбүгүн омууроого чачыраткан желмаян минип аралап, өйүз менен бүйүзгө аркырата каттасам деп кыялданган боюнча оо дүйнөгө кеткениндей туюлду. Эл жайлоодон түшкөндө, өзөндү жээктеп көчкөндө, Өгүз-Кечүү, Кыз-Кечүү, кыркаар тартып кечкенде, Кыз-Кечүүнүн тушунан, кылкылдаган кыз-келин, өлөң созуп өткөндө, ойноктото ат минип, ашыгы минген күлүктү жылоодон алмакка эңкейе берип, күмүш сыргалуу кулагынын тушунан жүрөктөгү арзуусун шыбырап айтууну ала качкан кыялында ала кеткениндей туюлду. Антпесе, эзели көрбөгөн Иленин эки жээгин неге зарламак да неге оозанмак!

Көзү чала жабылган, алданемени кобурачудай болуп, ээриндери чала ачылган өлүктү ээр үстүнөн карап турчуда Эсенгул баатыр ушинтип кейиди. “Элимди аркама салып ээрчитип, Илеге отургуза албай, атаганат, деги-деги Кудаяндан айырмам не?” деген ой дагы бир ирет мээсин көзөп, көкүрөгүн ачыштыра аралап өттү.

Кимдир-бирөө жонундагы чепкенин чечип, Сарынын үстүнө айкарасынан жаба салды.

- Бу шордуу түтүн булатканга жарады беле? – деди Эсенгул баатыр атынын башын туурага тартып.

- Кайдан! - деди Сарынын сырлана жолдошу. - Кар кыламык жааганча жуучу чаптырмак.

- Курагы нечеде эле?

- Жаңы он жетиге караган.

- Айдарчач кытайды албай кал, шордуу..., - деди Эсенгул.

- Атадан жалгыз туяк эле! – деп кайгырышты тургандар.

- Көгөндөгүлө! – деп өктөм кыйкырды Эсенгул баатыр өрүм камчылары моюндарына асылуу казактар жакка ээгин өчтүү жаңсап.

Каардуу, өктөм добуш кулактарына шак эткенде эстери чыккан топ казак бир-биринин колтугуна тыгылды: “Не дейт, не дейт, оп-пирим!? Тоодой заңкайган мынабу кыргыздын зөөкүрлөнө сүйлөнгөнү эминеси? Көгөндөп байлатканы койчо мууздайм дегени эмеспи!? Канды суудай агызып, мууздатканы жүрөбү!?”.

Кийин-кийин, агала сакал болуп, алтымышка киргенче сырнайзаны оң колтуктан түшүрбөй, армансыз сундуруп, ач бууданын алкынта доорон сүргөн өмүрүн көз алдынан заакымдата сыдыра өткөргөн ирмемдерде же бир эл-журт аңырая оозун тиктеп, орой-курчай отурган топ жыйындарда кадалана сурангандан ушул окуяны кыстара айтып, кыраатын келтирип кеп сала эстечүдө болжоп-баамдаса, Сулуу-Төрдүн оозундагы чабышта жан таслим кеткен Сарыга сөөкчүлүгү бекерден ойгонбоптур. Ойлоп-бакса, ажалын издегенсип алдынан чыккан казакка тегинден туш келип, сырнайзасын кезебептир, тегинден ошол казактын кара туулгасын карагеринин чарадай туягы менен тебелете бастырбаптыр...

Бирок дал ушул ирмемдерде, бир эсе, суу жээктей конгон айыл үстүнө сөөктү туурасынан артынып, каралуу кайтаарын ойлогондо, баштары шылкыйган топ жигитти баштап, Ыргайтынын кокту-колотун жаңырта өкүрүп түшөөрүн, аны көргөндө жамандыкты туюп, жалгзынан айрылганын сезген эненин элечегин ыргытып ийе чачын жая чыңырып, эт-бетинен кетээрин элестеткенде көңүлү кирдеп, бир эсе, кан ууртаганына көкүрөгү өскөн мынабул жалоондой жигиттерге купулу толгон дал ушул уйгу-туйгу ирмемдерде, аргымагын туйлатып өйдө-төмөн бастырган ушул маалдарда үч уктаса түшкө кирбеген калабалуу окуядан, төлгөдө жок каргашадан капарсыз эле. Каргылуу тоосу кулаарын, кара көзүн кашайтып, караан туткан кабыландын дал бүгүн жоо колунан сулаарын туйган жок эле. “Кандуу журт болсок” деп гана какшанчу кан досунун көөдөнү жарылып, ичеги-карды аңтарылып, кабынан суурулган өпкө-жүрөгү тең бөлүнүп, тенинен алыс ыргытылаары, боз топуракка оонаган өлүгү өкүрүп алаар кишиси жок ай-талаада

суналып жатып калаары оюна да келген эмес. Ошол, ошол саамдарда...

...Олуя-Атанын ойдуңун оң түштүк жагынан ороп, күн жүрүшкө чубалган сайын балык жон – балык жон тартып бөксөлөнгөн дөңсөөлөрдү этектей конгон эл арасы бүгүн башкача кымгуут. Жигиттер ат тезегин кургатпай өйдө-төмөн чаң уюлгута чапкылап, эртеден-бери тыным жок. Чабармандар боз чаптуу дөңсөөлөрдү этектей тигилген боз үйлөрдүн тушунан туш-тарапка кутургандай чапкылап кетишет дагы, бир оокумда эле туш-тараптан өрөпкүй чапкылап келишип, алтын түстөнгөн жибек жиптен кештелген ак туусу ирегесинде шаңкайган чоң үйдүн – айчыктуу асаба сайылган ортодогу ал үйдү “кан чатыр” деп коюшат - капталындагы мамыларга аттарынын мүрү менен сайыла жол талашып, тыгылып калышат. Аптыга: “Деп айтты! Деп айтты!” дешип, аманат кепти айтууга ашыгат.

Маңдайдагы, так кан чатырдын маңдайындагы, жарактуу сарбаздардын камоосундагы сайма алачыкты айланта котолоп-сагалаган караламан эл кандан эмне буйрук болоорун зарыга күтүнүп, алачыктагы адамдын тагдыры эмне менен бүтөөрүн билмекке ынтызар. Өлүмгө буйрулабы? Өлүм эмей анан, өлүм эле ылайыктуу го канкорго! Агер өлүмгө буйрулса, дарга асылабы же башы алынабы? Анткенинде, алмадай башын шыпыра чабууга кимиси ылайык болду экен?

Күбүр-шыбыр кеп аралайт эл ичин.

- Кошоктолуу келген анау бала ким?
- Баласы.
- Баласы?
- Ие, өз баласы.
- Жаш ко!
- Бу ирет токолдон эместир!⁷⁹
- Ха-ха-ха...

“Ха-халап” каткыргандар алданемени эстеп, табалуу.

Кереге-саганагы жок тигилген, кара туурдугу чүргөй жабылган алачыкта болсо кыл чайнашкан нечен-нечен айкашта казактын далай баатырын алып, эмикиде кан Абылайдын өзүн аттан оодара сайсам, башын кыя чапсам, чиркиндики, эки дүйнөдө арманым жүрбөс деп кыялданган адам жер муштап отурат, бүгүн түш оой ошол кыялынын ойрону чыгып, тун уулу менен чогуу байлоодо отурат.

⁷⁹ Абылайдын мурдараактагы Чүй кыргыздарына жортуулу маалында солто кыргызынын баштыгы Жайыл баатыр уулдары менен түгөл туткунга түшүп, токолдон туулган уулу Итикеден башкасы өлтүрүлгөн болчу. Жайылдын жакын адамдары арага түшүп, Итике үйлөнө элек себептүү жанын Абылайдан сурап алган.

Уйгу-туйгу армандуу ойлор көкөйүн ачыштырып, эргилчектен көзүн албай, ээрдин тиштене түнөрөт.

Каршысынан кез келип, шор аяк менен беттешүүгө жетпестен, байлоого түшкөнү эмнеси, капырай? Кап, бирин-бири найза суна качырып, “жутамын!” деп айкырып, жекеме-жеке сайыштын моокумуна канбастан, каруусунун кайрылганы, билегинин толгонгону эмнеси? Каеринен жазды, капырай? Таң. Кара алачык көп казак, Түлкү-Башка жолотпой, түлкүдөй жойлоп чапчуда, Күйүктүн белин кароолдоп, күлүгүн минип чапчуда, “Жайсаң, Жапегинди жайладым, айсал-буйсал болгуча, Абак-Тарагыңды мойсодум, канжыгамдан Көкжал Барагыңдын башын чечтим, каапырды Кара-Тоонун караанын көргүс кылаармын, Самтыр сартты алууга мына-мына аз калдым!” дечү эле, “Самтыр сартты албасам, Садыр атым өчсүн” дечү эле, дегенинде азуусу айга бүлөнүп, санын аткып ийчү эле, атаңгөрү-ү дүнүйө, сыр көрсөттүм деп жүрсө, мураасына жетпей өмүрдүн, мүдүрүлчү чагы бүгүңбү? Сырттан Манас кептенип, как жомоктогудай түмөндөтө кол баштап, Сыр-дайраны бойлото чоң казатына аттанды, чакчелекейин чыгара аарынын уюгун чачкансып, Чолок-Коргон, Сузактын⁸⁰ күлүн көккө сапырды, ошондо күңгөй тоо менен терскей тоо бүткөн талааларды каршы-терши кезип, учу-кыйры бир талай жерди аралай чапты эле, ошончодон мүдүрүлчү жери - Олуя-Атанын алакандай оюбу? Алдырарда жаздырар болуп, Абылайдын колуна түшүп калганы кандай? Капырай! “Үч уктаса түшкө кирбеген жорук” деген кептегидей окуя! Сарыбагыш, солто сан кыргыз, колун күтпөй элинин, жалгыз башына ишенип, жалгыз аттанып алдыбы? Балким, ымыртта тийбей, жарыкта тийип алгандан жазгандыр!? Канын көөкөрлөп, капылет качырып киргенде, эликтей элирген Каранар күлүгүн омууроого тээп теминип, айкырык салып тийгенде, шор аякка жеткирбестен карма-курп жолун бөгөгөн кимисинин колу болучу?

Күржүйгөн мойнунан ылдый каршы-терши арчындалып, толгой тартылган кыл арканга колу-буту чырмалуу Кан Садыр ушундай ойлор менен алпуруша бирде түктөйүп, бирде түнөрүп, жабалактаган суроолорду жандырмакка шаасы жетпей эшейип отуру, жоо кылычы шиленгенде тонун каруу туштан таарып өтүп, булчуң этин кыя тилген жаракаттын оорусун сезбей, капканга түшкөн жаралуу жолборстой күш-күш эте дем алып, заманасы куурулуп отуру. Тегеректин уу-чуусу даана угулбай, кайдадыр ыраактан калкыгандай жаңырып, дүйнө андан алыстап, ал дүйнөдөн алыстап, эси-көөнү бүгүңкү окуяда. Катарында боортоктоп, таңылуу

⁸⁰ Казактын ордо калаалары.

жаткан багалчагы бекем ката элек баласына да көңүл бурган жок атүгүл.

Колунан найзасын кагып ийип, “Уучта!”, “Уучта!” деп кыйкырып, төө бастыга алчудай жабылган топ казактын ичинен кылычын кыйгач кезеген экөөбүнүн атып ийчүдөй тиктеген кектүү көздөрүн эстеди. Жаңылбаса, бири Жоогач өңдөндү эле. Ооба, ооба, жапкак көздүү Жоогачтын өзү. Абылайдын айтуу менен Таластын аягынан арага кирип, бир курдай алдына келген, келгенинде керегеге жөлөнө отуруп, “айылымды үч чапты, айылдаш түшүп конбоймун, жоолашам ошол кул менен, уктунбу!?” дегенди башын ийкегилей-ийкегилей угуп кеткен баягы Жоогачтын өзү. Каккы жегенине мусаапыр кейиптенип, боз ала болуп узаган баягы Жоогач бүгүн эми баягы Жоогач болбой, жылтыя карап, кээкердүү тим эле. “Кап, элде мурда ушу сенин көзүңдү тазалабай, каапыр!” деди ичинде Кан Садыр.

Жоогачтын кектүү тиктеши көз алдына тартылып, жүрөгү жамандыкты туюп туруп алды. Эгер дал ушул саамдарда Кан Садыр төрт мүчөл өмүрүнөн жаңылып-жазган иш издеген болсо, элде мурда Жоогач менен жоолашып, эртелей чым жаздантып салбаганына өкүндү. Кермек өкүнүч көңүлүн өйүдү.

Кабагын карыш түйүп, кайра ойго чөмүлдү. Бу Абылайдын сазайын колуна берүүнү кайдан ойлонуп, кайдан кекенип жүрөт? Бу Жараткан жарыкчылык дүнүйөнү жаратып атканда эле башынан калмак-кытайды бир жаат, көчмөндүү кыргыз журтун бир жаат кылып бөлүп, ушул эки жаатты бир-бирине батыштырбай антташкан жоо кылып, жер бетиндеги тиргиликти капкаяктан өчөшкөндөрдүн талашына салып берген экен, мынча казакты билген самтыраган сартка эминеге өчөштү!?

Ойлоп-бакса мунун баары Капкадан башталат экен. Ата конуштун кам-кайгысы деп козголушпады беле, ошондон башталат экен. Оболу, оң-солдун мыктылары Капкага түрө чогулуп, жыйын курушкан. Мындай кеңеш бир болсо тээ илгериде, калмак дүрбөй качып баратканда, Кошой бий, Маматкул дегендердин чагында Коңур-Өгүздүн жайыгында болгондур, ошондон бери эл билгилери ийри отура түз кеңешип, кыргыздын чегин ажыратууну акылдашып, чыбык кыркып тараша элек болучу.

Жердин жүзү каймактап бүтүп, кумактан тоо куралып, булактан суу жаралып, кыртышы каткандан кийин карай топурак бетинен ар элдин тиргилигине, мандайына жазылган ырысына жараша энчиси ажыратылган экен, кудуретиңен кагылайын Жараткандын амирин кара, кумак менен булактын атасы Ала-Тоо, Улуу-Тоолордун койну, этек-өңүрлөрү ошол замандан Кыргыз-Атанын урпактарынын бешенесине буйрулган экен. Өз энчисин

макул таппай, бөлөктүкүнө кошо эпсиз көзүн арткан каапыр калмак бу тегеректен жоголгону төгөрөктүн төрт бурчу эми өзүнөн-өзү төрткө бөлүндү деп жүрүшсө, төрт эмей эле, өзүнөн-өзү үчкө үлөшүп, сүйлөшүп алгансып кытай менен казак бир жагынан, жер чукулаган сарт баласы бир жагынан чет-четинен ээлик кылып, оң-солдун жайыт-конушун туш тараптан тарытып келаткандан, Капкага чогулчуда ата-бабанын киндик каны тамып, кири жуулган конуш-жайларды кароолдоого сөз бекитишкен. Ошондо, Үч-Алматыны күзөтмөктүн милдетин мойнуна алган сарыбагыш Эсенгулдун “элиңди Талас менен Чүйгө кондуруп бер!” деп өтүнүү боюнча Кетмен-Төбөнүн түнкатар-түнтөй саягынын теңин баштап, Беш-Ташты аша, татыймын деп Таласка конду, “Күйүктүн бели менен Түлкү-Баштын арасын кайтара көр!” дегенинен, Капканын кайкысындагы короо-короо кой кенен жатаарлык тегиз жерге үч айланта дубал соктуруп, коргон салдырды, ордо тургузду. Анан “кан” атагы тарады Аркага...

Ээ, соңкуларга билинеби-жокпу ким билсин, соңкуларга жетеби-жокпу ким билсин, кыйла журтка угулар кылык болгон ошондо.

Жайлоо бышып турган маал болучу. Жер бетине мал батпай, кан жайлоодо ыңкыган беш түлүк бөксөдөгү жайлоого чубуруп, бөксө жайлоодо ыңкыган беш түлүк кан жайлоого чубуруп, калмактын чагындагы куу этек турмуш унутулуп, карагай-черлүү Арымды жайлагандар суусу мол Суусамырдан бери аш-тойлоп, Суусамырды жайлагандар Арымдан бери аш-тойлоп, союш-согуму кенен-чонон жыгылып, калк тоюнган шай турмуш эле. “Ак уул, Куу уул - эки ата” деп коюшат, айтууда ошол ата-бабалардын заманында кыргыз баласынын кой үстүнө торгой жумурткалаган, май көл - сүт көл турмушу болгон окшобойбу, калмактан үрккөндө унутулган ошол турмуш жөнү эмиден эски калыбына түшкөнсүп, элдин алды тогуз канаттап, арты төрт-беш канаттап үй тигип, ошол жылдары өзөн-өстөн бойлору да төлүн төккөнсүп, көк тал – ак талдын жыш өскөнүн кантесиң, уук-кереге узанчулардын жайды жайлай бир эрмеги жыгач-таш, эмерек чапмай болуп, жүн, жал-куйрук дегениң кап-каптап кыркылгандан бир жагынан уздардын эртели-кеч жаны тынбай, кат-кат жыйылган терилерди ултарганга чололору тийбей, куунаган эл кудайдын куттуу күнү шатыра-шатман түшө чамгарак артынан чамгарак көтөрүп, бүлөө башына бирден чамгарак күтүнүп, журт кенелгени билинген кезең эле. Суусар тебетейди сеңселте кийип, оолжуй бастырып, айылма-айыл кыдыра кымыз уулаган эркектана колдогу малдын этин тангандан топ-тобу менен салбырындап, каркыра канат сайына каадаланган кыз-кыркындын алты бакан арнайы курдурткан эркелиги чыгып, сармерден

жаңырып, журттун кабагы анык ачылганы билинген кезең эле. “Аш көп жерде каада көп” деген кеп тегинден айтылбаса керек, анын сыңарындай калың журттун бей-бечарасына дейре ашка аралашкан чагы эле. Ак төөсүнүн карды жарылып, чыгданы май-сүткө толгон элдин “төө чечмей” деген эрмеги да чыгып, аял аттууну жыланаптап чубатчудан бетер “төө чечмейлеп” жүгүрүп калышкан эле ошол жылдары.

“Кыйла журтка угулар кылык” демеги ушул, жайлоолоп жаткан элдин тең жарымы “Садыр айтты, аттан!” дегенден теке какшык – баш оонанын арасы саратан жайда, ити май жебеген бир сасык байдын төө чечтирмейине төрт атан саймак болгон тоюна күйбөстөн, капылеттен кымгууттана туурдук сыйрып, үй бүгүп, шаа мүйүз шүдүнгүттөргө, чуудалары бапсайган айры өркөч төөлөргө артынып, үйүр-үйүр жылкыларын күтүрөтө айдап, короо-короо кой-эчкисин сүрө-сүрө айдап, ашыгычтан Узун-Акматты өрдөп, чубап көчүп калды. Жатындашы Сейиттин элди бузуп, айнытканына көнбөстөн, ээрчимекке ыктыяр кылган саяктын, азганакай сарыбагыштын – тайлары болот алар - алдына түшүп, дубан бузган Каранар аргымагын алкынтып, көчтүн башында өзү болуп берди. Калың журт илгери калмак каптачуда ушинтип бир будун-чаң түшүп, сапырылса керек, эми калмак каптабай-этпей эле сапырылды. Ошол сапар өзү сапырган, “Күйүктүн бели, Түлкү-Баш!” деп аздагандан сапырган.

Сайма алачыкка батып-батпай, күш-күш эте оор дем алып, байлоодо отурган Кан Садыр ушунун баарын: чокулары көк тиреген калкагар тоону керүүлөй жүрүп, көк муз каптап жаткан туу белди баштанган сайын кыркаар тартып түзөлгөн, сурданган булут аска башына уюлгуп, шыбыргактата кар жаап жибере электе ашууну аша конууга ашыккан санжыргалуу көчтүн сап алдында болуп бергенин эстеп, бирок Сейиттин тилин макул таппай Кетмен-Төбөнү таштай көчкөнүнө кымындай да өкүнгөн жок. Көрсө, Кетмен-Төбөгө батмак эмес экен баары бир!

Кайрадан көкөйүн туздай ачыштырган армандуу ойлорго чөмүлүп, эргилчектен көзүн албай түнөрөт.

...Сырттан Манас кептенип, как жомоктогудай казганакатата кол баштап, Сыр-өзөндү бойлото чоң казатына аттанды, Чолок-Коргон, Сузактын тозун сапырып, казакка жылас салды, ошондо учу-кыйры бир талай жерди аралай чапты эле, ошончодон оозунан жулдурган бөрү кейиптенип, мүдүрүлчү жери - Олуя-Атанын оюбу? Алдырарда жаздырар болуп, насили бузук Абылайдын туткунунда жатканы кандай, капырай?

Учугу жок ушул ойлор улам каптап келе берди. Каптаган сайын местейип, үч уктаса түшкө кирбечүдөй сезилген окуянын жандырмагын таба албастан далбастайт.

Алмадай болгон ар башта бир өлүм бар эмеспи акыры. Ал эми жоо бетинде кашык канын көөкөрдөп, эл-журттун намысына башын сайып койгон эр кишинин эртеби-кечпи бир бет келчү ошол жазмыш буйругу менен кудайдын куттуу күнү арбашып жүрөрү андан анык. Эчендин өлүмүн таап, эчен эрди чым жазданткуда далай ирет мант берип, өлүмдөн буйтады эле, ажалды кашынан алдады эле. Дале буйтап-жазгырып кетчүдөн бетер өлөөр учуру менен арбашып калганын туйбастан, тирүү жан болуп жаралгандан тарта бешенесине жазылган жазмышы ушул азыр карыш сагалап, эргилчектен шыкаалап калганын туйбастан, бу саам адам баласынын төбө чачын тик тургузган өлүм жазасы уулун экөөн кабат тооруп калганын таңазар албастан, эргилчекти мелтирей тиктеп, үч уктаса түшкө кирбечүдөй туюлган окуянын жандырмагын тапмакка алпурушат: толгой тартылган аргамжыга чырмала байланып, үңкүйүп отурганы эмнеси? Кере тартылган кыл арканга ороло байланып, жаман Сарткулунун туткунунда тушоодо жатчу киши эмес элең!?

Ушинтип отура берди. Жака-белдеги дөңсөөлөрдү аралай чабыттап, токмок жалдуу аттарын ойдолоктоото кан чатырдын маңдайындагы мамыларга тыгылган чабармандар жылан баскандай секирген бий-баатырлардын “түбүбүзгө жетип жүрбөсүн! Өлтүрө көр эле өлтүрө көр!” деп какшана суранган аманат сөзүн кезметтешип Абылайга жеткиргени менен иши жок, какшанган сайын какаардуу жазмышындагы казасынын чеңгээли катуулаганы менен иши жок, эрдин кесе тиштенип отура берди. Эртеси-кечи, түшү-бешими туюлбай, убакты-саатты унутту. Ушул сапар өлүмдү жазгыра алаар бекен? Ушул саам ажалды алдай алаар бекен? Ошентүүгө кудурети жетээр бекен? Баса, уулучу!?

Уясына төнөөр маалында чоктой алоолонуп албырган, чаап барып кол сунсаң жетчүдөй болгон, жетсең кулачыңа толчудай болгон, табактай уюган кызыл күн кыйыры көзгө илинип-илинбей мелжиген чексиз талаанын - Чолок-Коргон, Сузактын тушу болуп калат даркан талаанын ошол учу – бүткөн жерине, талаанын кызыл чөл болуп уюган кырым жерине батып баратты. Талаа-түздү, ошол талаа-түздүн үстүндө буурулданган асман-абаны кызыл күүгүмдөнтүп, ээн калтырып баратты. Ал эми ээнденген айлананы иңир басып баратты. Эртеден берки кымгуут сээлдеп, катарлаша бастыра журт кайтарган кайгуулчу төлөнгүттөрдүн андан-мындан үн салышканы, дөңсөөлөрдү ашыра үйүр-үйүр жылкы айдаган

жылкычылардын кыйгуулап кыйкырганы көбүрөөк жаңырып, жамы журт текши отурууга кам урду.

Улам эшик түрүп энтиге кирген чабармандын тилин угуп коюп, керээли кечке эки анжы ойдун камоосуна таланган Абылай кабагынан кар жаадырган калыбынан жазбай, эки тизесин мыкчыган тейде көз байланган чакты козголбой отуру. Лам үн катпайт. Кебин жөнөтүп болгон чабарман Абылайдын жүзүнө бакпастан, саамга башын саландатып турат дагын, колун көкүрөгүнө алган бойдон арты менен жылып чыгып кетет. Жан-жөкөрлөрү гана кара күчкө баш ийкешип, ымдашып калышат.

Абылай толгонот. Ары толгонуп ойлонот, бери толгонуп ойлонот. Ары толгонуп ойлонсо, мынабу Садырдын көзүн тазалаганы оң, бери толгонуп ойлонсо аттап-тондоп атказып ийгени оң. Не кылуу оң?

Бир туруп өлүмгө ыраа көрбөйт: “Аттап-тондоп узатсам, Садыр ийге келээр беле? Ошондо жакшылыгымды баалап, Түлкү-Баш, Күйүктүн кайкысын казактан талашканын коер беле? Оолукканын коюп, оюк-тилик баласын кыйыктаганы тыйылаар беле? Журту каралдаш коноор беле?”.

Кайрадан ойго чөмүлүп, көңүлү бузулат: “Же Олуя-Атанын кайкысына көмсөмбү сени? Таластын сайына көмсөмбү сени? Же көмүүсүз таштап, сөөгүндү ит-кушка жем таштасамбы?..”.

Абылай ойго чөмүлгөн сайын, жанында уй мүйүз тарта кыркалекей отурган нөөкөрлөрдүн санаасы санга бөлүнөт. “Атаа! Айнып кетпегей эле! Арабыздан ушу Каманбай баатыр ылым санаган өндөндү эле, соогалап арачы түшпөгөй эле!” деп бөлүнөт. Хандын кабагын тиктеп, оюндагысын окугандан бетер: “Өлтүрткөнүң эле оң!” деп чебелектейт. Колдорунан гана келбейт, непадам келчү болсо, жабыла арбап, “Өлтүртөйүн!” деген ойго чөмүлтүп салгылары келет.

Чыйпыйы чыккан нөөкөрлөрдүн бири – аты Жоогач эле - айласын тапты. “Айнып кете элегинде калган кепти аш ичкен маалда безелентип жырауга айттырайык” деди. Деди да дасторкон жайылып, булоолонто эт тартылаар маалды күттү кымыйып.

Чабармандардын аягы тыйылып, табак-табак эт тартылган маал да келди акыры. Кызыр эмди тайдын эти устукандалып болуп, отургандар таман чыккан казыдан, тыштуу кабырганын майлуу этинен тамшана сугунуп, жаактарын бүлкүлдөтө жарыша чайнап калган кезде алиги Жоогач ысымдуу баатыры эңкейип:

- Энди жырауну бир тыңдасак кантеди, алдаяр ханым! – деди.
- Тыңдайык! – деп ишаара этти хан.
- Тыңдайык! – дешти жабыла.

Демейде кол ойнотуп чалаарда домбрасынын кулагын сол кулагына бир такап, башын чулгуй оң кулагына бир такап, жайбаракат күүлөп кербезденген, демейде тээ кадим замандагы – Жаныбек, Бердибек дегендердин заманындагы күү аталарынан калган үлкөн күүлөрдөн ойногон, төрт аягы тыбыраган жорго сымал кызыган чагында карга бойлуу Казтуганды кайрып, Казтуган болуп элөөрүп, жаагын жана: “Бу жалгандан өткөнчө, Кайрылып сени көрөмбү, Кайран да мениң Эдилим!”⁸¹ Кайран да мениң Эдилим, ау!” деп какшанган, какшаган чагында өзү гана ыйлап тим калбай, уккан адамды кошо жашыткан жырау бул сапар ашыккансып кыска күүлөп, тамагын кырына дабышын башкача созду. Ириде бүгүнкү чабышты ырга келтирди.

Аахее-ей!
Арбагы сүрөп Алаштын,
Арасын чаптың Таластын,
Арбагы колдоп Алаштын,
Акелеттиң элин Таластын.

Майлуу колдору менен сандарын чапкылаган нөөкөрлөр “Ай, балилеп!” калышты. Жырау ансайын “аахейлеп” абан созуп, тилин безеди.

Аахее-ей!
Сары - Аркадан аттана,
Сар жайлоодон баштана,
Сан колун баштап казактын,
Санаага салдың кыргызды.
Садырын алып ичинен,
Сай-сайлаттың кыргызды.

Эми, кайсы-бирин кеп кыласың карагым, сүрөөгө делөөрүп, өпкөсү сабаадай көпкөн жыраунун айтуунда казак баласы казак болуп жаралып, Сары-Аркага жык толгону Садырдай жоону жоолап көрө элек экен, үч жүздүү казак аталып, “Алаштап!” айгайлаганы мындай жоого тийе элек экен оболу, ошондой кара жоонун тилеги мына бүгүн таш каап, Таластын оозунан озбой таш-талканы чыккан тура.

Домбранын коштоосунда жырау мына ушинтип кызыл тилин безеди. Демейден бөлөк туйлады, оозунан ак көбүк атып, кара жини кармаган бакшыдай ойноду. Кең талаа - кызыл чөлдүн учу-кыйрына дейре угузчудай созуп, “Аахе-ейлеп!” алат дагын, тилин безейт,

⁸¹ Волга дарыясы.

“Аахе-ейлеп!” алат дагын, тилин безейт. Көптү айтты соңунда, Көкжал Барактын сууй элек кегин айтты, Абак-Тарак, Жайсандын төлөнбөгөн кунун айтты. “Садырыңдын өткөзбөгөн жабыры жок эле, берендердин кегин кууп, мөөрөй алдың Абылайым!” деп айтты.

Көнүлдөгүнү таап айтканына маашырланган бийлер үй көтөрө ызырына кыйкырып, баштарын чайкай отурушту.

Кыбасы канган Абылайдын көздөрү жылтылдап, мыйыгынан жылмайды. Калмак менен сайышчуда да мындай мактоого тунган эмес. Мактоо кимди гана мас кылбайт, мактоого көшүлдү. Түйүлүү кабагы жазылып, көзү сүзүлө көшүлдү.

Оозунан ак көбүк атып, талмасы кармагандай термелгени менен, эки ийни өөдө көтөрүлө элөөрүгөнү менен жез тандай жыраунун көз кыры бирде Абылайда, бирде санын аткыган береги жапкак көздүү Жоогачта. Очоктогу оттун жалт-жулт эткен жарыгында утур бирин кылтыя тиктеп, айтчу кебинин кыябын издейт. Качан гана Абылайдын мыйыгынан сырдуу жылмаюу кетпей, мойнун созо кепке муноп калганын туйган жырау эми Садырды боктоонун, көкүрөктөгү кегин эси-көөндөн жангыс кылып каршы кайраштыруунун кыябы келгенин баамдады. Ошондо Жоогачтын алдыртан айтуу менен Садырдын ой-санаасын минтип тилге келтирип, тигинин кимдир-бирөөнү “кул” атаарын жарыя төгүп салды.

Көрчү конбойм ага мен,
Көргөзөм ошол кулга менен,
Айылдаш конбойм ага мен,
Арбашам ошол кул менен.
Жакалаш конбойм ага мен,
Жоолашам ошол кул менен...

Ниети бузук Садыр ушинтет имиш. Төрө Абылайга өчтүүлүгү ушунчалык күчтүү имиш.

Сүрөй-сүрөй отуруп, кайраштырууну куп келтиргенине кубанган бийлер көздөрүн алайта, “ошондой бекен каапыр!” дешкенсип, сөгүнүп коюшту.

Калпка эле чок кармагандай так секиргендей түр жасаган Жоогач:

- Акмактын эсиргенин кара! – деди.

Төкмөнүн ыры төрө Абылайга жүлүнгө сайгандай тийип, эзелки-эзелки, кенедейден көкүрөктү эзген ызаасын козгоду. Эмелеки күлпөң күлкүсү жоголуп, өңү кумсарды. “Кыргыз келекелейт экен да! Кыргыздын эсинен чыкпайт экен да!” деди уйгу-

туйгу ой арасында. Төлө бийдин⁸² ирегесинде жүрүп, төөсүн баккан кезин эстеди, “Тумшуксуз туулган уул элең, Төөсүн баккан кул элең, Таалайсыз туулган уул элең, Тайлагын баккан кул элең” дечү сөзүн эстеди. Арылай кулак салды жырауга. Арылай тыңшаган сайын сөөк өчтү касынын жыландын уусундай арман-тилеги угула берди, уккан сайын көңүлү оорлоп, ичи бүлүнө берди, ичи бүлүнгөн сайын каары какаардай кайнай берди...

Туусун жыгып келермин,
Туулгасын тартып киермин.
Көк зоотун чечип келермин,
Көөдөнүнө сиермин.
Ушул сөзүм этпесем,
Муратыма жетпесем,
Мен – Садыр болбой калайын!

Муну укканда кабагын түйгөн Абылайдын ачуусунан жаактары бүлкүлдөп, чыккый тамырлары көгөрө көөп чыкты.

- Аныкпы?! – деп кага сүйлөдү.

Домбрасын чорт тыйган жырау башын ийкектете:

- Анык эмей! – деди.

Эртеги менен эртеңкини бирдей тилге келтирип, эпсиз мыкты келтирип, эсти оодарган жыраунун көзүнө тигилген Абылай:

- Кансынган неменин ой-санаасын калайча билип жүрүң? – деди.

- Дегениме ишенбесеңиз, эт тартып сынаңыз. Чып-чыргасын коротпостон бир койдун этин алдына бүкүл тартыңыз, бүдөмүк калганын ошондо айтайын...

- Жыраунун айтуундай эт аскыла! – деп буюрду да Абылай түктөйө отуруп калды.

...Жарма бышым убакыт өтүп-өтпөй сайма алачыкта кезерип отургандарга эт тартылмай болду. Адегенде чырак жагылып, ата-баланын кыл аркандап таңылган колу-буттары бошотулду. Бир короо койдун ичинен ириктин аксагын тандап жара тартып, алеки заматта жиликтеп казанга аскан, жеңди жоон билектен өйдө түрүнө, тындырбай от калап, кемегени айланчыктаган казак бир оокумда “Калак! Калак!” деп кыйкырып, эт дододой үйүлгөн килейген мис табакты кучактай келе Садырдын алдына коё салды. Кытмыр каранып, кестик таштады:

- Этке караңыз!

⁸² Казактын чоң бийлеринин бири. Абылайды асырап чоңойткон.

Таштады да так маңдайга чөк түшө отурду. Мылжындаган казакты каакымчалык элес албаган Кан Садыр адегенде тизесинин алдындагы кестикке баам салды. Мизи мырык, мүйүз сабы кетилген кестик жатканын билди. Кимдин колунан келсе да көөнү кастын кылганы! Жүрөгү жамандыкты түпөйүл туйган Кан Садыр көзүнүн асты менен бууланган табакты тиктеди, жука билиги өчөр-өчпөс жылтыраган кара чырактын үрүл-бүрүл жарыгында ирмемге үнүлө карап, эттин чала бышканын баамдады. “Ээ! Билдим сени. Асили кулдун туюк сынга түшүргөндөгү кербези!” деди ичинде. Башын көтөрүп маңдайындагы мылжындаган казактын жүзүнө тигилди. Кылгыйма тиктешинен кытмырлуу нурду көрдү. Жаалы кайнады.

Бирде эти булоолонгон мис табакты, бирде кара көк тарткан Садырды аңдынып жатып, мылжындаган казак капталын сала отурган өспүрүмдүн кабагын байкаган жок. Ошентип жатып чуңкур кабактуу бала баатыр Доскулунун чаары чачыраган көздөрүн байкабай калганы!

Бир мүчөлдөн жашы жаңы оогон Доскулун бала болуп башына жүн чыкканы он эки мүчөнүн минтип тартылышын эгерим көргөн эмес, эгерим уккан эмес. Көзүң жамандыкты көрбөсүн, ойротто жок мынабу жосуну эмнеси? Заадиси кул какбаштын бул эмине кордугу!? Эмне кыяматы!?

Жаагынан ажыратылбастан бүкүлү кайнатылып, тили салаңдаган, мүйүзү чала чабылып, чала куйкаланган ириктин башы, көк жашык эти ойду-келди ажыратылып, күң жилиги, кар жилиги, жото жилиги, кашка жилиги аралаш устукандалган жиликтер, пашкалактаган кайсы-бир томояктын шалаакы колу осол омкоргондон учтары быркыраган омурткалар, мизи мырык эски кестик, куучундаган казактын жылтыр тиктеши – ушунун баарын көргөндө байкоостон таңууга түшкөнүнө ансыз да желкеси тырышып, көңүлү зилдеп турган неменин каны төбөсүнө тээп, ичи муздады. Керилип туруп мис табакты босогодон ары көмкөрө тээп ийгиси келди, ириктин башын мыкчый кармап, мылжындаган казакты төбө талаштыра ургусу келди, желкелей баса калып, алешем этти ой-боюна койбой оозуна тыгып, сугунта жедиргиси келди...

Аңгыча атасынын үнсүз-сөзсүз акырын обдулуп, мырык кестикти оң колго алганын байкады. Ачуусу тыйыла нестейди. Неге антти? Не кылгысы бар? Жарыктык кишинин не билгени бар?

“А” деп үн катпастан Кан Садыр мис табакты кырынан кыпчый илип жакын тартты да сол колдоп башты алды. Жакын кармап ирмемге тиктеди. Чала куйкаланып, чала бышырылган, мүйүзү чала чабылган, тили ууртунан салаңдай, жаагы ажыратылбастан тартылган ириктин бүкүлү башын арбашкандай тиктеп, алаканына сала салмактап турду.

Доскулу ансайын жалдырай карайт. Бул эмине болучу? Жарыктык кишинин бул эмине ишаарасы? Не кылгысы бар дагы не дегиси бар?

Кан атасы шакшактуу колдору менен быркыратып ийчүдөй мыкчый кармаган баштын оң жаагына мырык кестикти такай берип, куйкум этинен чындап ооз тийип алчудай үч эличелик кыя тилди. Жипкирбестен оозуна салды. Үч бөлө жара чайнап, бүркүп ийеби десе анткен жок, күрмөбөстөн жутту. Жутту да мис табакты уулунун алдына түртүп койду. Мырык кестикти тим койду.

Ошондо оюлгур бала Доскулу кан атасынын жүзүнө бакпастан туруп, мылжындаган казактын уурдана тиктегенин таңазар албастан туруп, эки жеңин билектен өөдө ашыкпастан түрүндү дагын, мырык кестикти колго ала мис табактагы этке карады.

Ириде башты алып, сол жаагынан кыя тилип ооз тийди. Жаагын ажыратмакка адегенде кестикти туурасынан сойлотуп, этин тилди, кош колдоп күчкө салып, астыңкы жаагын үстүңкү жаагынан бөлөк-бөлөк кайрып айрыды. Эки кулагын кесип, маңдайын жара тилип, тумшугун туурасынан тилди. Эки көзүн чанагынан чыгарып, карегин тазалады да эзели көздү жалгыз жебеген жаны жалгыз сугунуп ийди, адатта кырк бир сөөккө ажыратылчу башты алжабулжа бузуп, мээсин кочуштап сугунду.

Бүркүтөй калдайып, отурушунан жазбаган кан атасы ордуна козголбой, кашындагы чокчойгон казактын оозу ачылды алжайып.

Аны менен токтогону жок Доскулу. Эми жиликтерге карап, четинен алды. Оң келип турган экен, жото жиликтин оңун алып, туура этинен кыя тилип ооз ийди, кестиктин сабы менен эки уруп чагып, кан аралаш кара чучугун сорду. Сол жилиги турган экен, сол колдоп алып, этинен кыя тилип сол ууртуна салды, туурасынан чагып, чучугун сорду.

Ушинтип ар бир жиликтин этинен кыя тиле ооз тийип, чамбыл чучугун шимиди. Кар жиликтин этинен да кыя тилди, кашка жиликтин этинен да кыя тилди, кар жилигин чагып, чучугун кабат шимиди, кашка жилигин чагып, чучугун кабат шимиди. Күн жиликке гана кол тийгизген жок, башка мүчөгө болсо көнүлү чаап караган да жок.

Кабагы бүркөлүү кан атасы ээгин кесе тиштенип, демин ичине катып калды. “Кабыландын сийдиги-и!” деди.

Казактын көзү кадалып, оозу алжаят эле алжаят. Доскулу он эки мүчө эти шакелдей үйүлгөн мис табакты кош колдоп алды да казактын алдына таштады.

- Ме эми казактар, атаңарга аш бергиле! – деди.

Козголбогон кан атасы ошондо барып оң ийнин көтөрүп, онтоп ийди. Көзүн алайткан казак алжайып ачылган оозун араң жыйып,

чарыгынын буугучун чубалткан тейден көчүгү менен жыла жөнөдү. Лып этип чыгып кетти.

Болоору болду! Баш тартмактан эмне тарт, асты, кесир сунулган тамактын кешиги ушундай болмок.

Ата-бала бирин-бири тик бакпай, үн да катпастан, шүк отуруп калышты. Түнөрүп ар кими өз ою менен алек. Уйгу-туйгу ойлору менен алек.

Түнөргөн Кан Садыр ичтен сызып: “Жаның аман турганда ааламды бузар, көзү жок көйкашка эр болмогуң бар эле, кап!” деп түтөдү. “Кайран гана чамгарак! Доскулуга арналган кара чамгарак, көкөлөбөй калдың, чамгарагы сегизден түндүгүң арнайы көтөрүлбөй калды, кап!” деп түтөдү. “Он гүлүндүн бири ачылбай, кудалашкан жериндин арзышкан беш көкүл кызын колдон алып жетелеп, алмадай албырган бетинен сүйбөй, уучуң узарып уул көрбөй, көзүң ачып бала көрбөй, тукумдабай калдың, кап!” деп түтөдү. Кабыргасы сөгүлүп, каңырыгы ушинтип түтөдү. Тул катыны эми тулаң чачы куудай агара карыганча, башынан кара элечегин түшүрбөй, кабылан-жолборс туулган уулунун кайгысына кан какшап, өмүрү өткөнчө өксөп калаарын ойлогондо, эси эңгиреп, дал болду, муздак тер басып, шал болду. Эртеден бери босогону бойлоп-сагалаган ажал эми уулунун башын кошо тооруганын туйгандан сырттан шыбыш-ишаара гана күтүнүп, кулагын түрүп калды. “Кантели, кабат өлөбүз!” деп, кабат өлөөрүнөн күмөн санабай, жазмышына моюн сунду.

Эшик түрүлүп, чарыгынын буугучуна чалынган казанчы жыгылып-кооп кирип келгенде Абылай алдындагы этке ичтейи тартпай, утур-утур памил чай ууртап, сабырсыз отурган. Уй мүйүз тарта отургандар жардана казанчынын оозун тиктешти. Кан сүрүнөн сүрдүккөндөн аптыга сүйлөгөн казанчы акырындап демин басып, эмелеки көргөнүн төкпөй-чачпай айтты. Дасторкон четиндегилер көздөрүн алайта: “Бу эминеси?” дегенчелик бирин-бири абай тиктеништи эле, Абылай айтканындай эле жырауга акыл салды:

- Ээ, жырауым! Жалдырабай бачым айт, жандырмагы не болучу? Жаагы ажырабаган баштын жаагы айрылыптыр, бул эмине болучу?

Ушуну эле күтүнүп турган жырау Кан Садырдын жаак тилчүдөгү өнөрүн төрөсүнүн жанына баткыдай, чучук шимирген баланын кылганын чучугуна жеткидей саймедиреп жандырды:

- Азирети төрөм! Анык душмандыгы билинди ченгээлиндеги туткунундун. Энди жандырмагын айтайын, азыр бол: атасынын башты бузбастан жаагынан кыя тилип ооз тийгени – Абылай, жаза тайып колуңдан аман-эсен кутулсам, акыры жаагынды тилем дегени! Ал энди уулунун атасынан ашкан кастыгы бар, тим койсоң,

укум-тукумуна дейре сөөк өчтүүлүгү өчпөйт. Алиги баштын соо жаагын тилип ооз тийгени – айым оңунан тууп, аман чыксам колуңан, сол жаагынды тилем дегени, жаагын кайрып ажыратканы – жаагынды айрыйм дегени, эки көзүн оюп жегени - эки көзүң кашайта ойбосом, ушу сениби, дегени, мээсин кочуштап сугунганы - сениби, акыры башынды жутпасам дегени! Жиликти бирден чакканы жилигинди чакпасам дегени, чучугун кабат шимигени - укум-тукумундун сай-сөөгүн сыздатып, кызыл уук кылбасамбы дегени...

Саймедиреген жырау ушинтип тажрыйба кылып атты. Уккан кишинин тула боюн дүр эттирип, үрөйүн учуруп айтты.

- Он төртүндөгү айтканы! – деген күбүр-шыбыр угулду.

“Укум-тукумунду кыратты!” эшиткенде отуз уулдуу Абылай калчылдап, каны суюлду: ”Өлчөөсү өз башы менен кетки-ир! Валимдин балээсин алабы, Эшимим менен Адилымден айланабы, Оспаным менен Шыгайымдын мээнетин же, Касым менен Сыздыктын...”⁸³.

- Баарыдан да уулунун жүрөгүндө кара жери жок кабыландыгы бар, бирок да атасынан ашкан кастыгы күч, укум-тукумуна дейре өч чыгат!

Жырау баятадагы сөзүн бир кайрып тамамдады.

- Атасы менен уулунун топурагы бир жерден! – деп бакылдап коё берди жапкак көздүү Жоогач ага удаа.

Ал антип, айтып оозун жыйгыча, Абылай ай-буйга келбестен:

- Укум-тукумуна убалы тийбесин арамдын! Өлтүргүлө! – деп буюрду. – Муздап болгондо экөөбүңүн тең көөдөнүн как жарып, жүрөгүн сууруп апкелиндер!

Баатырлардын бири баланын тамчы канына арачы түшкөн болду:

- Ханым! Ал да биздей неме экен, он төртүндө ойронун, оргуп турган бала экен, өлтүрбөчү...

Абылай кулак салбады. Баягы эле кара башың жуткур Жоогач:

- Өлүмүн өзү тиленип атпайбы! – деп жиреп, арачы түшкөн кишини кыйгачынан карап койду.

Канга суусаган каардуу кандын өкүмү эки болчубу, килеңдеген төлөнгүттөр алеки заматта сайма алачыкты орду-түбү менен камгактай оңторуп жиберип, Кан Садырды уулу менен чогуу колдорун толгоп, дегдендете жылаңбаш сүйрөп жөнөштү. Бир маал таканчыктай “Шешенди!” деп албууттана ашатып калды Кан Садыр.

Түн нылдай караңгы. Чыйрыктырган жел согуп туру.

⁸³ Абылайдын балдары.

Үстүндөгү жоо кийимин сыйрып, жалаңкат дамбал-көйнөкчөн калтырышкан соң, алыштын боюна ийинден ныгыра басып чөгөлөтүшкөндө, Кан Садыр ээгин өөдө көтөрүп, төбөдө жымындаган сансыз жылдыздарга соңку мертебе көз чаптырганга үлгүрдү, жылдыздардын ирээтин түзөп, Алтын казыкты айра таанып, тегерете жылдыз оңоп, желдеттин канжары кардын эше сойгондо кара тоону баштана, кара топуракты жаздана кулаарын болжоду.

“Атангөрүү-үү, эки ооз сөз аманатым бар эле!” деген арман ой сокту үшкүртө: “Эки ооз кеп аманатымды желге кетирбей, жадына түйүп, Капкадагы топто чыбык кыркып, кылыч жалашкан досторума жеткирүүгө жараган бирде-жарым адам табылсачы! Чынгыш!”.

Капканын жайыгына каз катар толо жыйылган калың элди эстеди дагы бир жолу. Оң-солдун толгон эрлери түрө чогулуп, кылыч жалашып, ай туякты аксарбашыл айтчуда, жер-суунун чегин кароолдону макулдашчуда жык жыйылышпады беле, ошону эстеди: “Кайда жүрүштү экен эрендер? Кунумду кууп алаарга кимиси жарайт болду экен эми? Колунан келээр берени ким болду экен? Жатындашым Сейитпи? Ай, ошонум жарабас, баары бир оң-солдун мыктысы – Эсенгул эле. Топту бузган кыргый көз Эсенгул, ылаачын арыш кайран Эсенгул, кайдасың? Ата-а, Капкадан кайра кездешпейбиз эми, азып кетер бекенсиң...”.

Жарыкчылыктын жашоого татыткан үмүтү таттуу эмеспи, көөдөй караңгылыкта жан-жагын каранды. Өңчөй суук караан өңдөндү. “Караңгыда касирет сөзүмдү кулагы чалган жан табылаар бекен! Армандуу сөзүм жеткирмейин, жегени тамагынан өтпөгөн, жегени желим, ичкени ирим болуп, түн уйкусу үч бөлүнгөн, акыреттик сөз эле деп жаны чырылдап-чыркыраган киши чыгаар бекен бу жалганда! Болуу керек. “Болот!” деп үмүт байлады. Ошондо өзөгүн өрт чалгандай күйгүзгөн арман-керээзин айтты күнгүрөнө:

Ылаачын арыш, кыргый көз,
Болот бийдин Эсенкул,
Айта бар менин кебимди,
Кызы талак Абылайдан,
Ала көрсүн кегимди!

Ушуну гана айтканга үлгүрдү. Дагы айтмак, берегидеги улуу тоолордун боорун таянып күн көргөн журттун учуна угулсун деп, узун-узун кеп айтмак. Үлгүрбөдү. Сөзүн белеңдеп, оозун ачып айкыргычакты, “Куусун менин кунумду!” деп айткычакты, кош мизи жалаңдаган курч канжар карын тушка кадалды. Уусу ооруксунткандан “Ай!” деп энкейе бергенде, коко тушка жана бир канжар жеди. Жер кулачтап, күүсү менен күп этип, эт-бетинен

көмөлөндү. Боолгологонундай эле кара тоону баштанып жыгылды, тобо. Жаны кайра кирчүдөн бетер акыркы ал-күчүн үрөй аягын тартып, кайра тирүлчүдөй туйлап көрдү. Оор тарткан денеси туйлаганга көнбөй, көзү сүзүлүп, тамагы киркиреп жатып калды.

Ошондо жара тартылган кардынан оргуштап аккан, кыя кыркылган кокосунан түтүктөп аккан ысык канына капталынан чыланып, үшүнө келалбай үстөмөнүнөн чыланып, ач талаанын топурагында оонап жатып, киндик каны тамган журттан күнчөлүк алыс, жайнаган агайын-туугандан айчалык алыс, өгөйлөгөн жайда далбас ура туйлап жатып, өбөккө келбей өзөрүп, томолонуп жатып, “канжыгадан башыңды өз колум менен чечпей калдым!” деп чырылдады кайран баатырдын кайран жаны. Өпкө-жүрөгү жанчылып, акырек-сүймүлчөгү быркырап, деми кирбей кекиртеги киркиреп, киртейип-караңгылаган көзү сүзүлүп баратканда, “Ү” дээрине үн калбай, далбастаган жаны үзүлүп баратканда, кыялында “Сарткулу!” деп айкырып, ай-ааламды жанырта бакырды оюнда. Тирүүчүлүктөн үмүтү үзүлөөр ирмемде, чөөдөй талагандардын колунан жакшылык болбосунан күдөрүн үзөөр ирмемде, кайра ойгонгус, кансыраткан уйкуга чөгөөр ирмемде, ой тереңинде белендеген акыркы сөзүн акырет досу Эсенгул баатырга багыштады дагы бир ирет:

Айта бар менин кебимди,

Алсын менин кегимди...

Канын ичмейдин кезеги Доскулуга жетти. Баш алганга маштыгы ашынган эңгезер желдет каны тамчылаган канжарды карын тушка малып алаарда, жакын турган бирөө жоон билектен кармап токтотту да Доскулунун тике маңдайына тура калып:

- Эмне арманың бар, баатыр? – деди.

- Кантейин! Айсыз түндө казакка катылып, кызыл уук кыла сабабай, как төбөңдү кандабай, бир моокумдан канбай калдым, саяк-саруу элимди аркама жергелете тизип, ымырт түндө ылаачындай тийбей калдым, “Жанкороздоп!” айкырып, Чолок-Коргондон ыраак ашпай калдым. Намысыма уудай тийген Абылайдын тукумунан бирде-жарымынын маңдайынан кез келип, жекеме-жеке найзалашпай калдым. Алтын түркүктүү, күмүш босоголуу чатырынын чамгарагын түшүрө чаап, бузбай калдым, катылып кирген казакты мазарлуу талааны аралата, базарлуу Ташкенден ашыра “тателетип” куубай калдым, Олуя-Атанын оозуна ордомду курбай калдым, соо...

Аңгычакты, ар-намысы козголгон бирөө ачуулана жер тепкилеп, терebelди жаңырта бакырды:

- Сонундукка карап турасыңбы! Сой! Бачым сой! Жалаңкычтын жанын ал да жүрөгүн сууру!

Эңчер бойлуу эңгезердей желдет тизелеген уландын боюнчалык эңиле берип, кулачын керип, адегенде ичеги-кардын эшип алмакка канжарын шиледи. “Жедиң!” деп бакырган улан бүк түшүп барып сулады.

Ал түндө котологон эл саамдан кийин чайырга чыланган шам чырактын жарыгында узун-кыскалуу катар суналган эки өлүктүн көкүрөктөрүн шамшарлап жарып, көөдөндөрүн сойлото жоон билектерин матыргандардын, жүрөктөрүн толтосунан сууругандардын кызыгына батып, көргөнү-көрбөгөнү деле кош алакан толо кылдай карасы жок, чылк май капталган жүрөк чыкканын кыйлага күрүү-күү түшө кеп кылып, бир оокумга дейре удургуп турушту...

Ээ, соңкуларга билинеби-жокпу ким билсин, соңкуларга жетеби-жокпу ким билсин, асман толо жылдыздар бейкут жымыңдаган ошол-ошол саамдарда, жердин кыртыш-дыңын сууткан кеч күздүн аза бойду чыйрыктырма ал түнүндө, Олуя-Атанын айыштуу жакасында ушундай азалуу окуя болгон. “Жортуулдап чыгарынан кандайча кабарсыз калдык!” деп айкырып, “Кокуй күн, бир боорумдан айрылдым!” деп жер койгулап, ээгиндеги сакал-мурутун жулган Эр Эсенгулду өлөөр-өлгүчө армандатып азапка салган, буту көрүнө салаңдап, көзү жумулуп бараткан чагында да кабыргасын кайыштырган каргашалуу окуя ушундайча болгон.

...Элүүдөн ашкан чагында Эр Садырдын кайгысын бир тең, Үч-Алматыны Адыгине-Тагайдын уулдарына карк толтуруунун кайгысын бир тең тарттырган алты мүчөлүк өмүрү минтип түгөнүп баратканда, түндүгү сыйрылуу чамгарактан өткөрө тиктей, көкмөлдүр асманга жалдырап көзүн сатчуда, куу мамыда аса байлануу теке жоомарт бууданы менен купуя сырдашып калчуда Эр Эсенгул баатыр ушуну эстеди. Сырнайзанын бөрүдөй тилин жаландатып, кимди гана сайган жок өмүрүндө, бирок да өчү канбай койду, “Үч-Алматы, Үч-Алматы!” деп жүрүп нени гана кылган жок өмүрүндө, бирок Үч-Алматынын койну оюндагыдай элге-журтка толбой койду.

Ошол жылкы болгон олжосу - Кашкелеңдик бир туубийнени аялдыкка алды. Жетинчи кылып алды. Билсе, жылкычы Сарыдан боюна бүтүп, күмөн калганы бар экен. Ошону да талашты. Туубийнеден туулган уул тондуу уул болду, торолгондо беш түтүн жан болду, ошентип, тондуу баланы топтуу кылды. Бирок Үч-Алматы толбоду. Баягы жылкычы Сарынын окуясы кылт эткени да ушундан.

Эсенгул булдуруктап, үн катты.

- Ыя! – деди Ныязбек.

- Ор-мо-нуң? – деди.

- Ормонбу? Мынакей! Ай, Ормон, келчи! - деп кылчайды Ныязбек.

Ойрону Ормон суурулуп чыккан жок мында отургандардын арасынан.

- Эшикте, - деди көк ала сакал киши.

- Чакыр! Бачым келсинчи! – деди Ныязбек.

Көк ала сакал киши ирегеден башын чыгарып:

- Ормон! Ай, Ормон! Бачым кир! – деди.

Жанатада бышактап, башын салган бойдон чыгып кеткен бала кайра кирип келди. Чөк түшө отура калды чоң атасынын маңдайына.

Эсенгул тестиердин төбөсүнөн искеп-искеп, жыттагысы келди. Буулган тилин күрмөмөккө күчүн топтоп, кимиси болбосун кулагына куя жүрчү аңызды дагы бир мертебе кайталагысы келди, “Айта жүр менин кебимди!” дегиси келди. Күрмөгөндөй болду тилин. Бирок дедиби, дебей калдыбы, билбей калды. Эс-учу үзүлүп, үзүл-кезил өзүнө келип-келбей жатып, эки дүйнөнүн ортосунда элдир-селдир суналып жатып, билбей калды. Тили күрмөгө келдиби-жокпу, дечүсүн дедиби, дебей калдыбы? Дедиби, дебей калдыбы? Деди окшойт го, анда эмнеге бышактаганы тыйылбаган Ормон башын ийкеп-жаңсабайт. Жо-ок, эшитти окшойт, ошон үчүн бышактап атпайбы бала!? Жубарымбек десе!?

Теке жоомарт буудандын жер чапчып, азынаганы жаңырды. Баягы жабагысында жамбашы сынып, муунуна кирген кулатайдын тукумунан! Кылагар көзү сүзүлгөн Эсенгул ичинен төлгө кылды да, кулакты бир тундура жаңырып барып алыстаган, заакымдай алыстаган азыноо үндү ээрчип, “күш!” эте акыркы демин чыгарып, бу дүйнөнү аңгыратып бош таштап, үзүлүп кете берди. Түпкүрдө соккон соңку ой-туюмунда жер үстү менен кайкып учкан жылкылардын арасында кайдадыр түпсүзгө көчүп баратты. Ай-ааламды жаңырта азынап-кишенеген жылкылардын агымында канат бүткөн кулатайды чаап, тоо-ташты аттатып, каалгып учуп баратты. Тап этине келип турган экен жаныбар, төрт аягы тыбырап, ыраакты самап калган экен жаныбар, жаныбардын азынаганы неге мынча жанга жагымдуу да көшүлтө таттуу! Жаныбардын азынаганы неге мынча...

X

“Капка трагедиясынын” болжолдуу сюжети ушундай чыгуусу керек эле. Ооба, анан ушинтип аталышы керек эле. Сюжети ушинтип келтирилгенде гана жаман оюнда Жусуптукунан ашып түшкөн аңгеме жазылмак. Болгону ушундай аңыз. Эси ордунда

кыргыздын баары эле билген аңыз. Бирок сааты чыкпай, дароо келтире албай койду. Анысы башына күйгүлтүк гана үйдү. “Хандар хандай кезинде, бектер бектей кезинде, бул жалгандан Эр Эсенгул өтүптүр...” дегенден ары өтпөй, он барак ангемени эртелей жазып, Сыйнатына суна албай, араны суутуп, арада он жыл жүрүп албадыбы шаарды таптап! Ал ортодо ата-бабасынын түшүнө да кирбеген капкаяктагы кандидаттык наамга азгырылып, диңкинин соолуткан ушул иштин түйшүгү бир жактан колун байлады...

Кийин-кийин, эки ортодо баш кошкону менен оту күйүшпөй, ажырашса деле, Сыйнатын унуткара албай: “Ат-аа, учурунда илгиртпей кагазга түшүргөнүмдө Сыйнат деле меники болмок беле!” деп, далайга бармагын кесе тиштеген учурлары болду. Акыры жазды. Бирок кызыгы, Сыйнатсыз жазып калды. Кеп ушунда.

(Уландысы бар)